

NOVENSIA

Badania Ekspedycji Archeologicznej
Uniwersytetu Warszawskiego w Novae

11

Studia i materiały
pod redakcją naukową

Ludwiki Press

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
1998

Projekt okładki
Zofia Zarzycka

Redaktor
Hanna Cieniuszek

Redaktor techniczny
Ewa Chosińska

Korektor
Bożena Gorłewska
Elżbieta Michniewicz

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1998

ISSN 0860-5777
ISBN 83-230-9998-7

Wydanie I. Ark. wyd. 12,10. Ark. druk. 13,25. Papier kl. III, 70 × 100.

Druk i oprawa: NOKPOL, Kobyłka

SPIS RZECZY

Evgenia Genčeva, Zapinki rzymskie i późnoantyczne z Novae	7
Evgenia Genčeva, Drobne przedmioty metalowe z odcinka IV w Novae. Sprzączki, aplikacje, kolczyki	81
Kamen Dimitrov, Późnorzymskie i wczesnobizantyjskie monety z odcinka IV w Novae z lat 294-612	99
Tadeusz Sarnowski, Wykopiska w południowo-wschodniej części <i>principia</i> w Novae. Kampanie 1995, 1996	113
Krzysztof Domżański, Terra sigillata z komendantury w Novae. Wypełnisko jamy nr 4	127
Krzysztof Domżański, Ceramika stołowa z <i>principia</i> w Novae. Wypełnisko jamy nr 4	141
Людмила Ковалевская, Светлоглиняные амфоры I в. из <i>principia</i> в Нове. Засыпь ямы № 4	163
Елена Ю. Клемина, Гарная керамика I в. из <i>principia</i> в Нове. Засыпь ямы № 4	175
Mateusz Żmudziński, Wstępne wyniki badań laboratoryjnych amfor z jamy nr 4 w <i>principia</i> w Novae	185
Radosław Karasiowicz-Szczypiorski, Ceramika kuchenna z komendantury w Novae. Wypełnisko jamy nr 4	191
Anna Gręzak, Alicja Lasota-Moskalewska, Szczątki zwierzęce z <i>principia</i> w Novae z I w. n.e.	203

CONTENTS

Evgenia Genčeva, Roman and Late Antique Brooches	7
Evgenia Genčeva, Small Metal Objects from Section IV at Novae: Buckles, Appliques, Ear-rings	81
Kamen Dimitrov, Late Roman and Early Byzantine Coins from Section IV at Novae (294-612)	99
Tadeusz Sarnowski, Excavations in the SE Part of the <i>Principia</i> at Novae. From the 1995-1996 Campaigns	113
Krzysztof Domżański, Terra Sigillata from the Command Building at Novae. (Pit 4)	127
Krzysztof Domżański, Tableware Ceramics from the <i>Principia</i> at Novae. (Pit 4)	141
Ludmiła Kowalewska, Amphorae of Light Clay, Dated to the First Century (Pit 4)	163
Elena J. Kienina, Amphorae (First Century) Used in Transport of Liquids. (Pit 4)	175
Mateusz Żmudziński, Preliminary Results of a Laboratory Analysis of Amphorae Found in Pit 4, <i>Principia</i> at Novae	185
Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, Cooking Pots from the Command Building at Novae (Pit 4)	191
Anna Gręzak, Alicja Lasota-Moskałowska, Animal Bones Dated to the First Century, from the <i>Principia</i> at Novae	203

СЪДЪРЖАНИЕ

Евгения Генчева, Римски и късноантични фибули от Нове	7
Евгения Генчева, Дребни метални предмети от обект № IV в Нове. Катарами, ашшакци, обици	81
Камен Димитров, Късноримски и ранновизантийски монети от обект № IV в Нове 294-612 г.	99
Тадеуш Сарновски, Разкопки в юго-източната част на <i>принципия</i> в Нове през 1995 и 1996 г.	113
Кжишоф Домжалски, Terra sigillata от <i>принципия</i> в Нове. Засыпъ ямы № 4 ..	127
Кжишоф Домжалски, Гралезна керамика от <i>принципия</i> в Нове. Засыпъ ямы № 4	141
Людмила Ковалевская, Светлоглинни амфори I в. из <i>принципия</i> в Нове. Засыпъ ямы № 4	163
Елена Ю. Кленина, Горна керамика I в. из <i>принципия</i> в Нове. Засыпъ ямы № 4	175
Матеуш Жмудзински, Предварителни резултати лабораторни изследвания на амфори от <i>принципия</i> в Нове (яма № 4)	185
Радослав Карасевич-Щчипиорски, Битова керамика от <i>принципия</i> в Нове. Засыпъ ямы № 4	191
Анна Грęzak, Алиция Ласота-Москалевская, Животински кости от <i>принципия</i> в Нове от I в.	203

Evgenia Genčeva

ZAPINKI RZYMSKIE I PÓŻNOANTYCZNE Z NOVAE

Przedstawione w niniejszym artykule zapinki (fibule) z Novae pochodzą z kolekcji Muzeum Archeologicznego w Swisztowie i ze zbiorów Narodowego Muzeum Archeologicznego w Sofii. Spora część z nich to zapinki znalezione w trakcie badań archeologicznych, prowadzonych w latach 1960 — 1995, w rzymskim obozie wojskowym i mieście wczesnobizantyjskim Novae. Pozostałe pochodzą ze starych zbiorów i nie posiadają dokładnej proveniencji. Ogólnie można stwierdzić, że pochodzą one z terytorium Novae, włączając w to najbliższe okolice obozu wojskowego, gdzie prawdopodobnie znajdowały się *vicus* i *canabae*. Bogactwo zbioru zapinek z Novae umożliwia ich sklasyfikowanie, co ułatwia datowanie poszczególnych egzemplarzy.

Przy opracowaniu zapinek z Novae zastosowano uproszczoną wersję ich typologii przyjętej dla Mezji i Tracji, a zaproponowaną przez autorkę w dysertacji doktorskiej. W typologii tej wydzielono typy i ich warianty. Typ określono na podstawie trzech zasadniczych elementów: konstrukcji, techniki i cech genetycznych.

Pod względem konstrukcji zapinki dzielą się na dwa typy — jednodzielne i dwudzielne. Zapinki jednodzielne są zrobione z jednej części, przy czym sprężyna i pochewka są wyciągnięte z kabłąka, natomiast dwudzielne składają się z dwóch lub więcej części, np. sprężyna zrobiona jest oddzielnie i przymocowana do kabłąka. Wszystkie zapinki z zawiasowym mechanizmem zamykania igły są dwudzielne.

Na podstawie techniki wykonania zapinek wyróżniono również dwa typy — zrobione przez wyginanie metalowej taśmy lub drutu i odlewane w formach odlewniczych.

Cechy genetyczne to cechy idealnego modelu, z którego wywodzą się różne typy. Model ten kumuluje w sobie wszystkie cechy charakterystyczne dla danej grupy typów związanych z nim genetycznie. Cechą genetyczną jest kształt kabłąka, kształt i wysokość pochewki i innych części decydujących o wyglądzie zapinki.

Uwzględnienie tych trzech elementów umożliwia określenie danego typu. Dużą część typów wydzielonych w niniejszej typologii już dawno przyjęto w literaturze archeologicznej, ale niektóre z nich, rozpowszechnione głównie na Półwyspie Bałkańskim, dopiero teraz znajdują swoje miejsce w klasyfikacji.

Warianty opracowano na podstawie cech drugorzędnych, np. dodatkowych elementów w konstrukcji — przekroju kabłąka, cylindra na sprężynie, płytek podpierających sprężyny, ozdób na nóżce i innych. Wydzielanie wariantów jest bardzo pomocne w ustaleniu miejsca produkcji i lokalizacji pracowni. Jak już wspomniano, zapinki z *Novae* nie są w większości dokładnie datowane stratygraficznie, nie pochodzą bowiem z zespołów zwartych. Z tego powodu ich chronologię określono na podstawie analogii do zapinek wywodzących się z innych prowincji rzymskich, skorygowanych o dodatkowe dane z Mezji i Tracji. Ponadto ustalono obszar występowania danego typu zapinek oraz, jeśli istniały do tego pewne przesłanki, pracownię, w której wykonano fibule znalezione w *Novae*.

Zapinki typu *Aucissa*

Zapinki tego typu należą do najbardziej rozpowszechnionych w imperium rzymskim. Przyczyny tego dopatrujemy się w przemieszczaniu wojsk rzymskich w pierwszej połowie I w. Nazwę tego typu wywodzi się od często spotykanego napisu umieszczonego na przedniej części kabłąka — celtyckiego imienia *Aucissa* (CIL, XII, 3/699). Trzeba jednak dodać, że oprócz tego imienia występuje jeszcze 20 innych imion wytwórców zapinek. Na podstawie badań licznych znalezisk przypuszcza się, że fibule tego typu produkowano w północnych Włoszech (G. Behrens, 1950, 8). Zapinki, na których umieszczono inne imiona, różnią się zazwyczaj od klasycznego typu *Aucissa* przekrojem kabłąka, najczęściej okrągłym lub owalnym. W Bułgarii nie znaleziono dotychczas fibul wyprodukowanych przez innych niż *Aucissa* rzemieślników, ale często występują tu zapinki o przekroju okrągłym lub owalnym. Identyczną sytuację odnotowujemy także w *Novae*. Spośród odkrytych tam zapinek trzy (kat. nr 1, 2, 3) należą do klasycznego typu o prostokątnym przekroju ze środkowym żeberkiem na kabłąku, dwa (kat. nr 4, 5) mają owalny i okrągły przekrój i dwa (kat. nr 6, 7) — wąski kabłąk i prostokątny przekrój. Wszystkie zapinki tego typu znaleziono w najniższej warstwie, związanej zapewne z drewnianym obozem wojskowym, który zbudował legion VIII Augusta ok. połowy I w. Na podstawie badań wczesnych rzymskich obozów wojskowych nad górnym Renem i Dunajem ustalono, że klasycznych zapinek typu *Aucissa* używano od 20-10 r. p.n.e do połowy I w. n.e. (I. Marović, 1961, 112; J. Graue, 1974; M. Feugere, 1985). Pracownie dalmatyńskie produkujące zapinki o okrągłym lub owalnym przekroju sygnowane imieniem *Durnacus* są datowane na koniec I w. p.n.e. — czasy Flawiuszów (I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51). Zauważono ponadto, że w drugiej połowie I w. te ostatnie zapinki występowały znacznie częściej niż klasyczne zapinki o prostokątnym przekroju ze środkowym żeberkiem (E. Riha, 1979, 114). Zapinki kat. nr 6, 7, mające prostokątny, dość

wąski przekrój kabłąka, bez czworokątnej płytki z przodu, znajdowano i w innych prowincjach rzymskich. Dotychczas nie udało się zlokalizować miejsca ich produkcji, gdyż nie mają one wypisanego imienia wytwórcy. Być może wytwarzano je w lokalnych warsztatach na wzór klasycznego typu *Aucissa*. Obecnie wiemy, że wszystkie zapinki tego typu, znalezione na terenie współczesnej Bułgarii są importami pochodzącymi albo z północnych Włoch, albo z wybrzeża dalmatyńskiego, gdzie w okolicach Podgradie lub Gardunu były warsztaty produkcyjne (I. Marović, 1961, 108). Nie można również wykluczyć, że niektóre późniejsze warianty powstały w pracowniach przyobozowych albo w warsztatach działających w osadach.

Katalog

1. Nr inw. 155 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 1.
Odc. X, kw. 252/272, głęb. 43,54 m n.p.m.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem, o przekroju prostokątnym, i dwoma głęboko rytymi żłobkami wzdłuż obu boków. Z przodu prostokątna tarczka z wrytym napisem *AUCISSA*. Zawiasowy mechanizm zamykania igły, koniec płytki zawinięty wokół osi zawiasu. Nóżka węższa od kabłąka, zakończona ozdobnym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 5,1 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 120; M. Feugere, 1985, 319-321.

2. Nr inw. 2885 — Muzeum Archeologiczne w Sofii, tabl. 1, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem, o przekroju prostokątnym, ze środkowym żeberkiem. Prostokątna płytka z przodu i cylinder na oś zawiasu. Z obu stron płytki odciskane „oczka”. Nóżka krótsza od kabłąka, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 5,4 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: M. Feugere, 1985, 319-321; M. Schleiermacher, 1993, 29, 30.

3. Nr inw. 860 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 3.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem, o przekroju prostokątnym, ze środkowym żeberkiem. Prostokątna płytka z przodu i cylinder na oś zawiasu. Z obu stron płytki dwa silnie zredukowane „oczka”. Nóżka nie wyodrębniona, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,8 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: M. Feugere, 1985, 319-321; M. Schleiermacher, 1993, 29, 30.

4. Nr inw. 173/93w --- Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 4.

Odc. IV, ha IX, kw. 79, głęb. 41,27 m n.p.m., sondaż na *via quintana*.

Zapinka brązowa typu *Aucissa*, wariantu *Durnacus*, bez napisu. Kabłąk o przekroju owalnym, z dwoma podłużnie rytymi liniami. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,7 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51.

5. Nr inw. 251/93w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. IV, ha III, kw. 224, głęb. 37,98 m n.p.m.

Fragmenty zapinki typu *Aucissa*, wariantu z okrągłym przekrojem kabłąka — dolna część kabłąka i nóżka zakończona dużym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Zachowana dł. 3,4 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51.

6. Nr inw. 880 i n. --- Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 5.

Odc. XXVI, pomieszczenie A.

Zapinka brązowa. Wąski kabłąk o przekroju prostokątnym, łukowato wygięty i zwężający się ku nóżce, ozdobiony dwoma podłużnymi liniami rytymi. Brak przedniej płytki. Z przodu znajduje się tylko cylinder na oś zawiasu. Nóżka niewydrebniona, zakończona małym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, Taf. V, 34; R. Koscević, 1975, 51.

7. Nr inw. 837 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 6.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem o przekroju prostokątnym. Kabłąk ozdobiony rytym podłużnym ornamentem w kształcie drabiny. Z przodu brak płytki, koniec kabłąka zawinięty wokół osi zawiasu. Wąska nóżka oddzielona od kabłąka i zakończona małym guzkiem. Pochewka trójkątna, mała. Dł. 5,1 cm.

Datowanie: I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51.

Zapinki pochodzące od typu *Aucissa*

Rozpowszechnienie zapinek typu *Aucissa* spowodowało powstanie dużej liczby wzorowanych na ich kształcie wariantów i nowych typów. W fibulach pochodzących od tego typu zachowano łukowato wygięty kabłąk, zawiasowy mechanizm

zamykania igły i nóżkę zakończoną profilowanym guzkiem. Zapinek pochodzących od typu *Aucissa* nie można już uznać za charakterystyczne tylko dla wejska, ponieważ w równej mierze spotykamy je w obozach wojskowych i w osadach cywilnych (S. Rieckhoff, 1975, 51-57).

Importowane zapinki z profilowanym kabłąkiem

Większość zapinek pochodzących od typu *Aucissa* ma kanelurowany lub poprzecznie profilowany kabłąk. Wszystkie znalezione na obszarze współczesnej Bułgarii są importami z zachodnich prowincji rzymskich.

Zapinki z kanelurowanym kabłąkiem są charakterystyczne dla Galii (M. Feugere, 1985, 331), Germanii (A. Böhme, 1972, 12; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 14) i dla prowincji leżących kiedyś na terytorium dzisiejszej Szwajcarii (E. Ettlinger, 1973, 101, 102; E. Riha, 1979, 127). Datuje się je od lat dwudziestych do sześćdziesiątych-osiemdziesiątych I w., przy czym najczęściej pochodzą one z czasów od Klaudiusza — Nerona do Wespazjana (kat. nr 8-13).

Wariant z poprzecznie profilowanym kabłąkiem jest również typowy dla zachodnich prowincji rzymskich. W tym wariantcie stosuje się różne sposoby kształtowania i zdobienia kabłąka. Cechą charakterystyczną tych zapinek są poprzeczne zeberka na kabłąku i nóżce, między którymi znajduje się czworokątna płytka ozdobiona ornamentem rytym albo wykonanym techniką niello. Czasami ta środkowa płytka jest dodatkowo przylutowana. Wszystkie te fibule pochodzą z okresu flawijskiego (A. Böhme, 1972, 12; E. Ettlinger, 1973, 103, 104; M. Feugere, 1985, 334). Jedynie zapinka kat. nr 14 jest datowana na koniec I i II w. (E. Riha, 1979, 153). Trzeba dodać, że podobną zapinkę z Jagodin Mali datuje się nawet na drugą połowę III w. (A. Jovanović, 1978, 54). Generalnie można powiedzieć, że zapinki z poprzecznie profilowanym kabłąkiem pojawiają się w latach siedemdziesiątych I w. i pozostają w użyciu w II w., chociaż wtedy zaczynają przeważać fibule większych rozmiarów. Znalezione w Novae zapinki należące do tego wariantu są mniejsze od znalezionych na innych stanowiskach i bardzo starannie wykonane, toteż należy uznać, że pochodzą od 70 do 110-120 r. (kat. nr 15).

Zapinka kat. nr 16 jest jedynym znaleziskiem tego rodzaju na terytorium Bułgarii. Należy ona do typu rozpowszechnionego w Szwajcarii i w południowej Francji. Niewiele egzemplarzy znaleziono we wczesnych kaszcielach nad górnym Renem. Jest ona datowana na lata 60-110 (E. Ettlinger, 1973, 100; S. Rieckhoff, 1975, 53; M. Feugere, 1985, 262).

8. Nr inw. 1033/86 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 7.

Odc. X, kw. 309/308.

Zapinka brązowa, kabłąk o przekroju prostokątnym, słabo wygięty, szeroki, z głębokimi podłużnymi żłobkami. Po obu stronach kabłąka — małe wyrostki-

-skrzydełka, jedno ułamane. Z przodu zapinki cylinder na oś zawiasu. Nóżka długa, zwężająca się ku końcowi, płaska, zakończona dwoma reliefowymi pierścieniami i małym guzkiem. Pochewka trójkątna. Dł. 5,2 cm.

Datowanie: 50-80 r.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 11; E. Riha, 1979, 127.

9. Nr inw. 838 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 8.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk słabo wygięty, o przekroju prostokątnym, z głęboko wciętymi złóbkami. Boki kabłąka ząbkowane. Brak mechanizmu zamykania igły. Nóżka płaska, zwężająca się ku końcowi, zakończona profilowanym guzkiem. Pochewka trójkątna. Zachowana dł. 4,0 cm.

Datowanie: 50-80 r.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 11; E. Riha, 1979, 127.

10. Nr inw. 1518 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Fragment zapinki brązowej. Kabłąk kanelurowany z wysokim środkowym żeberkiem, ozdobionym rytym falistym ornamentem. Nóżka krótka, zakończona dwoma pierścieniami. Brak mechanizmu zawiasowego igły i pochewki. Zachowana dł. 4,5 cm.

Datowanie: 50-80 r.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 11; E. Riha, 1979, 127.

11. Nr inw. 221/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 9.

Odc. IV, ha III, kw. 313, głęb. 37,90 m n.p.m.

Zapinka brązowa. Kabłąk złóbkowany, łukowato wygięty z trzema podłużnymi żeberkami, ozdobionymi rytymi poprzecznie kreskami. Na końcu kabłąka dwa boczne wyrostki z zaokrąglonymi główkami. Nóżka ozdobiona poprzecznymi żeberkami z rytymi kreskami. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka mała, wydłużona. Dł. 3,6 cm.

Datowanie: od 20 do 60-80 r.

Analogie: G. Ulbert, 1959, 68; A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 55-57; E. Riha, 1979, 127; M. Feugere, 1985, 334.

12. Nr inw. P 146/72 — Muzeum w Swisztowie.

Ha XVII, kw. 90, jama.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty z trzema podłużnymi żeberkami, zdobionymi rytymi poprzecznymi kreskami. Po obu stronach kabłąka wyrostki zakończone zaokrąglonymi guzkami. Nóżka, węższa od kabłąka, ozdobiona również

trzema poprzecznymi żeberkami i zakończona zaokrąglonym guzkiem. Pochewka trójkątna. Dł. 3,3 cm.

Datowanie: ok. 50-80 r.

Analogie: G. Ulbert, 1959, 68; A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 55-57; E. Riha, 1979, 127; M. Feugere, 1985, 334.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 83, 84, tabl. XXI-1; P. Pawlak, 1995, 43, fig. 1,3.

13. Nr inw. 111/83w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. II, ha XV, kw. 340.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty z jednym podłużnym żeberkiem w środku. Nóżka ozdobiona poprzecznymi żeberkami i zakończona małym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Zawiasowa konstrukcja igły. Oś zawiasu w specjalnym cylindrze. Dł. 4,5 cm.

Datowanie: ok. 50-80 r.

Analogie: G. Ulbert, 1959, 68; A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 55-57; E. Riha, 1979, 127; M. Feugere, 1985, 334.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, 52, tabl. XXXII, 15.

14. Nr inw. 793 — Muzeum w Swisztowie, tabl. i, 10.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk ozdobiony poprzecznymi żeberkami z przodu i z tyłu. W środku kabłąka czworokątna płytka z rytymi nacięciami i głęboką jamką z kręgiem dookoła. Nóżka, węższa od kabłąka, zakończona żeberkiem i guzkiem. Pochewka trójkątna. Igła łukowato wygięta. Zawiasowy mechanizm zamykania igły. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: koniec I-II w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 103, 104; E. Riha, 1979, 153; M. Feugere, 1985, 334.

15. Nr inw. 1520 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty, z prostokątną płytką w środku, ozdobioną ornamentem roślinnym. Nóżka, oddzielona od kabłąka żeberkiem, zwężająca się ku końcowi, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Zawiasowy mechanizm zamykania igły. Dł. 3,3 cm.

Datowanie: od lat siedemdziesiątych do pierwszej ćwierci II w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 103-104; E. Riha, 1979, 153; M. Feugere, 1985, 334.

16. Nr inw 789 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 1.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty, o przekroju kwadratowym, z głębokim złóbkem w środku. Z przodu kabłąka półokrągły kołnier. Nóżka niewyodręb-

niona, zakończona półokrągłym guzkiem. Zapinka ozdobiona rytym ornamentem na górnej stronie i po bokach kabłąka. Pochewka charakterystycznie wycięta, z dziurką w środku. Zawiasowy mechanizm zamykania igły. Dł. 5,5 cm.

Datowanie: 60-110 r.

Analogie: E. Ettlinger, 1973, 100; S. Rieckhoff, 1975, 53; M. Feugere, 1985, 262.

Zapinki zdobione emalią

Drugi rodzaj zapinek pochodzących od typu *Aucissa* stanowią zapinki o różnie ukształtowanym kabłąku, łukowato wygiętym i ozdobionym emalią. Te zapinki również mają zawiasowy mechanizm zamykania igły. Jeśli chodzi o Bułgarię to zapinki tego typu znane są dotychczas tylko z Novae. Różnorodność form oraz zdobienia wskazują na odmienne ich pochodzenie. Na przykład zapinka kat. nr 17 jest najwcześniejsza i prezentuje formę powszechnie używaną na bardzo dużym obszarze: w Galii (M. Feugere, 1985, 359), wzdłuż Renu (S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18), w Recji (E. Ettlinger, 1973, 107-108), w Noricum (J. Matouschek, H. Novak, 1985-86, 179-180) i w Pannonii (I. Sellye, 1939, 73; E. von Patek, 1942, Taf. 14, 4-10, 17-18). Występują również, ale rzadziej, w Dacji (S. Cocis, 1986, 161). Fibule tego typu datuje się na trzecią ćwierć I (Galia, Recja) — połowę II w. (Germania, Noricum, Pannonia, Dacja).

Na podobnym obszarze występują zapinki kat. nr 19, 20, lecz są one datowane na drugą połowę II w. Inne fibule tego typu częściej spotyka się w prowincjach zachodnich niż w sąsiadujących z Mezją. Tylko pojedyncze egzemplarze są znane z Mezji Górnej (D. Bojović, 1983, 63) i z Dacji (S. Cocis, E. Nemes, 1983, 439; S. Cocis, 1986, 166). Podobne do nich zapinki z Pannonii mają większe rozmiary. W tym wypadku również należy przyjąć, że zapinki te są importowane z zachodnich prowincji cesarstwa. Taki wniosek potwierdza fakt, że na terytorium Mezji Dolnej i Tracji prawie nie odkryto wyrobów emaliowanych. Pojedynczych znalezisk zazwyczaj nie można łączyć z warsztatami w Pannonii, ponieważ wyroby te są wykonane bardzo starannie i mają mniejsze rozmiary, a fibule pod względem form nawiązują najczęściej do fibul z Recji (kat. nr 18-23).

17. Nr inw. 1181 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk w kształcie rombu o przekroju prostokątnym. Romb podzielony liniami rytymi na dwa trójkąty. W każdym z nich trzy małe trójkątiki, wypełnione czerwoną emalią. Brak nóżki. Zawiasowy mechanizm igły w specjalnym cylindrze. Zachowana dł. 3,5 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć I — pierwsza połowa II w.

Analogie: I. Sellye, 1939, 73; E. von Patek, 1942, Taf. 14, 4-10, 17-18; E. Ettlinger, 1973, 107, 108; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18; M. Feugere, 1985, 359; J. Matouschek, H. Novak, 1985/1986, 179, 180; S. Cocis, 1986, 161.

18. Nr inw. 854 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 4.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z ułamaną nóżką. Kabłąk romboidalny o przekroju prostokątnym, zdobiony liniami rytymi z poprzecznymi nacięciami po bokach. Wnętrze wypełnione czerwoną emalią. Mechanizm zawiasowy igły w specjalnym cylindrze. Zachowana dł. 2,4 cm.

Datowanie: pierwsza połowa II w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 17; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18; M. Feugere, 1985, 364.

19. Nr inw. 850 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 8.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk romboidalny z dwoma guzkami po obu stronach. Wnętrze wypełnione czerwoną emalią. Z przodu wyrostek z dwoma żeberkami, a na nim zawiasowy mechanizm igły. Nóżka podobna do przedniego wyrostka, z dwoma żeberkami, krótka. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 3,4 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: K. Exner, 1939, 58; E. Ettlinger, 1973, 118; S. Rieckhoff, 1975, 60; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 439; S. Cocis, 1986, 166.

20. Nr inw. 303/77 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 7.

Odc. XI, ha XVII, kw. 397, głęb. 0,20 m poniżej progu pomieszczenia Fw.

Zapinka brązowa. Kabłąk romboidalny z dwoma symetrycznymi wyrostkami i dwoma żeberkami. W środku romb wypełniony czerwoną emalią. Mechanizm zawiasowy igły. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 2,9 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: K. Exner, 1939, 58; E. Ettlinger, 1973, 118; S. Rieckhoff, 1975, 60; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 439; S. Cocis, 1986, 166.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXXVII, 3.

21. Nr inw. 852 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 5.
Znalezisko luźne.

Fragment zapinki brązowej. Kabłąk trójkątny o przekroju prostokątnym. Brak nóżki i zawiasowego mechanizmu zamykania igły. Kabłąk wypełniony niebieskozieloną emalią, a w nią wpisany trójkąt z czerwoną emalią. Zachowana dł. 3,0 cm.

Datowanie: druga połowa II — początek III w.

Analogie: K. Exner, 1939, 46.

22. Nr inw. 1182 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 3.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk prostokątny, podzielony na małe prostokątiki wypełnione na przemian czerwoną i niebieską emalią. Na bokach kabłąka dwa małe,

Warianty opracowano na podstawie cech drugorzędnych, np. dodatkowych elementów w konstrukcji — przekroju kabłąka, cylindra na sprężynie, płytek podpierających sprężyny, ozdób na nóżce i innych. Wydzielanie wariantów jest bardzo pomocne w ustaleniu miejsca produkcji i lokalizacji pracowni. Jak już wspomniano, zapinki z Novae nie są w większości dokładnie datowane stratygraficznie, nie pochodzą bowiem z zespołów zwartych. Z tego powodu ich chronologię określono na podstawie analogii do zapinek wywodzących się z innych prowincji rzymskich, skorygowanych o dodatkowe dane z Mezji i Tracji. Ponadto ustalono obszar występowania danego typu zapinek oraz, jeśli istniały do tego pewne przesłanki, pracownię, w której wykonano fibule znalezione w Novae.

Zapinki typu *Aucissa*

Zapinki tego typu należą do najbardziej rozpowszechnionych w imperium rzymskim. Przyczyny tego dopatrujemy się w przemieszczaniu wojsk rzymskich w pierwszej połowie I w. Nazwę tego typu wywodzi się od często spotykanego napisu umieszczonego na przedniej części kabłąka — celtyckiego imienia *Aucissa* (CIL., XII, 3/699). Trzeba jednak dodać, że oprócz tego imienia występuje jeszcze 20 innych imion wytwórców zapinek. Na podstawie badań licznych znalezisk przypuszcza się, że fibule tego typu produkowano w północnych Włoszech (G. Behrens, 1950,8). Zapinki, na których umieszczono inne imiona, różnią się zazwyczaj od klasycznego typu *Aucissa* przekrojem kabłąka, najczęściej okrągłym lub owalnym. W Bułgarii nie znaleziono dotychczas fibul wyprodukowanych przez innych niż *Aucissa* rzemieślników, ale często występują tu zapinki o przekroju okrągłym lub owalnym. Identyczną sytuację odnotowujemy także w Novae. Spośród odkrytych tam zapinek trzy (kat. nr 1, 2, 3) należą do klasycznego typu o prostokątnym przekroju ze środkowym żeberkiem na kabłąku, dwa (kat. nr 4, 5) mają owalny i okrągły przekrój i dwa (kat. nr 6, 7) — wąski kabłąk i prostokątny przekrój. Wszystkie zapinki tego typu znaleziono w najniższej warstwie, związanej zapewne z drewnianym obozem wojskowym, który zbudował legion VIII Augusta ok. połowy I w. Na podstawie badań wczesnych rzymskich obozów wojskowych nad górnym Renem i Dunajem ustalono, że klasycznych zapinek typu *Aucissa* używano od 20-10 r. p.n.e do połowy I w. n.e. (I. Marović, 1961, 112; J. Graue, 1974; M. Feugere, 1985). Pracownie dalmatyńskie produkujące zapinki o okrągłym lub owalnym przekroju sygnowane imieniem *Durnacus* są datowane na koniec I w. p.n.e. — czasy Flawiuszów (I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51). Zauważono ponadto, że w drugiej połowie I w. te ostatnie zapinki występowały znacznie częściej niż klasyczne zapinki o prostokątnym przekroju ze środkowym żeberkiem (E. Riha, 1979, 114). Zapinki kat. nr 6, 7, mające prostokątny, dość

wąski przekrój kabłąka, bez czworokątnej płytki z przodu, znajdowano i w innych prowincjach rzymskich. Dotychczas nie udało się zlokalizować miejsca ich produkcji, gdyż nie mają one wypisanego imienia wytwórcy. Być może wytwarzano je w lokalnych warsztatach na wzór klasycznego typu *Aucissa*. Obecnie wiemy, że wszystkie zapinki tego typu, znalezione na terenie współczesnej Bułgarii są importami pochodzącymi albo z północnych Włoch, albo z wybrzeża dalmatyńskiego, gdzie w okolicach Podgradie lub Gardunu były warsztaty produkcyjne (I. Marović, 1961, 108). Nie można również wykluczyć, że niektóre późniejsze warianty powstały w pracowniach przyobozowych albo w warsztatach działających w osadach.

Katalog

1. Nr inw. 155 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 1.
Odc. X, kw. 252/272, głęb. 43,54 m n.p.m.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem, o przekroju prostokątnym, i dwoma głęboko rytymi żłobkami wzdłuż obu boków. Z przodu prostokątna tarczka z wrytym napisem *AUCISSA*. Zawiasowy mechanizm zamykania igły, koniec płytki zawinięty wokół osi zawiasu. Nóżka węższa od kabłąka, zakończona ozdobnym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 5,1 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 120; M. Feugere, 1985, 319-321.

2. Nr inw. 2885 — Muzeum Archeologiczne w Sofii, tabl. I, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem, o przekroju prostokątnym, ze środkowym żeberkiem. Prostokątna płytka z przodu i cylinder na oś zawiasu. Z obu stron płytki odciskane „oczka”. Nóżka krótsza od kabłąka, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 5,4 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: M. Feugere, 1985, 319-321; M. Schleiermacher, 1993, 29, 30.

3. Nr inw. 860 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 3.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem, o przekroju prostokątnym, ze środkowym żeberkiem. Prostokątna płytka z przodu i cylinder na oś zawiasu. Z obu stron płytki dwa silnie zredukowane „oczka”. Nóżka nie wyodrębniona, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,8 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: M. Feugere, 1985, 319-321; M. Schleiermacher, 1993, 29, 30.

4. Nr inw. 173/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 4.

Odc. IV, ha IX, kw. 79, głęb. 41,27 m n.p.m., sondaż na *via quintana*.

Zapinka brązowa typu *Aucissa*, wariantu *Durnacus*, bez napisu. Kabłąk o przekroju owalnym, z dwoma podłużnie rytymi liniami. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,7 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51.

5. Nr inw. 251/93w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. IV, ha III, kw. 224, głęb. 37,98 m n.p.m.

Fragmety zapinki typu *Aucissa*, wariantu z okrągłym przekrojem kabłąka — dolna część kabłąka i nóżka zakończona dużym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Zachowana dł. 3,4 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51.

6. Nr inw. 880 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 5.

Odc. XXVI, pomieszczenie A.

Zapinka brązowa. Wąski kabłąk o przekroju prostokątnym, łukowato wygięty i zwężający się ku nóżce, ozdobiony dwoma podłużnymi liniami rytymi. Brak przedniej płytki. Z przodu znajduje się tylko cylinder na oś zawiasu. Nóżka niewyodrębniona, zakończona małym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, Taf. V, 34; R. Koscević, 1975, 51.

7. Nr inw. 837 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 6.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z łukowato wygiętym kabłąkiem o przekroju prostokątnym. Kabłąk ozdobiony rytym podłużnym ornamentem w kształcie drabiny. Z przodu brak płytki, koniec kabłąka zawinięty wokół osi zawiasu. Wąska nóżka oddzielona od kabłąka i zakończona małym guzkiem. Pochewka trójkątna, mała. Dł. 5,1 cm.

Datowanie: I w.

Analogie: I. Marović, 1961, 108; R. Koscević, 1975, 51.

Zapinki pochodzące od typu *Aucissa*

Rozpowszechnienie zapinek typu *Aucissa* spowodowało powstanie dużej liczby wzorowanych na ich kształcie wariantów i nowych typów. W fibulach pochodzących od tego typu zachowano łukowato wygięty kabłąk, zawiasowy mechanizm

zamykania igły i nóżkę zakończoną profilowanym guzkiem. Zapinek pochodzących od typu *Aucissa* nie można już uznać za charakterystyczne tylko dla wojska, ponieważ w równej mierze spotykamy je w obozach wojskowych i w osadach cywilnych (S. Rieckhoff, 1975, 51-57).

Importowane zapinki z profilowanym kabłąkiem

Większość zapinek pochodzących od typu *Aucissa* ma kanelurowany lub poprzecznie profilowany kabłąk. Wszystkie znalezione na obszarze współczesnej Bułgarii są importami z zachodnich prowincji rzymskich.

Zapinki z kanelurowanym kabłąkiem są charakterystyczne dla Galii (M. Feugere, 1985, 331), Germanii (A. Böhme, 1972, 12; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 14) i dla prowincji leżących kiedyś na terytorium dzisiejszej Szwajcarii (E. Ettlinger, 1973, 101, 102; E. Riha, 1979, 127). Datuje się je od lat dwudziestych do sześćdziesiątych-osiemdziesiątych I w., przy czym najczęściej pochodzą one z czasów od Klaudiusza — Nerona do Wespazjana (kat. nr 8-13).

Wariant z poprzecznie profilowanym kabłąkiem jest również typowy dla zachodnich prowincji rzymskich. W tym wariacie stosuje się różne sposoby kształtowania i zdobienia kabłąka. Cechą charakterystyczną tych zapinek są poprzeczne żeberka na kabłąku i nóżce, między którymi znajduje się czworokątna płytka ozdobiona ornamentem rytym albo wykonanym techniką niello. Czasami ta środkowa płytka jest dodatkowo przylutowana. Wszystkie te fibule pochodzą z okresu flavijskiego (A. Böhme, 1972, 12; E. Ettlinger, 1973, 103, 104; M. Feugere, 1985, 334). Jedyne zapinka kat. nr 14 jest datowana na koniec I i II w. (E. Riha, 1979, 153). Trzeba dodać, że podobną zapinkę z Jagodin Mali datuje się nawet na drugą połowę III w. (A. Jovanović, 1978, 54). Generalnie można powiedzieć, że zapinki z poprzecznie profilowanym kabłąkiem pojawiają się w latach siedemdziesiątych I w. i pozostają w użyciu w II w., chociaż wtedy zaczynają przeważać fibule większych rozmiarów. Znalezione w Novae zapinki należące do tego wariantu są mniejsze od znalezionych na innych stanowiskach i bardzo starannie wykonane, toteż należy uznać, że pochodzą od 70 do 110-120 r. (kat. nr 15).

Zapinka kat. nr 16 jest jedynym znaleziskiem tego rodzaju na terytorium Bułgarii. Należy ona do typu rozpowszechnionego w Szwajcarii i w południowej Francji. Nicwiele egzemplarzy znaleziono we wczesnych kasztelach nad górnym Renem. Jest ona datowana na lata 60-110 (E. Ettlinger, 1973, 100; S. Rieckhoff, 1975, 53; M. Feugere, 1985, 262).

8. Nr inw. 1033/86 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 7.

Odc. X, kw. 309/308.

Zapinka brązowa, kabłąk o przekroju prostokątnym, słabo wygięty, szeroki, z głębokimi podłużnymi żłobkami. Po obu stronach kabłąka — małe wyrostki-

-skrzydelka, jedno ułamane. Z przodu zapinki cylinder na oś zawiasu. Nóżka długa, zwężająca się ku końcowi, płaska, zakończona dwoma reliefowymi pierścieniami i małym guzkiem. Pochewka trójkątna. Dł. 5,2 cm.

Datowanie: 50-80 r.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 11; E. Riha, 1979, 127.

9. Nr inw. 838 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 8.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk słabo wygięty, o przekroju prostokątnym, z głęboko wciętymi złobkami. Boki kabłąka ząbkowane. Brak mechanizmu zamykania igły. Nóżka płaska, zwężająca się ku końcowi, zakończona profilowanym guzkiem. Pochewka trójkątna. Zachowana dł. 4,0 cm.

Datowanie: 50-80 r.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 11; E. Riha, 1979, 127.

10. Nr inw. 1518 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Fragment zapinki brązowej. Kabłąk kaneluowany z wysokim środkowym żeberkiem, ozdobionym rytym falistym ornamentem. Nóżka krótka, zakończona dwoma pierścieniami. Brak mechanizmu zawiasowego igły i pochewki. Zachowana dł. 4,5 cm.

Datowanie: 50-80 r.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 52; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 11; E. Riha, 1979, 127.

11. Nr inw. 221/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 9.

Odc. IV, ha III, kw. 313, głęb. 37,90 m n.p.m.

Zapinka brązowa. Kabłąk złobkowany, łukowato wygięty z trzema podłużnymi żeberkami, ozdobionymi rytymi poprzecznie kreskami. Na końcu kabłąka dwa boczne wyrostki z zaokrąglonymi główkami. Nóżka ozdobiona poprzecznymi żeberkami z rytymi kreskami. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka mała, wydłużona. Dł. 3,6 cm.

Datowanie: od 20 do 60-80 r.

Analogie: G. Ulbert, 1959, 68; A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 55-57; E. Riha, 1979, 127; M. Feugere, 1985, 334.

12. Nr inw. P 146/72 — Muzeum w Swisztowie.

Ha XVII, kw. 90, jama.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty z trzema podłużnymi żeberkami, zdobionymi rytymi poprzecznymi kreskami. Po obu stronach kabłąka wyrostki zakończone zaokrąglonymi guzkami. Nóżka, węższa od kabłąka, ozdobiona również

trzema poprzecznymi żeberkami i zakończona zaokrąglonym guzkiem. Pochewka trójkątna. Dł. 3,3 cm.

Datowanie: ok. 50-80 r.

Analogie: G. Ulbert, 1959, 68; A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 55-57; E. Riha, 1979, 127; M. Feugere, 1985, 334.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 83, 84, tabl. XXI-1; P. Pawlak, 1995, 43, fig. 1,3.

13. Nr inw. 111/83w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. II, ha XV, kw. 340.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty z jednym podłużnym żeberkiem w środku. Nóżka ozdobiona poprzecznymi żeberkami i zakończona małym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Zawiasowa konstrukcja igły. Oś zawiasu w specjalnym cylindrze. Dł. 4,5 cm.

Datowanie: ok. 50-80 r.

Analogie: G. Ulbert, 1959, 68; A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 101, 102; S. Rieckhoff, 1975, 55-57; E. Riha, 1979, 127; M. Feugere, 1985, 334.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, 52, tabl. XXXII, 15.

14. Nr inw. 793 — Muzeum w Swisztowie, tabl. I, 10.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk ozdobiony poprzecznymi żeberkami z przodu i z tyłu. W środku kabłąka czworokątna płytka z rytymi nacięciami i głęboką jamką z kręgiem dookoła. Nóżka, węższa od kabłąka, zakończona żeberkiem i guzkiem. Pochewka trójkątna. Igła łukowato wygięta. Zawiasowy mechanizm zamykania igły. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: koniec I-II w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 103, 104; E. Riha, 1979, 153; M. Feugere, 1985, 334.

15. Nr inw. 1520 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty, z prostokątną płytką w środku, ozdobioną ornamentem roślinnym. Nóżka, oddzielona od kabłąka żeberkiem, zwężająca się ku końcowi, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka mała, trójkątna. Zawiasowy mechanizm zamykania igły. Dł. 3,3 cm.

Datowanie: od lat siedemdziesiątych do pierwszej ćwierci II w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 12; E. Ettliger, 1973, 103-104; E. Riha, 1979, 153; M. Feugere, 1985, 334.

16. Nr inw 789 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 1.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty, o przekroju kwadratowym, z głębokim złobkiem w środku. Z przodu kabłąka półokrągły kolnierz. Nóżka niewyodręb-

niona, zakończona półokrągłym guzkiem. Zapinka ozdobiona rytym ornamentem na górnej stronie i po bokach kabląka. Pochewka charakterystycznie wycięta, z dziurką w środku. Zawiasowy mechanizm zamykania igły. Dł. 5,5 cm.

Datowanie: 60-110 r.

Analogie: E. Ettlinger, 1973, 100; S. Rieckhoff, 1975, 53; M. Feugere, 1985, 262.

Zapinki zdobione emalią

Drugi rodzaj zapinek pochodzących od typu *Aucissa* stanowią zapinki o różnie ukształtowanym kabląku, łukowato wygiętym i ozdobionym emalią. Te zapinki również mają zawiasowy mechanizm zamykania igły. Jeśli chodzi o Bułgarię to zapinki tego typu znane są dotychczas tylko z Novae. Różnorodność form oraz zdobienia wskazują na odmienne ich pochodzenie. Na przykład zapinka kat. nr 17 jest najwcześniejsza i prezentuje formę powszechnie używaną na bardzo dużym obszarze: w Galii (M. Feugere, 1985, 359), wzdłuż Renu (S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18), w Recji (E. Ettlinger, 1973, 107-108), w Noricum (J. Matouschek, H. Novak, 1985-86, 179-180) i w Pannonii (I. Sellye, 1939, 73; E. von Patek, 1942, Taf. 14, 4-10, 17-18). Występują również, ale rzadziej, w Dacji (S. Cocis, 1986, 161). Fibule tego typu datuje się na trzecia ćwierć I (Galia, Recja) — połowę II w. (Germania, Noricum, Pannonia, Dacja).

Na podobnym obszarze występują zapinki kat. nr 19, 20, lecz są one datowane na drugą połowę II w. Inne fibule tego typu częściej spotyka się w prowincjach zachodnich niż w sąsiadujących z Mezją. Tylko pojedyncze egzemplarze są znane z Mezji Górnej (D. Bojović, 1983, 63) i z Dacji (S. Cocis, E. Nemes, 1983, 439; S. Cocis, 1986, 166). Podobne do nich zapinki z Pannonii mają większe rozmiary. W tym wypadku również należy przyjąć, że zapinki te są importowane z zachodnich prowincji cesarstwa. Taki wniosek potwierdza fakt, że na terytorium Mezji Dolnej i Tracji prawie nie odkryto wyrobów emaliowanych. Pojedynczych znalezisk zazwyczaj nie można łączyć z warsztatami w Pannonii, ponieważ wyroby te są wykonane bardzo starannie i mają mniejsze rozmiary, a fibule pod względem form nawiązują najczęściej do fibul z Recji (kat. nr 18-23).

17. Nr inw. 1181 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk w kształcie rombu o przekroju prostokątnym. Romb podzielony liniami rytymi na dwa trójkąty. W każdym z nich trzy małe trójkąćiki, wypełnione czerwoną emalią. Brak nóżki. Zawiasowy mechanizm igły w specjalnym cylindrze. Zachowana dł. 3,5 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć I — pierwsza połowa II w.

Analogie: I. Sellye, 1939, 73; E. von Patek, 1942, Taf. 14, 4-10, 17-18; E. Ettlinger, 1973, 107, 108; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18; M. Feugere, 1985, 359; J. Matouschek, H. Novak, 1985/1986, 179, 180; S. Cocis, 1986, 161.

18. Nr inw. 854 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 4.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa z ułamaną nóżką. Kabłąk romboidalny o przekroju prostokątnym, zdobiony liniami rytymi z poprzecznymi nacięciami po bokach. Wnętrze wypełnione czerwoną emalią. Mechanizm zawiasowy igły w specjalnym cylindrze. Zachowana dł. 2,4 cm.

Datowanie: pierwsza połowa II w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 17; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18; M. Feugere, 1985, 364.

19. Nr inw. 850 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 8.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk romboidalny z dwoma guzkami po obu stronach. Wnętrze wypełnione czerwoną emalią. Z przodu wyrostek z dwoma żeberkami, a na nim zawiasowy mechanizm igły. Nóżka podobna do przedniego wyrostka, z dwoma żeberkami, krótka. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 3,4 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: K. Exner, 1939, 58; E. Ettlinger, 1973, 118; S. Rieckhoff, 1975, 60; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 439; S. Cocis, 1986, 166.

20. Nr inw. 303/77 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 7.
Odc. XI, ha XVII, kw. 397, głęb. 0,20 m poniżej progu pomieszczenia Fw.

Zapinka brązowa. Kabłąk romboidalny z dwoma symetrycznymi wyrostkami i dwoma żeberkami. W środku romb wypełniony czerwoną emalią. Mechanizm zawiasowy igły. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 2,9 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: K. Exner, 1939, 58; E. Ettlinger, 1973, 118; S. Rieckhoff, 1975, 60; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 439; S. Cocis, 1986, 166.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXXVII, 3.

21. Nr inw. 852 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 5.
Znalezisko luźne.

Fragment zapinki brązowej. Kabłąk trójkątny o przekroju prostokątnym. Brak nóżki i zawiasowego mechanizmu zamykania igły. Kabłąk wypełniony niebieskozieloną emalią, a w nią wpisany trójkąt z czerwoną emalią. Zachowana dł. 3,0 cm.

Datowanie: druga połowa II — początek III w.

Analogie: K. Exner, 1939, 46.

22. Nr inw. 1182 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 3.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk prostokątny, podzielony na małe prostokąćiki wypełnione na przemian czerwoną i niebieską emalią. Na bokach kabląka dwa małe,

zaokrąglone wyrostki, ozdobione rytymi koncentrycznymi kręgami. Z przodu mechanizm zawiasowy igły. Nóżka krótka, zakończona zaokrąglonym poszerzeniem, ozdobionym rytymi koncentrycznymi kręgami. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,8 cm.

Datowanie: pierwsza połowa II — trzecia ćwierć II w.

Analogie: K. Exner, 1939, 48; A. Böhme, 1972, 15; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18; D. Bojović, 1983, 63.

23. Nr inw. 855 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 6.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk trójkątny, ozdobiony rytymi liniami. W środku trójkąt wypełniony różnokolorową emalią typu *millefiori* — na tle żółtozielonym pomarańczowe kwiaty z białymi wklęsłymi środkami. Z przodu zawiasowy mechanizm zamykania igły. Nóżka krótka, w kształcie głowy ptaka. Pochewka mała, trójkątna. Dł. 4,7 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: I. Sellye, 1939, 73; E. von Patek, 1942, Taf. 14, 4-10, 17, 18; E. Ettlinger, 1973, typ 37, 107, 108; S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 18; M. Feugere, 1985, 359.

Zapinki lokalnej produkcji pochodzące od typu *Aucissa*

Wśród zapinek pochodzących od typu *Aucissa* można wyróżnić parę wariantów spotykanych tylko w obu Mezjach i Dacji, a wykonywanych od połowy II w. w lokalnych warsztatach. Fibule te charakteryzują się, podobnie jak zapinki *Aucissa*, lukowato wygiętym kabłąkiem, zawiasowym mechanizmem zamykania igły i nóżką zakończoną guzkiem.

Z *Novae* pochodzi jedna zapinka — kat. nr 24 — którą należy zaliczyć do wariantu fibul bardzo rozpowszechnionych w Mezji Górnej i Dolnej oraz w Tracji (D. Bojović, 1983, 23, 24; E. Генчева, 1987, 38; E. Генчева, 1994, 57-60). Sporą liczbę tych zapinek odkryto w Dacji (D. Popescu, 1945, 487; I. Crisan, 1979, 297), a w szczególności w Drobecie. Na tej podstawie tam właśnie niektórzy autorzy lokalizują ich pracownię (A. Jovanović, 1978, 54). Zapinki te nie są charakterystyczne dla obozów wojskowych, częściej bowiem występują w osadach cywilnych. Odnoszą się do dużych rozmiarów i bogatymi ornamentami rytymi. Zapinka z *Novae* ma bardzo bliskie analogie w znaleziskach z *Nicopolis ad Istrum* i z *Pavlikeni*, gdzie najprawdopodobniej znajdował się lokalny warsztat produkcyjny (E. Генчева, 1994, 58). Datowanie tego wariantu zapinek nie jest pewne z powodu braku zespołów zwartych. Zapinki z Mezji Górnej i Dacji datuje się na drugą połowę II — III w. (D. Popescu, 1945, 487; D. Bojović, 1983, 24). Biorąc pod uwagę charakterystyczne elementy konstrukcji: wielkość i niezbyt duże rozmiary pochewki, datowanie można ograniczyć do połowy II — połowy III w.

Następny wariant zapinek (kat. nr 25-31), również występujący tylko na Półwyspie Bałkańskim, łączy w sobie cechy zapinek typu *Aucissa* i fibul kolankowato zgiętych z wysoką pochewką. Najwięcej znalezisk tego rodzaju znamy z Mezji Górnej i Dolnej oraz z Dacji (D. Bojović, 1983, 24; A. Jovanović, 1978, 111; D. Popescu, 1938, 245; G. Popilian, 1976, 243; I. Crisan, 1979, 297; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46). Pojedyncze egzemplarze pochodzą również z Pannonii. Odnoszą się one do prostą, a nie lukowato wygiętą igłą (I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143). Zapinki z terytorium Bułgarii (z Dolnej Mezji) można datować na drugą połowę II — pierwszą połowę III w. Duża liczba znalezisk w północnej Bułgarii sugeruje istnienie tam pracowni, ale nie wiadomo nic o jej lokalizacji.

24. Nr inw. 38/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 9.

Odc. IV, ha X, z wypełniska studni, głęb. od powierzchni 5,9 m.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym, lukowato wygięty i ozdobiony ornamentem rytym. Nóżka krótka, oddzielona od kabłąka małym wyrostkiem, zakończona płaskim guzkiem. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka duża, czworokątna. Dł. 8,6 cm.

Datowanie: II w.

Analogie: D. Popescu, 1945, 487; A. Jovanović, 1978, 54; D. Bojović, 1983, 23; E. Генчева, 1994, 57-61.

25. Nr inw. 790 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 10.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trójkątnym, lukowato wygięty. Z przodu kabłąk przechodzi w płytkę. Na jej końcu cylinder na oś zawiasu igły. Igła lukowato wygięta. Nóżka krótka, zakończona dużym stożkowatym guzkiem, oddzielona od kabłąka trzema żeberkami. Pochewka czworokątna, wysoka. Dł. 3,6 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

26. Nr inw. 791 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 11.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, podobna do zapinki kat. nr 25. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

27. Nr inw. 792 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 12.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 25. Brak igły. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

28. Nr inw. 794 — Muzeum w Swisztowie, tabl. II, 13.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 25. Brak igły. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

29. Nr inw. 1521 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 25. Brak igły. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

30. Nr inw. 1519 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 25. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

31. Nr inw. 546/70 — Muzeum w Swisztowie.

Ha XXVI, wnętrze B.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 25. Dł. 7,9 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XIV, 141, 143; D. Popescu, 1938, 245; Gh. Bichir, 1980, 158, 1984, 46; I. Crisan, 1979, 297.

Zapinki tarczowe (*Scheibenfibeln*)

Zapinki tarczowe należą do najczęściej odkrywanych, najbardziej różnorodnych i najdłużej używanych zapinek. W literaturze fachowej istnieją liczne klasyfikacje tych fibul, ale żadna z nich nie jest uniwersalna. Trudności w ich klasyfikacji spowodowane są różnorodnością form — nie znamy dwóch prawie identycznych egzemplarzy. Podobne trudności napotykamy w ustaleniu warsztatów produkcyjnych. Jednocześnie właśnie zapinki tarczowe najlepiej potwierdzają hipotezę o produkcji małych przedmiotów metalowych w warsztatach przyobozowych i w

małych pracowniach miejskich. Także w Novac znaleziono ołowianą formę w kształcie zajęcia do produkcji fibuli (kat. nr 48).

Inny problem stanowi chronologia zapinek tarczowych. Niektóre typy były używane przez długi okres i można tylko w przybliżeniu podać daty ich powstania. Brak także znalezisk zwartych, które pomogłyby w uściśleniu chronologii. Posługiwanie się różnymi kryteriami podczas klasyfikacji zapinek tarczowych, takimi jak np. technika wyrobu, kształt, zdobienie, nie pozwala na zastosowanie tych samych wyznaczników typologicznych, jakich używa się w klasyfikacji innych typów. Z tych wszystkich powodów zdefiniowanie pojęcia zapinek tarczowych jest niesłychanie trudne i można używać go tylko umownie. Równie trudno jest prześledzić typologiczny rozwój w obrębie jednego typu, ponieważ każda zapinka jest wyjątkowa. W klasyfikacji zaproponowanej dla zapinek z Novae wzięto pod uwagę trzy elementy: technikę wykonania, formę i sposób zdobienia.

Zapinki wycięte z blachy brązowej

Chronologicznie są to najwcześniejsze zapinki tarczowe. Fibule tego rodzaju znane są z całego imperium rzymskiego, jak również z *Barbaricum*, chociaż wyraźna jest ich koncentracja w północnej Szwajcarii (E. Eitlinger, 1973, 114, 115). Tam też niektórzy badacze lokalizują pracownie produkcyjne (M. Feugere, 1985, 337). Ich wytwory charakteryzują się specyficznym ornamentem zdobniczym — dwa koncentryczne kręgi otaczają małe wgłębienie w środku fibuli. Tak właśnie ozdobione są fibule znalezione w Novae (kat. nr 32-35). Zapinki podobne do zapinki kat. nr 32 występują najczęściej w Galii i sąsiednich regionach (M. Feugere, 1985, 337). Natomiast zapinki kat. nr 33, 34 są najbardziej typowe dla północnej Szwajcarii (E. Eitlinger, 1973, 114; E. Riha, 1979, 182), a podobne do kat. nr 35 — dla centralnej i wschodniej Francji oraz w zachodniej Szwajcarii (E. Eitlinger, 1973, 112; M. Feugere, 1985, 340).

Wszystkie zapinki omawianego typu pojawiają się za czasów Klaudiusza i są używane za panowania Flawiuszów. Późniejsze są jedynie zapinki w kształcie koła okrętowego — z początku II w. (E. Riha, 1979, 173; M. Schleichmacher, 1993, 36). W tym przedziale chronologicznym mieszczą się również zabytki z Novae. Zapinki kat. nr 33 i 34 znalezione w jamie datowanej archeologicznie i numizmatycznie na ten sam okres.

32. Nr inw. 218/79w — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 1.

Odc. IV, ha III, kw. 383.

Zapinka brązowa, w środku ozdobiona dwoma koncentrycznymi kółkami i wklęsłym wgłębieniem. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka mała, czworokątna. Śr. 3,3 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: E. Ettliger, 1973, 114, 115; S. Rieckhoff, 1975, 66; E. Riha, 1979, 182; M. Feugere, 1985, 337; M. Schleiermacher, 1993, 35, 36.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 5.

33. Nr 1025/86 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 2.

Odc. X, kw. 311, jama nr 2.

Zapinka brązowa w kształcie rombu. Jego ramiona rozdwojone na końcach. W środku, wokół małego wgłębienia, wyryte kółko. Zawiasowa konstrukcja igły. Pochewka mała. Zapinka silnie skorodowana. Dł. 3,5 cm, zachowana szer. 2,2 cm. *Datowanie:* połowa I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 121; A. Амброз, 1966, 33; A. Burger, 1966, 254; E. Ettliger, 1973, 114, 115; S. Petru, P. Petru, 1978, tabl. XI; M. Feugere, 1985, 337.

34. Nr inw. 997/86 — Muzeum w Swisztowie.

Odc. X, kw. 291/311, jama nr 1.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 33. Dł. 3,6 cm, szer. 3,5 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 121; A. Амброз, 1966, 33; A. Burger, 1966, 254; E. Ettliger, 1973, 114, 115; S. Petru, P. Petru, 1978, tabl. XI; M. Feugere, 1985, 337.

35. Nr inw. 2884 — Narodowe Muzeum Archeologiczne w Sofii, tabl. III, 4.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie koła okrętowego, ażurowo wyciętego z blachy brązowej. W środku wyryte dwa koncentryczne kółka z kreskami między nimi. Zawiasowy mechanizm igły. Śr. 3,5 cm.

Datowanie: od połowy do końca I w.

Analogie: E. Ettliger, 1973, 112; E. Riha, 1979, 173; M. Feugere, 1985, 340; M. Schleiermacher, 1993, 36.

Publikacje: M. Бръчкова, 1963, 74, fig. 2, 11.

Odlewane zapinki ażurowe (*Durchbrochene Scheibefibeln*)

Zapinki tego typu różnią się między sobą techniką wykonania. Niektóre z nich odlewano wraz z ornamentem ażurowym, w innych ryto go dopiero po odlaniu korpusu fibuli. Mimo że ten rodzaj fibul był powszechny w imperium rzymskim — najczęściej spotyka się je w Pannonii (E. von Patek, 1942, 127, 128; W. Jobst, 1975, 117), rzadziej w Germanii i Szwajcarii (A. Böhme, 1972, 43; E. Ettliger, 1973, 129) — z Novae znamy tylko dwie takie zapinki (kat. nr 36, 37). W literaturze przedmiotu datowanie tego rodzaju fibul opiera się na typologicznym rozwoju ażurowej dekoracji.

36. Nr inw. 30/64w — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 5.

Odc. III, ha II, kw. 161.

Zapinka brązowa, posrebrzana, w kształcie wirującego koła ażurowego. Krawędź zapinki ząbkowana. Zawiasowa konstrukcja igły. Śr. 4,5 cm.

Datowanie: ostatnia ćwierć II — pierwsza ćwierć III w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 127, 128; W. Jobst, 1975, 117.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXVIII, 4.

37. Nr inw. 327/67 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 6.

(Ia XXXIII, kw. 371).

Zapinka brązowa, okrągła, z wyciętą w środku sześcioramienną gwiazdą. Zawiasowa konstrukcja igły. Śr. 3,8 cm.

Datowanie: ostatnia ćwierć II — pierwsza ćwierć III w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 127, 128; W. Jobst, 1975, 117.

Zapinki tarczkowe ozdobione emalią

Zapinki emaliowane na terytorium Bułgarii występują rzadko. Z Novae pochodzą tylko dwie. Obie mają kształt rombu, którego wnętrze wypełniono emalią. W pierwszej zapince — kat. nr 38 — emalia przypomina *millefiori*, w drugiej na zielonym tle zaznaczono mniejszy romb z czerwonej emalii. Obie zapinki znajdują analogie w znaleziskach z Recji. Na podstawie dotychczasowych wyników badań trudno określić, czy zapinki wykonano w lokalnych warsztatach, czy importowano. Ze względu na małą liczbę znalezisk jestem skłonna uważać te zabytki za importy.

38. Nr inw. I-853 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 3.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie rombu wypełnionego szafirową emalią. Na tym tle w środku pola kwiat o czterech płatkach z ciemnozielonej emalii, z pomarańczowym koszyczkiem nasiennym. Dł. 3,1 cm, szer. 1,9 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: E. Ettliger, 1973, 117.

39. Nr inw. 1524 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie rombu wypełnionego zieloną emalią, w środku mniejszy romb z czerwonej emalii. Silnie zniszczona. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: I. Sellye, 1939, 40, Taf. XII, 16; E. Ettliger, 1973, 117.

Zapinki tarczkowe w kształcie swastyki

Są to zapinki, najczęściej spotykane w obozach rzymskich leżących wzdłuż limesu (A. Böhme, 1972, Taf. 37). Tradycyjnie motyw ten jest charakterystyczny dla kultur germańskich i wiąże się z kultem słońca. Powszechne używanie tych zapinek w armii rzymskiej tłumaczy się znaczną liczbą rekrutów germańskich.

40. Nr inw. 835 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 7.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie swastyki. Zawiasowy mechanizm igły. Pochewka haczykowata. Dł. i szer. 3,0 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 46; W. Jobst, 1975, 123; H. Winter, 1981/1982, 236.

41. Nr inw. 840 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 8.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 40. Dł. i szer. 2,8 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: A. Böhme, 1972, 46; W. Jobst, 1975, 123; H. Winter, 1981/1982, 236.

Zapinki tarczkowe w kształcie pelty

Przeznaczenie zapinek tarczkowych w kształcie pelty również łączy się z wojskiem rzymskim. Świadczy o tym częste występowanie ich w obozach i kasztelach leżących wzdłuż limesu. Z Novae pochodzą dwie zapinki tego rodzaju. Pierwsza — kat. nr 42 — jest typowa głównie dla górnogermańskiego i retyckiego odcinka limesu (A. Böhme, 1972, 44), ale pojedyncze znaleziska znane są i z limesu dunajskiego (E. von Patek, 1942, Taf. XVII, 17; W. Jobst, 1975, 120, 121). Drugi rodzaj zapinki — kat. nr 43 — spotyka się rzadziej, przeważnie we wschodnich prowincjach rzymskich. Formą swą nawiązuje ona do często używanych okuć końca pasów.

42. Nr inw. 832 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 10.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie pelty z nóżką. Zawiasowy mechanizm igły. Pochewka wysoka, haczykowata. Dł. 3,3 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: E. von Patek, 1942, Taf. XVII, 17; A. Böhme, 1972, 44; W. Jobst, 1975, 120, 121.

43. Nr inw. 182/95w — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 11.

Odc. IV. ha X, kw. 72, *valetudinarium*, wewnątrz 69.

Zapinka brązowa w kształcie pelty. Boki ozdobione wyciętymi trójkątami. Zawiasowy mechanizm igły. Pochewka mała. Dł. 3,1 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: E. von Patek, 1942, Taf. XVIII, 12.

Zapinki w kształcie liter i monogramów

Zapinki tego typu znajdowano wyłącznie w obozach i osadach leżących wzdłuż limesu rzymskiego. Wśród zapinek w kształcie liter na uwagę zasługuje fibula — kat. nr 44 — która ma formę *labrys*. Jak się wydaje, ma to bezpośredni związek z kultem Jowisza Dolicheńskiego, którego symbolem był podwójny topór. Zabytek z Novae nawiązuje do znalezisk ze wschodniej części imperium rzymskiego (T. Frisch, N. Toll, 1949, fig. 157-159).

Zapinki w kształcie monogramów najczęściej spotykano w Mezji i Dacji (V. Christescu, 1935/1936, fig. 13-2; D. Bojović, 1983, 65; S. Cocis, 1987, 159, 160). Pojedyncze egzemplarze znaleziono także w Germanii — Zugmantel (A. Böhme, 1972, 44). Zabytki z Novae — kat. nr 45, 46, 47 — przedstawiają monogram składający się z liter R, M, A. Zdaniem badaczy, litery układają się w słowo ROMA, w którym litera O występuje w ligaturze z R (S. Cocis, 1987, 159). Zapinki tego typu są miejscowej produkcji i — jak się wydaje — nawiązują do kultu państwowego.

44. Nr inw. 833 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 13.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie *labrys*. Zawiasowy mechanizm igły. Pochewka wysoka. Dł. 3,6 cm.

Datowanie: połowa II — początek III w.

Analogie: T. Frisch, N. Toll, 1949, fig. 157-159; A. Böhme, 1972, 39.

45. Nr inw. I-460 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 14.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa okrągła z ażurowym monogramem złożonym z trzech liter — R, M, A. Zawiasowy mechanizm igły. Pochewka wysoka, haczykowata. Śr. 3,6 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: D. Bojović, 1983, 85; S. Cocis, 1987, 159, 160.

46. Nr inw. 2087 — Narodowe Muzeum Archeologiczne w Sofii, tabl. III, 15.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 45. Śr. 3,4 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: D. Bojović, 1983, 85; S. Cocis, 1987, 159, 160.

47. Nr inw. 636/71 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 16.
Ha XXVI, kw. 207.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 45. Zachowane częściowo tylko litery R i M. Śr. 4,5 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: D. Bojović, 1983, 85; S. Cocis, 1987, 159, 160.

Zapinki w kształcie zwierząt

Ten typ zapinek tarczowych jest najbardziej powszechny, ale w Novae nie stanowi częstego znaleziska. Na specjalną uwagę zasługuje ołowiana forma do produkcji zapinek w kształcie zająca — kat. nr 48. Naszym zdaniem, potwierdza to hipotezę, że drobne przedmioty metalowe wykonywano w obozowych *fabricae* (H. von Petrikovits, 1974). Fibule w kształcie zająca znane są głównie z Pannonii (J. Matouschek, H. Novak, 1985/1986, 202-205).

Druga zapinka — kat. nr 49 — należy do najpóźniej datowanych zabytków tego typu. Jest ona ozdobiona rytym ornamentem oczkowym. Najwcześniejsze egzemplarze fibul tego typu są datowane na drugą połowę II w. (W. Jobst, 1975, 114). Większość pochodzi z pierwszej połowy III w. i przestaje być używana w drugiej połowie III w. Najstarszą — z V w. — znaleziono w okolicach Szumen (A. Xapa-ламбисва, 1992, 138).

48. Nr inw. 834 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 9.
Znalezisko luźne.

Ołowiana forma do produkcji zapinek w kształcie zająca. Prostokątne wyrostki zaznaczają zawiasowy mechanizm igły i pochewkę. Dł. 3,8 cm.

Datowanie: II w.

Analogie: J. Matouschek, H. Novak, 1985/1986, 202-205, Taf. 20, 21.

49. Nr inw. 2684 — Narodowe Muzeum Archeologiczne w Sofii, tabl. III, 12.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa w kształcie lecącego ptaka. Ozdobiona rytymi liniami i kółkami. Zawiasowa konstrukcja igły. Dł. 4,2 cm.

Datowanie: pierwsza połowa III w.

Analogie: W. Jobst, 1975, 114.

Publikacje: M. Бръчкова, 1963, 73, fig. 1, 8.

Zapinki silnie profilowane (*Kräftig profilierte fibeln*)

Zapinki silnie profilowane należą do dużej grupy zapinek, które charakteryzują się profilowanym kabłąkiem, odlewany raz z pochewką w formie odlewniczej, i sprężynowym mechanizmem zamykania igły.

Z dwoma guzkami na kabłąku (*Doppelknopffibeln*)

Zapinki te, znane jako typ A 236, należą do kobiecego stroju noricko-pannońskiego (J. Garbsch, 1965). Rzadko spotyka się je na terytorium obecnej Bułgarii. Sądzić więc trzeba, że były importowane. W Novae znaleziono tylko jedną fibulę omawianego typu, w wariantcie typowym dla południowo-zachodniej Pannonii (E. von Patek, 1942, 88), południowo-wschodniego Noricum, Recji i Dalmacji (J. Garbsch, 1965, 29, Karte 7). Pojedyncze znaleziska wystąpiły również w Rumunii (S. Sanie, 1973, 429; D. Protasc, 1976, 61; C. Preda, 1986, 64). Datowanie tych zapinek opiera się na zespołach zwartych, zawierających monety z czasów Nerona — Domicjana (J. Garbsch, 1965, 30). Najwcześniejsze fibule pochodzą z okresu panowania Tyberiusza (J. Garbsch, 1974, 172) i Klaudiusza (L. Plešnicar-Gec, 1972, tabl. XXIX, 2), najpóźniejsze z czasów Trajana (I. Kovrig, 1937, 107).

50. Nr inw. 831 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 1.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk silnie rozszerzony nad sprężyną. Guzki dwustozkowe, profilowane. Nóżka ulamana. Na pochewce ślad czworokątnego wycięcia. Sprężyna, zawinięta wokół oddzielnej osi, z górną cięciwą podirzmywaną haczykiem. Zachowane tylko cztery zwoje sprężyny. Obecna dł. 4,0 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 88; J. Garbsch, 1965, 29.

Z jednym guzkiem na kabłąku

Wśród zapinek tego typu można wyróżnić szereg wariantów, jak np. typ A 68 — znany jeszcze jako typ Cambodunum 2 — z okrągłymi otworkami na pochewce albo inny wariant z czworokątną pochewką. Biorąc pod uwagę inne elementy tektoniki, wydzielić można dwa warianty zapinek: z podpórkami dla sprężyny i bez podpórek. Najstarsze wśród nich są zapinki z okrągłymi otworkami na pochewce — kat. nr 51, 52 — charakterystyczne dla Pannonii i Noricum oraz prowincji nad-dunajskich (E. von Patek, 1942, 92; R. Koscević, 1975, 57, 58). Pojedyncze egzemplarze znaleziono także nad górnym Renem (S. Rieckhoff, 1975, 43). Leżącą

najbliższej Mezji Górnej pracownię produkującą omawiane zapinki zlokalizowano w Siseia. Natrafiono tam na duże ilości półfabrykatów (R. Koscević, 1975, 55-58; 1980, 20, 21). Fibule te datuje się na okres od Tyberiusza do Klaudiusza — Nerona (G. Kossack, 1962, 125-127; Z. Marić, 1968, 36; S. Petru, 1972, 80; S. Rieckhoff, 1975, 44, 45; M. Schleiermacher, 1993, 19). Zapinkę kat. nr 52 znaleziono w warstwie związanej z drewnianym obozem wojskowym, datowanej na lata 46-ok. 86.

Drugi wariant silnie profilowanych zapinek: z jednym guzkiem na kabłąku i z pełną czworokątną pochewką, znacznie częściej spotyka się na terytorium dzisiejszej Bułgarii. Z Novae pochodzi dziewięć egzemplarzy (kat. nr 53-61). Zapinki te, znane w literaturze archeologicznej jako typ Cambodunum 3, datowane są na koniec I — początek II w. (G. Kossack, 1962, 126, 128; M. Schleiermacher, 1993, 20). Jednak w kasztelach górnodunajskich fibule te pojawiają się już za panowania Klaudiusza (G. Ulbert, 1959, 66; S. Rieckhoff, 1975, 43). Znacznie później, bo do połowy II w., występują one w miejskich nekropolach Pannonii, w kasztelach Górnej Mezji i Dacji (E. von Patek, 1942, 97; W. Jobst, 1975, 34; D. Bojović, 1983, 35; I. Crisan, 1979, 279). Biorąc pod uwagę typologiczny rozwój tych fibul należy dodać, że zapinki o S-owatym profilu są wcześniejsze od zapinek bardziej wyprostowanych.

Kolejny wariant omawianych zapinek stanowią te, które nie mają podpórek dla sprężyny — kat. nr 62. Były one powszechne w Pannonii (I. Kovrig, 1937, 117; E. von Patek, 1942, 97) i Dacji (D. Popescu, 1945, 490, 491). W obu Mezjach znaleziono je wzdłuż limesu (D. Bojović, 1983, 40). Pojedyncze egzemplarze znane są z Germanii — Cambodunum (W. Kramer, 1957, 76) — i z Recji (E. Fittlinger, 1973, 66). Fibule tego typu datuje się na długi okres: od czasów Domitjana (S. Rieckhoff-Pauli, 1977, 8) do pierwszej połowy III w. (D. Bojović, 1983, 40).

51. Nr inw. 802 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Na przodzie kabłąka prostokątna płytka do podtrzymywania sprężyny i silnie rozszerzona główka. Nóżka oddzielona od kabłąka, zakończona dużym guzkiem. Pochewka czworokątna, z dwoma okrągłymi otworkami. Brak sprężyny. Dł. 4,8 cm.

Datowanie: lata pięćdziesiąte — osiemdziesiąte I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 92; R. Koscević, 1975, 57, 58; S. Rieckhoff, 1975, 43-45; M. Schleiermacher, 1993, 19.

52. Nr inw. 900/87 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 3.
Odc. X, na poziomie chodnika *via principalis*.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 51, z jednym okrągłym otworkiem na pochewce. Sprężyna, częściowo zachowana, z górną cięciwą podtrzymywaną haczykiem. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: lata pięćdziesiąte — osiemdziesiąte I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 92; R. Koscević, 1975, 57, 58; S. Rieckhoff, 1975, 43-45; M. Schleiermacher, 1993, 19.

53. Nr inw. P144/76 — Muzeum w Swisztowie, tabl. III, 4.
Odc. XVII, kw. 188, jama nr 3.

Fragment zapinki brązowej, jednodzielnej. Zachowana przednia część kabłąka z prostokątną płytką do podtrzymywania sprężyny i silnie rozszerzoną główką. Nóżka ułamana. Sprężyna siedmiozwojowa z górną cięciwą podtrzymywaną haczykiem. Zachowana dł. 3,5 cm.

Datowanie: lata pięćdziesiąte — osiemdziesiąte I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 92; R. Koscević, 1975, 57, 58; S. Rieckhoff, 1975, 43-45; M. Schleiermacher, 1993, 19.

54. Nr inw. 807 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 5.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Na przodzie kabłąka prostokątna płytka do podtrzymywania sprężyny i lekko rozszerzona główka. Nóżka długa i wąska, oddzielona od kabłąka dwustożkowatym guzkiem, zakończona małym, stożkowatym guzkiem. Pochewka czworokątna. Sprężyna dziesięciozwojowa z górną cięciwą, podtrzymywaną haczykiem. Dł. 4,9 cm.

Datowanie: lata pięćdziesiąte — osiemdziesiąte I w.

Analogie: S. Rieckhoff, 1975, 43; M. Schleiermacher, 1993, 20.

55. Nr inw. 806 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 5.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Na przodzie kabłąka prostokątna płytka do podtrzymywania sprężyny i gruszkowata główka. Nóżka oddzielona od kabłąka dużym grzebykiem, długa, zwężająca się ku końcowi. Pochewka czworokątna. Sprężyna brak, zachowany haczyk podtrzymujący górną cięciwę. Dł. 6,4 cm.

Datowanie: druga połowa I — połowa II w.

Analogie: R. Koscević, 1975, fig. 13-17.

56. Nr inw. 809 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 7.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Na przodzie kabłąka prostokątna płytka do podtrzymywania sprężyny i rozszerzona główka. Nóżka wąska, zakończona małym guzkiem. Pochewka czworokątna. Sprężyna częściowo zachowana, z górną cięciwą i haczykiem. Dł. 6,8 cm.

Datowanie: połowa I — początek II w.

Analogie: G. Kossack, 1962, 126, 128; S. Rieckhoff, 1975, 43; M. Schleiermacher, 1993, 20.

57. Nr inw. 803 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 8.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Na przodzie kabłąka prostokątna płytka do podtrzymywania sprężyny i rozszerzona płaska główka. Nóżka krótka, oddzielona od kabłąka masywnym grzebykiem, zwężająca się ku końcowi. Pochewka czworokątna. Sprężyna dziewięciozwojowa z górną cięciwą i haczykiem. Dł. 5,6 cm.

Datowanie: druga połowa I — połowa II w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 97; W. Jobst, 1975, 34; D. Bojović, 1983, 35.

58. Nr inw. 37/61 — Muzeum w Swisztowie.

15 m na wschód od bramy południowej obozu wojskowego.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk z prostokątną płytką do podtrzymywania sprężyny i lejkowatą główką. Nóżka oddzielona od kabłąka profilowanym grzebykiem, zwężająca się ku końcowi, zakończona małym guzkiem. Pochewka czworokątna. Brak sprężyny. Dł. 8,0 cm.

Datowanie: druga połowa I — połowa II w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 97; W. Jobst, 1975, 34; D. Bojović, 1983, 35.

59. Muzeum w Swisztowie.

Odc. II, ha XV, kw. 339-340.

Część brązowej zapinki jednodzielnej. Zachowana tylko nóżka, razem z guzkiem oddzielającym ją od kabłąka. Pochewka czworokątna. Zachowana dł. 3,4 cm.

Datowanie: druga połowa I — połowa II w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 97; W. Jobst, 1975, 34; D. Bojović, 1983, 35.

60. Nr inw. 286/67 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 9.

Ha XXXIX, kw. 69, na poziomie bruku ulicznego.

Część zapinki brązowej, jednodzielnej. Kabłąk z prostokątną płytką do podtrzymywania sprężyny i dwustożkowatą główką. Sprężyna jedenastozwojowa z górną cięciwą i masywnym haczykiem. Zachowana dł. 3,0 cm.

Datowanie: pierwsza połowa I w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 95; D. Bojović, 1983, 37.

61. Nr inw. 562/70 i n. — Muzeum w Swisztowie.

IIa XXXIX, kw. 87.

Fragment zapinki brązowej. Zachowana nóżka z profilowanym grzebykiem oddzielającym ją od kabłąka. Nóżka wąska, zakończona profilowanym guzkiem. Pochewka czworokątna. Zachowana dł. 3,0 cm.

Datowanie: połowa I — początek II w.

Analogie: G. Kossack, 1962, 126, 128; S. Rieckhoff, 1975, 43; M. Schleiermacher, 1993, 20.

62. Nr inw. 78/94w — Muzeum w Swisztowie, tabl. IV, 10.

Odc. IV, ha III, kw. 261.

Zapinka brązowa, jednodzielna, bez płytki dla sprężyny. Kabłąk trąbkowato rozszerzający się nad sprężyną. Nóżka oddzielona grzebykiem od kabłąka, zwężająca się, zakończona małym guzkiem. Pochewka wysoka, czworokątna. Sprężyna przymocowana na osi, z górną cięciwą. Dł. 4,1 cm.

Datowanie: ok. połowy II w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 97; E. Littlinger, 1973, 86; D. Bojović, 1983, 40; S. Cocis, A. Rusu, 1986/1987, 141; S. Cocis, 1989/1993, 270, 271.

Zapinki pochodzące od fibul silnie profilowanych

Tak jak fibule typu *Aucissa*, zapinki silnie profilowane stały się wzorcem dla różnych nowych typów. Zachowano w nich podstawowe cechy pierwowzoru, w tym wypadku profilowany kabłąk i sprężynowy mechanizm zamykania igły. Zapinki pochodzące od silnie profilowanych fibul były używane powszechnie na dość ograniczonym terytorium, co wskazuje na ich lokalną produkcję.

Zapinka kat. nr 64 jest podobna do zapinek z dwoma guzkami na kabłąku. Stanowi jednak późny, lokalny wariant, który charakteryzuje się wysoką i masywną pochewką. Podobne zapinki są znane z Dacji — z Sarmizegetuza (S. Cocis, E. Nemes, 1983, 438). Znaleziono je również w Olbii (A. Фурманська, 1953, 88; A. Амброз, 1966, 39). Datowanie tych zapinek nie jest bezdyskusyjne ale mając na uwadze ich wysoką pochewkę, można przyjąć, że pochodzą z drugiej połowy II — początku III w.

Zapinka kat. nr 63 należy do licznej grupy zapinek tego typu, powszechnie występujących w prowincjach środkowo- i dolnodunajskich (I. Kovrig, 1937, 119, Taf. III, 22-24; E. von Patek, 1942, 112, Taf. VI, 11; XXII, 1; Gh. Bichir, 1973, 102, tabl. CXII, 9; I. Crisan, 1979, 279, pl. I, 7; N. Gudea/V. Lucacel, 1979, 321). Najczęściej spotyka się je w Mezji Górnej. W Drobeta, Pontes i Lederata, zlokalizowano ich wytwórnię (A. Jovanović, 1978, 55). Przypuszcza się, że podobne pracownie istniały także w Viminacium i w Singidunum (D. Bojović, 1983, 41). Zapinki te datuje się przeważnie na II w., chociaż identyczną fibulę jak nr 63 kat. znaleziono w obozie wojskowym w Singidunum razem z monetą Hadriana (D. Bojović, 1976, 14, tabl. XXIII, 14). Zapinki nr 65, 66 kat. należą do typów pochodzących od fibul silnie profilowanych z jednym guzkiem na kabłąku i z trapezowatą nóżką. Mają one dużo wspólnych cech z zapinkami trąbkowatymi, rozpowszechnionymi w *Barbaricum* — np. trąbkowato rozszerzoną główką nad sprężyną nr 66 kat. Różne odmiany fibul tego wariantu spotyka się w Pannonii (I. Kovrig, 1937, 161; E. von Patek, 1942, Taf. IV, 14), na Słowacji (M. Lamiova-

-Schmeidrova, 1961, 111) i na Morawach (I. Peskar, 1972, 81-82). Pojedyncze egzemplarze znane są z Mezji Górnej (D. Bojović, 1983, 37) i z Rumunii (D. Popescu, 1945, 494; I. Crisan, 1979, 279, 280; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 436).

Do najbardziej charakterystycznych zapinek pochodzących od omawianego typu należy zaliczyć zapinki w kształcie kotwicy — kat. nr 67. Występują one powszechnie przede wszystkim w bałkańskich prowincjach rzymskich, chociaż znajdujemy je także w południowej Pannonii (I. Kovrig, 1937, 19; E. von Patek, 1942, 10; D. Popescu, 1938, 242; I. Crisan, 1959, 352; D. Bojović, 1983, 44). Zabytek z Novae przedstawia wariant z podpórką dla sprężyny krótszą od główki, charakterystyczny dla Pannonii, Dalmacji i Mezji Górnej (D. Bojović, 1983, 45). Wariant ten jest datowany na podstawie skarbu z Bela Reka, w którym najpóźniejsze monety pochodzą z czasów Kommodusa (J. Petrović, 1942, 12).

63. Nr inw. 801 — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 1.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk o przekroju okrągłym, z dwustożkowatym grzebykiem nad sprężyną. Nóżka długa, o równej szerokości, zakończona półokrągłym guzkiem. Pochewka duża, czworokątna. Sprężyna siedmioletwojowa, z górną cięciwą i haczykiem. Dł. 5,7 cm.
Datowanie: ok. połowy II w.
Analogie: E. von Patek, 1942, 112; Gh. Bichir, 1973, 102; A. Jovanović, 1978, 55; I. Crisan, 1979, 279; N. Gudea, V. Lucacel, 1979, 321; D. Bojović, 1976, 14.

64. Nr inw. 804 — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju trapezowatym, z dwoma profilowanymi grzebykami. Po bokach kabłąka — ryty ornament. Nóżka krótka, zwężająca się, zakończona dużym, stożkowatym guzkiem. Pochewka duża, wysoka, czworokątna. Sprężyna siedmioletwojowa, z górną cięciwą i haczykiem. Dł. 7,2 cm.
Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.
Analogie: A. Амброз, 1966, 39; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 438.

65. Nr inw. 799 — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 3.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk z dwustożkowatym rozszerzeniem nad sprężyną i dużym dwustożkowatym grzebykiem, oddzielającym go od nóżki. Nóżka trapezowata, na końcu ozdobiona rytym ornamentem. Pochewka wysoka, czworokątna. Sprężyna siedemnastoletwojowa, z górną cięciwą, podtrzymywana haczykiem. Dł. 3,7 cm.
Datowanie: ok. połowy II w.
Analogie: W. Jobst, 1975, 81, 82; I. Crisan, 1979, 280; S. Cocis, E. Nemes, 1983, 436.

66. Nr inw. 752 — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 4.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk trąbkowato rozszerzony nad sprężyną. Nóżka trapezowata, oddzielona od kabłąka małym pierścieniem. Pochewka wysoka, czworokątna. Sprężyna ośmioletwojowa, z górną cięciwą i haczykiem. Dł. 2,8 cm.
Datowanie: ok. połowy II w.
Analogie: A. Burger, 1966, Taf. 3, grób 25.

67. Nr inw. 1000 — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 5.
Ha XXVI, kw. 170.

Zapinka brązowa w kształcie kotwicy, dwudzielna. Kabłąk masywny, z prostokątną płytką do podtrzymywania sprężyny. Nóżka wąska, zakończona dużym półokrągłym guzkiem. Pochewka czworokątna. Brak sprężyny. Dł. 5,5 cm.
Datowanie: druga połowa II — początek III w.
Analogie: J. Petrović, 1942, 12; D. Bojović, 1983, 46.

Zapinki o łukowato wygiętym kabłąku

Do tej grupy włączono najprostsze zapinki, mające zawsze sprężynowy mechanizm zamykania igły i dolną cięciwą. Należą one do częstych znalezisk w obozach i osadach wojskowych.

Wczesne zapinki wojskowe

Zapinki tego typu, nazywane w starszej literaturze przedmiotu „wojskowymi” albo „legionowymi”, są jednodzielne. Wykonywano je najczęściej z drutu lub taśmy brązowej, ale znamy również żelazne fibule tego typu. Nazwy zapinki „wojskowe” unika się w nowszej literaturze, ponieważ zapinki tego typu odkryto także w grobach kobiecych (A. Böhm, 1972, 13). Cechy wczesnych zapinek o łukowato wygiętym kabłąku są zbliżone do tych, które mają fibule późnolatańskie. Znajdowane są przede wszystkim wzdłuż Renu i w Belgii (A. Böhm, 1972, 13, 14), a różne ich warianty — także na terytorium Szwajcarii i północnych Włoch (E. Eitlinger, 1973, 41, Karte 4). Tradycyjnie wyróżnia się dwa warianty: z małym guzkiem na końcu nóżki i bez guzka na nóżce. Zapinki z małym guzkiem na końcu nóżki (kat. nr 68-70) są znane jako typ Hofheim IV b (E. Ritterling, 1912, 125). Charakterystyczną cechą zapinek tego typu z terytorium Bułgarii jest prostokątny przekrój kabłąka. Zapinki tego wariantu są datowane na czasy Klaudiusza — Nerona (S. Rieckhoff, 1975, 50), co potwierdza znaleziona w Novae zapinka kat. nr 69. Wydobyto ją z jamy datowanej numizmatycznie na czasy Klaudiusza — Nerona.

Zapinki bez guzka na nóżce — kat. nr 71-73 — znane jeszcze jako typ A 15, są bardzo często spotykane w kasztelach nad górnym i środkowym Renem (A. Böhme, 1972, 13) oraz w Reccji (E. Ettliger, 1973, 41) i Pannonii (E. von Patek, 1942, 129). Najwcześniejsze zapinki tego wariantu znajdowano razem z monetami Klaudiusza (II. Kerchler, 1967, 63). Jednak masowo występują razem z monetami Trajana (A. Böhme, 1972, 14), a najpóźniejsze z monetami Kommodusa (E. Ettliger, 1973, 41). Datowanie zapinek bez guzka na nóżce należy ograniczyć do okresu między panowaniem Domicjana i Hadriana (A. Böhme, 1972, 14).

Do innego typu zapinek zaliczamy fibulę kat. nr 74. Takie zapinki często odkrywano w Tracji i Mezji oraz w prowincjach sąsiednich (O. Брыкнер, В. Даурова-Рущевская, П. Милошевнич, 1987, 61). Należą one do grupy z łukowato wygiętym kabłąkiem. Mają sprężynowy mechanizm zamykania igły i kabłąk z taśmy brązowej, często wyciętej w różne kształty. Wszystkie znane zapinki tego typu są datowane na I w. Podobne do omawianych zapinki lokalnej produkcji występują i w późniejszych czasach — kat. nr 75. Jest to jednodzielna zapinka z odlanym kabłąkiem i nóżką. Dość szeroka cięciwa sprężyny nawiązuje do późnych zapinek kuszowatych, jednak dwustożkowy guzek na końcu nóżki jest charakterystyczny dla wczesnorzymskich zapinek. Zapinka ta nie ma analogii w dotychczas publikowanych materiałach archeologicznych. Z braku danych za podstawę datowania tej zapinki przyjmujemy cechy typologiczne i uznajemy, że była ona w użyciu w II-III w.

Bardzo ciekawym znaleziskiem jest zapinka kat. nr 76, należąca do typu miniaturowych fibul blaszanych. Pod względem sposobu wykonania przypomina halszackie zapinki typu Certoza. Kabłąk zrobiono najpierw z cienkiego drutu brązowego, który później rozklepano na cienką blaszkę. Podobne fibule spotyka się w południowej Francji, rzadziej w Bretanii (M. Feugere, 1985, 248). Jedną fibulę znamy z Rumunii — Tariverdi (V. Zirra, 1979, 189, fig. 2, 1) i dwie z Pantikajonu (A. Амброз, 1966, 45, табл. 5, 12-13). Zapinki tego typu produkowano w pracowni leżącej koło Radomir, w południowo-zachodniej Bułgarii. Jest to na razie jedyna pewnie zlokalizowana pracownia (B. Жлобенова, 1989, 103). Zapinka z Novae nawiązuje do zabytków z południowej Francji, gdzie ten typ datowano na połowę I w. p.n.e. do około połowy I w. n.e.

Ostatni zabytek tej grupy należy co prawda do zapinek emaliowanych (kat. nr 77), ale sklasyfikowano go w omawianej grupie ze względu na sprężynowy mechanizm zamykania igły. Podobne zapinki są rzadkością i nie można znaleźć dla nich dokładnej analogii.

68. Nr inw. 256/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 1.
Odc. IV, ha III, kw. 248, głęb. 3,0 m poniżej poziomu podłogi szpitalnej w pomieszczeniu 54.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju owalnym. Nóżka zwężona, zakończona małym guzkiem. Pochewka mała, czworokątna. Sprężyna sześciuwojowa, z dolną cięciwą. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: połowa I w.

Analogie: E. Ritterling, 1912, 125; S. Rieckhoff, 1975, 50.

69. Nr inw. 984/86 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 2.

Odc. X, kw. 291/311, jama nr 1.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju owalnym. Nóżka lekko zwężająca się, zakończona małym guzkiem. Pochewka mała, czworokątna. Brak sprężyny. Dł. 3,5 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: E. Ritterling, 1912, 125; S. Rieckhoff, 1975, 50.

70. Nr inw. 564/70 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 3.

Ha XXXIX, kw. 89, na poziomie pierwszej ulicy.

Zapinka brązowa, jednodzielna, silnie zdeformowana. Kabłąk o przekroju okrągłym. Nóżka zakończona małym guzkiem. Sprężyna czteruwojowa z dolną cięciwą. Zachowana dł. 4,3 cm.

Datowanie: ok. połowy I w.

Analogie: E. Ritterling, 1912, 125; S. Rieckhoff, 1975, 50.

71. Nr inw. brak — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 4.

Sondaż wewnątrz wieży nr 1 we wschodnim murze obozu wojskowego.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju okrągłym. Nóżka oddzielona od kabłąka trzema liniami rytymi, osro zakończona. Pochewka mała, czworokątna. Sprężyna ośmioletwojowa z dolną cięciwą, zawinięta wokół specjalnej osi. Dł. 3,6 cm.

Datowanie: początek II w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 129; A. Böhme, 1972, 13, 14; E. Ettliger, 1973, 41.

72. Nr inw. 23/71w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 5.

Odc. IV, ha IX, kw. 117, sondaż E.

Fragment zapinki brązowej. Zdeformowany kabłąk o przekroju okrągłym. Zachowana dł. 2,6 cm.

Datowanie: druga połowa I — pierwsza połowa II w.

Analogie: E. von Patek, 1942, 129; A. Böhme, 1972, 13, 14; E. Ettliger, 1973, 41.

73. Nr inw. 880/81 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 6.

Ha XXVI, pomieszczenie A.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju okrągłym. Nóżka krótka, równo zakończona. Pochewka mała, czworokątna. Sprężyny brak. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: druga połowa I — pierwsza połowa II w.
Analogie: E. von Patek, 1942, 129; A. Böhm, 1972, 13, 14; E. Etlinger, 1973, 41.

74. Nr inw. 1719 m.m. — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 7.
 Ha XXVI, kw. 152.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju prostokątnym, ozdobiony na całej długości rytymi kółkami. Nóżka wąska, oddzielona od kabłąka czterema małymi żeberkami. Pochewka mała, czworokątna. Dł. 6,3 cm.

Datowanie: I w.
Analogie: O. Брукнер, В. Даутова-Русевлян, П. Милошевич, 1987, 61.

75. Nr inw. 810 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 8.
 Znajdzisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk i nóżka odlewane. Kabłąk o przekroju prostokątnym, ozdobiony ornamentem rytym. Nóżka wąska, krótka, zakończona dwustozkowatym guzkiem. Pochewka czworokątna. Sprężyna sześciostojowa z dolną cięciwą. Dł. 5,2 cm.

Datowanie: II — III w.
Analogie: brak.

76. Nr inw. 1869 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 9.
 Znajdzisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk z cienkiej blaszki w kształcie półkolistym, ozdobiony rytym ornamentem w formie kwadracików. Nóżka bardzo wąska, krótka. Pochewka mała, czworokątna. Sprężyna z dolną cięciwą. Dł. 3,5 cm.

Datowanie: koniec I w. p.n.e. — połowa I w. n.e.
Analogie: A. Амброз 1966, 45; B. Любенова, 1989, 103; M. Feugerc, 1985, 248.

77. Nr inw. 851 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 10.
 Znajdzisko luźne.

Zapinka brązowa, jednodzielna. Kabłąk w kształcie liścia rozdzielonego środkowym żeberkiem na dwie równe części wypełnione czerwoną emalią. Nóżka wąska, bardzo krótka. Pochewka mała, czworokątna. Sprężyny brak. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: druga połowa II — początek III w.
Analogie: K. Exner, 1939, 46.

Późne zapinki o łukowato wygiętym kabłąku

W V w. na Półwyspie Bałkańskim rozpowszechniają się proste zapinki dwudzielne o łukowato wygiętym kabłąku, ze sprężyną z dolną cięciwą. Stanowią one typ *Viminacium*. Pochewka tych zapinek jest tulejkowata, a nóżka zakończona ma-

łym guzkiem. Nierzadko jej koniec jest zwinięty w uszko. Zapinki te, bardzo proste w kształtach, często wykonywano z żelaza. Znajdowano je przede wszystkim w kasztelach i w osadach obronnych. Fibule te datuje się zazwyczaj na ostatnie lata IV w. i na V w. Uważa się także, że brązowe zapinki tego typu są wcześniejsze niż żelazne (B. Любенова, 1981, 168, obr. 106, 1-6; 107, 1-6; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152; Л. Зотович, 1984, 101, 102; D. Teodor, 1988, 207, 208). Mając na uwadze fakt, że zapinki te nie występują razem z zapinkami cebulowatymi, jestem skłonna datować je na V w. Potwierdza tę sugestię m.in. zapinka kat. nr 78 z *Novae*, znaleziona w warstwie rumowiskowej pozostałej po najazdach w drugiej połowie V w.

78. Nr inw. 139/93 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 11.
 Odc. X, kw. 168, głęb. 44,29 m n.p.m.

Zapinka żelazna, silnie skorodowana, dwudzielna. Kabłąk o przekroju prostokątnym, łukowato wygięty. Nóżka krótka, równej szerokości z kabłąkiem. Koniec nóżki zwinięty w uszko. Pochewka prostokątna. Sprężyna silnie skorodowana. Dł. 5,8 cm.

Datowanie: koniec IV — V w.
Analogie: Л. Зотович, 1981, 101, 102; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152.

79. Nr inw. 78/81 w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 12.
 Odc. IV, ha III, kw. 250.

Zapinka żelazna, silnie skorodowana, dwudzielna. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka krótka, zakończona guzkiem. Sprężyny brak. Pochewka mała, rynienkowata. Dł. 6,1 cm.

Datowanie: koniec IV — V w.
Analogie: Л. Зотович, 1981, 101, 102; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152.
Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXII, 11.

80. Nr inw. 59/73 w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VI, 13.
 Odc. XI, ha XVII, kw. 373.

Zapinka żelazna, dwudzielna. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trójkątnym. Nóżka krótka, zakończona dwustozkowatym guzkiem. Pochewka czworokątna. Sprężyna siedmiozwojowa z dolną cięciwą. Dł. 5,5 cm.

Datowanie: koniec IV — V w.
Analogie: Л. Зотович, 1981, 101, 102; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152.

81. Nr inw. 43/83 w — Muzeum w Swisztowie.
 Odc. IV, w murze pomiędzy pomieszczeniami B i C łaźni późnoantycznej.

Zapinka żelazna, dwudzielna. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trójkątnym, zawinięty z przodu wokół osi sprężyny. Nóżka krótka, zakończona guzkiem. Pochewka mała, rynienkowata. Dł. 5,9 cm.

Datowanie: koniec IV — V w.

Analogie: Л. Зотович, 1981, 101, 102; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, 54, tabl. XXXII, 14.

82. Nr inw. 50/73w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 373.

Zapinka żelazna, dwudzielna. Kabłąk o przekroju trójkątnym, ozdobiony metopowym ornamentem. Nóżka krótka, a jej koniec zwinęty w uszko. Pochewka czworokątna. Sprężyna z dolną cięciwą, zawinięta wokół osi. Dł. 5,7 cm.

Datowanie: koniec IV — V w.

Analogie: Л. Зотович, 1981, 101, 102; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXX, 7.

83. Nr inw. P 294/92w — Muzeum w Swisztowie.

Ha XVI, XVII, kw. 235/236.

Zapinka żelazna, silnie skorodowana. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trójkątnym. Nóżka krótka. Sprężyna skorodowana, najprawdopodobniej z dolną cięciwą. Dł. 6,5 cm.

Datowanie: koniec IV — V w.

Analogie: Л. Зотович, 1981, 101, 102; G. Gomolka-Fuchs, 1982, 152.

Publikacje: P. Pawlak, 1995, 45, fig. 2, 3.

Zapinki kolankowato zgięte (*Kniefibeln*)

Okolo połowy II w. pojawiają się różne typy zapinek, których wspólną cechą jest wysoka i wąska pochewka, czasami w kształcie haczyka. Zapinki te są zazwyczaj małe, ale mają silnie wygięty kabłąk. Taka konstrukcja ułatwiała spinanie grubych tkanin. Ponieważ zapinki kolankowato zgięte spotyka się przeważnie w osiedlach wojskowych, można przypuszczać, że służyły one do spinania grubych płaszczy wojskowych. Znane są różne typy i warianty zapinek kolankowato zgiętych. Dla uproszczenia klasyfikacji znaleziska z Novae podzielono tylko na dwa typy w zależności od rodzaju mechanizmu zamykania igły: na zapinki kolankowato zgięte ze sprężyną i zapinki kolankowato zgięte z zawiasowym mechanizmem zamykania igły.

Zapinki kolankowato zgięte ze sprężyną

Zapinki kolankowato zgięte ze sprężynowym mechanizmem zamykania igły występują powszechnie wzdłuż całego limesu rzymskiego, głównie reńskiego i du-

najskiego. Najwięcej znaleziono ich nad Neckarem (A. Böhme, 1972, 21). Duża liczba tych fibul jest znana także z Pannonii. Tam zlokalizowano wytwarzające je pracownie — w Brigeto i w Flavia Solva (I. Kovrig, 1937, 120; K. Gschwantler, II. Winter, 1991, 117-119). Podobne zapinki były używane również w Rumunii (I. Crisan, 1979, 297, 298; Gh. Bichir, 1984, 48; S. Cocis, A. Rusu, 1984/1985, 132). Zaobserwowano, iż między zapinkami znalezionymi w prowincjach zachodnich i wschodnich występują różnice. Tak np. zapinki z Germanii i Recji mają zawsze dolną cięciwę, natomiast z Pannonii, Noricum, Dacji, Mezji — górną cięciwę (E. von Patek, 1942, 130, 131; A. Böhme, 1972, 20, 21). Także haczykową pochewkę uważa się za cechę znalezisk z limesu germańsko-retyckiego, chociaż podobne zapinki są znane i z Mezji. Spośród kolankowato zgiętych najwcześniejsze są te, które mają duży, półokrągły kołnierz nad sprężyną — kat. nr 84. Datuje się je na czasy Hadriana — Antonina Piusa (A. Böhme, 1972, 19). Z kolei zapinki z małą, półokrągłą albo czworokątną płytką — kat. nr 85-90 — pochodzą z końca II — początku III w. (A. Böhme, 1972, 19). Są jednak znaleziska także z monetami Gordiana III (I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137).

Inny wariant kolankowato zgiętych zapinek ze sprężyną stanowią te, które nie mają płytki nad sprężyną — kat. nr 91, 92. Produkowano je w lokalnych warsztatach, w tym w Novae.

84. Nr inw. 785 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 1.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju półokrągłym, z przodu zakończony dużym, półkolistym kołnierzem z ornamentem rytym. Brak wyodrębnionej nóżki. Kabłąk zakończony lekkim rozszerzeniem i małym guzkiem. Pochewka wąska, wysoka, prostokątna. Sprężyna częściowo zachowana z górną cięciwą. Dł. 4,5 cm.

Datowanie: połowa II w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

85. Nr inw. 787 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 2.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju półokrągłym, z przodu zakończony małą, zaokrągloną płytką, z tyłu lekko rozszerzony. Pochewka wąska, wysoka, prostokątna. Sprężyny brak. Dł. 3,4 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

86. Nr inw. 1522 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 85. Dł. 3,6 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

87. Nr inw. brak — Muzeum w Swisztowie.

Ha XXXIV, kw. 325, brama południowa.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 85. Dł. 3,5 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

88. Nr inw. 159/65 — Muzeum w Swisztowie.

Novae — wieża nr 2.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym, z półkolistą płytką nad sprężyną. Nóżka lekko wygięta w górę, równo zakończona. Pochewka wysoka, wąska, czworokątna. Sprężyny brak. Dł. 3,8 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

89. Nr inw. 127/64 — Muzeum w Swisztowie.

Ha XXXIV, kw. 326, brama południowa.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 88. Dł. 3,5 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

90. Nr inw. 170/95w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 4.

Odc. IV, ha X, kw. 73, głęb. 39,42 m n.p.m.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju półokrągłym, zakończony z przodu małą półkolistą płytką. Pochewka wysoka, wąska, czworokątna. Sprężyna częściowo zachowana, ośmiozwojowa z górną cięciwą, podtrzymywana dużym haczykiem. Dł. 2,8 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

91. Nr inw. 154/77w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 7.

Odc. II, ha XV, kw. 359/360.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju półokrągłym, bez płytki nad sprężyną, z tyłu wygięty do góry. Pochewka wysoka, wąska, czworokątna. Sprężyna sześciuzwojowa z górną cięciwą. Dł. 3,1 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, 120; E. von Patek, 1942, 137; A. Böhme, 1972, 19; W. Jobst, 1975, 66.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, 48, tabl. XXXII, 2.

92. Nr inw. 783 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 6.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk masywny o przekroju prostokątnym, na końcach lekko rozszerzony. Pochewka wąska, wysoka, prostokątna. Sprężyna ośmiozwojowa z górną cięciwą. Dł. 3,5 cm.

Datowanie: koniec II — połowa III w.

Analogie: brak.

Zapinki kolankowato zgięte z zawiasowym mechanizmem zamykania igły

W tym typie zapinek można wyróżnić dwa warianty: z podłużnie ustawioną pochewką — kat. nr 93-95 — i z poprzecznie ustawioną, najczęściej haczykową pochewką — kat. nr 96, 97. Zapinki tego typu są datowane na koniec II — III w., ale spotyka się je częściej w III niż w II w. Znane są również znaleziska z IV w. (D. Bojović, 1983, 58). Zapinki z haczykową pochewką są charakterystyczne dla limesu reńskiego-rcyckiego.

Typ zapinek z zawiasowym mechanizmem zamykania igły prezentuje zapinka nr 98 kat. Zapinki takie spotyka się stosunkowo rzadko. Najwięcej znalezisk pochodzi z Mezji Górnej, gdzie datuje się je na III w. i pierwszą połowę IV w. (D. Bojović, 1983, 61). Zabytek z Novae należy jednak uznać za pochodzący z końca II i początku III w., tak bowiem datowane są te fibule w innych prowincjach (A. Böhme, 1972, 21; W. Jobst, 1975, 63; E. Riha, 1979, 110).

Bardzo interesująca jest zapinka nr 99 kat. Podobne fibule znane są z różnych stanowisk w Pannonii (E. von Patek, 1942, Taf. XXII, 21; XXIII, 20) oraz z Dura Europos (T. Frisch, N. Toll, 1949, nr 25-28). Datuje się je na pierwszą połowę III w.

93. Nr inw. P216/76 — Muzeum w Swisztowie.

Ha XVII, ha XVI, kw. 168.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym, zakończony rozszerzeniem i małym guzkiem. Z przodu mała, półokrągła płytką. Pochewka wysoka, wąska, prostokątna. Oś igły zamknięta w specjalnym cylindrze. Igła łukowato wygięta. Dł. 3,0 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: V. Kondić, 1961, 209; A. Böhme, 1972, 21; D. Bojović, 1983, 58.

Publikacje: P. Pawlak, 1995, 41, fig. 1, 1.

94. Nr inw. 1523 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju wielokątnym, zakończony guzkiem. Z przodu mała, półokrągła płytka, zwężająca się z tyłu. Pochewka wysoka, wąska, prostokątna. Oś igły schowana w specjalnym cylindrze. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: V. Kondić, 1961, 209; A. Böhme, 1972, 21; D. Bojović, 1983, 58.

95. Nr inw. 157/87w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. II, ha XVI, kw. 341, kanał.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym, zwężający się ku końcowi. Koniec lekko rozszerzony, podniesiony do góry. Pochewka wąska, wysoka, prostokątna. Oś igły schowana w specjalnym cylindrze. Igły brak. Dł. 4,9 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: V. Kondić, 1961, 209; A. Böhme, 1972, 21; D. Bojović, 1983, 58.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 10.

96. Nr inw. P41/72 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 5.

Odc. VIII A, ha XXXVII, kw. 117.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym, z tyłu zakończony małym guzkiem, z przodu półokrągła płytka. Pochewka wąska, wysoka, poprzecznie ustawiona w stosunku do kabłąka. Oś igły schowana w cylindrze. Igły brak. Dł. 2,7 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: V. Kondić, 1961, 209; A. Böhme, 1972, 21; D. Bojović, 1983, 58.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 84, tabl. XXI, 2; P. Pawlak, 1995, 41, fig. 1, 2.

97. Nr inw. 788 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 3.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym, z małą płytką nad cylindrem z osią igły, zakończony małym guzkiem. Pochewka wysoka, wąska, haczykowata, poprzecznie ustawiona w stosunku do kabłąka. Dł. 2,7 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: V. Kondić, 1961, 209; A. Böhme, 1972, 21; D. Bojović, 1983, 58.

98. Nr inw. 952/85 i n. — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 8.

Odc. VIII A, kw. 118, głęb. 1,80 od poziomu dziedzińca.

Zapinka brązowa. Kabłąk z przodu zwinięty w wolutę, ozdobiony dwoma wklęsłymi elipsami. Na wolutę przylutowany cylinder z osią igły. Nóżka rozszerzona na końcu, zakończona guzkiem. Pochewka wąska, wysoka, poprzecznie ustawiona w stosunku do kabłąka, haczykowata. Dł. 4,1 cm.

Datowanie: koniec II — początek III w.

Analogie: G.T. Frisch, N. Toll, 1949, nr 24; A. Böhme, 1972, 21; W. Jobst, 1975, 62; E. Riha, 1979, 110; D. Bojović, 1983, 61.

99. Nr inw. 786 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 9.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk S-owato wygięty, rozdwojony, zakończony kółkiem. Z przodu kabłąka cylinder z osią igły. Pochewka wąska, wysoka, poprzecznie ustawiona w stosunku do kabłąka, haczykowata, zdeformowana. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: pierwsza połowa III w.

Analogie: E. von Patek, 1942, Taf. 22-21, 23-20; T.G. Frisch, N.P. Toll, 1949, nr 25-28; E. Riha, 1979, 165.

Zapinki z podwiniętą nóżką (*Fibeln mit umgeschlagenem fuss*)

Od II w. we wschodniej części *Barbaricum* rozpowszechniają się zapinki z podwiniętą nóżką. Rozwój tego typu dobrze prześlędzono wśród kultur sarmackich ze stepów nadezarnomorskich (A. Амброз, 1966, 47-57) od okresu Środkowolateńskiego do późnorzymskiego. Nas jednak interesują tylko te zapinki z podwiniętą nóżką, które należą do typów dwudzielnych, popularnych w końcu II w. Pojawiły się one wraz z przybyciem plemion gockich. W niniejszym opracowaniu za podstawę klasyfikacji przyjęto propozycję Gh. Diaconu (1971). Wyróżnia on trzy podstawowe typy: rzymski, dacki i gocki, biorąc pod uwagę sposób przy mocowania sprężyny do kabłąka. Spośród nich w *Novae* występują tylko dwa: rzymski i dacki.

Typ rzymski — kat. nr 100, 101 — posiada otwór w kabłąku, przez który przechodzi oś sprężyny. Typ dacki natomiast ma parokrotnie zwinięty koniec kabłąka wokół osi sprężyny. Pierwszy typ jest charakterystyczny dla rzymskiej Dacji (D. Popescu, 1945, 502-505), chociaż spotykamy go również w Panonii (E. von Patek, 1942, 139, 140). Egzemplarze z *Novae* należą do późniejszych wariantów, datowanych na drugą połowę III w. (Gh. Diaconu, 1965, 94, 95; D. Protase, 1976, 63, 64; Gh. Bichir, 1984, 50). Typ dacki — kat. nr 102-104 — najczęściej spotyka się w południowej i południowo-zachodniej Muntanii (Rumunia), skąd docierał do Mezji Dolnej i Tracji. W Rumunii zapinki te są datowane na czasy Heliogabala — Galienusa — Aureliana (Gh. Diaconu, 1965, 92-94; D. Protase, 1976, 64; Gh. Bichir, 1984, 50, 51). Do ostatniego ze wspomnianych typów należy srebrna zapinka — kat. nr 105 — która prezentuje dość rzadko spotykaną odmianę z trapezowatą nóżką. Znaleziono ją na podłodze pomieszczenia zrujnowanej przez Gotów budowli.

100. Nr inw. 202/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 10.

Odc. IV, ha III, kw. 334, głęb. 38,15 m n.p.m.

Zapinka brązowa, dwudzielna, silnie zdeformowana. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka podwinięta, koniec nóżki czterokrotnie zawinięty wokół kabłąka. Brak sprężyny — była ona zawinięta wokół osi przechodzącej przez specjalny otwór na kabłąku. Dł. 7,3 cm.

Datowanie: druga połowa — koniec III w.

Analogie: Gh. Diaconu, 1965, 94, 95; I. Peskar, 1972, 116; Gh. Bichir, 1984, 50; S. Cocis, 1989-1993, 282.

101. Nr inw. 818 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 11.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna, zdeformowana. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka podwinięta i dwukrotnie zawinięta wokół kabłąka. Sprężyna zwinięta wokół osi, przechodzącej przez otwór w kabłąku, ośmioletnicowa z dolną cięciwą. Dł. 4,5 cm.

Datowanie: druga połowa — koniec III w.

Analogie: Gh. Diaconu, 1965, 94, 95; I. Peskar, 1972, 116; Gh. Bichir, 1984, 50; S. Cocis, 1989-1993, 282.

102. Nr inw. 178/93w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 12.

Odc. IV, ha II, kw. 260, głęb. 39,40 m n.p.m.

Fragment zapinki brązowej. Kabłąk o przekroju prostokątnym, zawinięty wokół osi sprężyny. Sprężyna sześciolietnicowa z dolną cięciwą. Zachowana dł. 1,8 cm.

Datowanie: ok. połowy III w.

Analogie: Gh. Diaconu, 1965, 92-94; G. Diaconu, 1971, 262; Gh. Bichir, 1984, 50, 51.

103. Nr inw. 25/83w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 376.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka prostokątna, ozdobiona ornamentem metopowym. Koniec nóżki trzykrotnie owinięty wokół kabłąka. Z przodu kabłąk owinięty wokół osi sprężyny. Sprężyna zdeformowana, zawinięta z jednej strony osi. Dł. 8,9 cm.

Datowanie: ok. połowy III w.

Analogie: Gh. Diaconu, 1965, 92-94, 1971, 262; Gh. Bichir, 1984, 50, 51.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 1.

104. Nr inw. 148/93w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. IV, ha III, kw. 268, głęb. 39,16 m n.p.m.

Fragment zapinki brązowej. Kabłąk o przekroju prostokątnym, koniec nóżki trzykrotnie zawinięty wokół kabłąka. Brak sprężyny. Zachowana dł. 5,5 cm.

Datowanie: ok. połowy III w.

Analogie: Gh. Diaconu, 1965, 92-94, 1971, 262; Gh. Bichir, 1984, 50, 51.

105. Nr inw. P73/84 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VII, 13.

Ha XVII, łaźnic obozowe.

Zapinka srebrna, dwudzielna. Kabłąk o przekroju prostokątnym, z przodu zawinięty wokół osi sprężyny. Nóżka trapezowata, podwinięta, tworząca trójkątną pochewkę. Koniec nóżki czterokrotnie owinięty wokół kabłąka. Sprężyny brak. Dł. 6,3 cm.

Datowanie: pierwsza połowa II — koniec III w.

Analogie: Gh. Diaconu, 1965, 92-94, 1971, 262; Gh. Bichir, 1984, 50, 51.

Zapinki pochodzące od fibuł z podwiniętą nóżką (Zapinki kuszowate)

Do tej grupy włączono te typy późnorzymskich zapinek, które mają długą sprężynę z dolną cięciwą. Wykazują one dużo wspólnych cech z zapinkami z podwiniętą nóżką, np. prosty kabłąk z taśmy brązowej. Brakuje jednak charakterystycznie podwiniętej nóżki, pochewka zaś w tym wypadku jest zazwyczaj rynienkowata, co świadczy o ich późniejszym powstaniu. Zapinki kat. nr 106-109 są typowe dla obszarów *Barbaricum*. Występują one od Kaukazu po sarmacką część Węgier, w Polsce, na Słowacji i na Morawach, jak również wzdłuż Łaby i na Półwyspie Skandynawskim (O. Almgren, 1923, 76-79; M. Parducz, 1941, 311, Taf. XVII, 30-32; L. Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; R. Laser, 1965, 279; A. Амброз, 1966, 70; B. Mitrea, C. Preda, 1966, Abb. 61, 6; I. Peskar, 1972, Taf. 43, 1-9; 44, 1; Gh. Bichir, 1984, 49, pl. XXXIX, 10). Zapinki te datuje się na koniec III — pierwszą połowę IV w. (A. Genrich, 1954, 8). Do Mezji Dolnej zapinki te przenikają najprawdopodobniej z Rumunii.

Do tej grupy należy zapinka kat. nr 110, jedyna znana z Bułgarii. Zapinek tego typu używa się głównie w wolnej Germanii (*Germania Libera*) — wzdłuż Łaby i w Skandynawii (O. Almgren, 1923, 97; K. Raddatz, 1957, 109). Znajduje się je także w kasztelach na limesie germańskim, gdzie są datowane na koniec II w. (A. Böhme, 1972, 35, Abb. 4). Według A. Böhme (1972, 35), zapinki kuszowate były elementem północnogermańskiego i skandynawskiego stroju kobiecego.

106. Nr inw. 811 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 8.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka równej szerokości z kabłąkiem, pochewka tulejkowata. Sprężyna dwunastolietnicowa z dolną

cięciwą, zawinięta wokół osi zakończonej guzkami na końcach. Oś sprężyny przechodzi przez specjalny otwór na końcu kabłąka. Dł. 6,2 cm.

Datowanie: koniec III — połowa IV w.

Analogie: L. Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; R. Laser, 1965, 279; A. Амброз, 1966, 70; B. Mitrea, C. Preda, 1966, Abb. 61; A. Böhme, 1972, 35; I. Peskar, 1972, 125; Gh. Bichir, 1984, 49.

107. Nr inw. 60/66w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 9.
Odc. IV, ha II, kw. 380.

Zapinka brązowa, dwudzielna, silnie zdeformowana. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka równej szerokości z kabłąkiem, pochewka tulejkowata. Sprężyna czterozwojowa z dolną cięciwą, przymocowana na długiej osi zakończonej małymi guzkami. Dł. 9,5 cm.

Datowanie: koniec III — połowa IV w.

Analogie: L. Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; R. Laser, 1965, 279; A. Амброз, 1966, 70; B. Mitrea, C. Preda, 1966, Abb. 61; A. Böhme, 1972, 35; I. Peskar, 1972, 125; Gh. Bichir, 1984, 49.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXIX, 6.

108. Nr inw. 867/81 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 10.
Odc. VIII A, kw. 134.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka szerokości kabłąka, pochewka tulejkowata. Sprężyna sześciozwojowa z dolną cięciwą. Dł. 5,7 cm.

Datowanie: koniec III — połowa IV w.

Analogie: L. Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; R. Laser, 1965, 279; A. Амброз, 1966, 70; B. Mitrea, C. Preda, 1966, Abb. 61; A. Böhme, 1972, 35; I. Peskar, 1972, 125; Gh. Bichir, 1984, 49.

109. Nr inw. P42/92W — Muzeum w Swisztowie.
Ila XVII, kw. 162.

Część zapinki brązowej. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka oddzielona od kabłąka małym zgrubieniem, równej z nim szerokości. Pochewka tulejkowata, brak sprężyny. Zachowana dł. 8,9 cm.

Datowanie: koniec III — połowa IV w.

Analogie: L. Kraskovska, 1965, Abb. 3, 9; R. Laser, 1965, 279; A. Амброз, 1966, 70; B. Mitrea, C. Preda, 1966, Abb. 61; A. Böhme, 1972, 35; I. Peskar, 1972, 125; Gh. Bichir, 1984, 49.

Publikacje: P. Pawlak, 1995, 45, fig. 2, 1.

110. Nr inw. 800 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 11.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, dwudzielna. Kabłąk o przekroju okrągłym. Z przodu i tyłu kabłąka dwa okrągłe pierścienie. Nóżka bardzo krótka i wąska. Pochewka mała, trójkątna. Sprężyna dwunastozwojowa z dolną cięciwą, zawinięta wokół długiej osi. Dł. 3,8 cm.

Datowanie: koniec II w.

Analogie: O. Almgren, 1923, 97; K. Raddatz, 1957, 109; A. Böhme, 1972, 35.

Zapinki w kształcie litery T (*Armbrustfibeln*)

Zapinki należące do tej grupy bardzo często wraz z zapinkami kuszowatymi określa się nazwą *Armbrustfibeln*. Dla uniknięcia nieporozumień terminologicznych proponuję przyjąć dla tych fibul nazwę zgodną z ich kształtem. Wśród znalezisk z Novae można wyróżnić trzy ich warianty. Pierwszy to zapinki z krótkim ramieniem poprzecznym — kat. nr 111-113. Wariant ten spotyka się rzadko. Wydaje się, że jest on charakterystyczny dla wschodnich prowincji — Pannonii (I. Kovrig, 1937, Taf. 27, 2; W. Jobst, 1975, 90), Syrii (T. Frisch, N. Toll, 1949, 53-60), ale występuje także w Germanii (A. Böhme, 1972, 27). Datowany jest — na podstawie zespołów grobowych z Augst — na koniec II — połowę III w. (E. Riha, 1979, 165), natomiast w Pannonii — na drugą połowę III w. (E. von Patek, 1942, 145). Mając na uwadze typologiczny rozwój zapinek w kształcie litery T i pojawienie się zapinek z cebulowatymi główkami, bardziej prawdopodobne wydaje się użytkowanie omawianego typu w końcu II — pierwszej połowie III w., tym bardziej że dolną granicę chronologiczną można ustalić na podstawie stratygrafii Dura Europos, gdzie *terminus ante quem* przypada na koniec okupacji rzymskiej — rok 256 — po którym produkuje się tu tylko lokalne typy zapinek (T. Frisch, N. Toll, 1949, 45).

Drugi wariant reprezentują zapinki z długim ramieniem poprzecznym — kat. nr 114-117. Fibule te, masywniejsze od poprzedniego wariantu, mają ramię poprzeczne, czasami ozdobione dodatkowo przyłutowanymi nasadkami, które są typowe dla zapinek z cebulowatymi główkami. Te cechy, świadczące o ich późniejszym pochodzeniu, pojawiają się w pierwszej połowie III w. (E. Keller, 1971, 33; A. Böhme, 1972, 28). Zapinka kat. nr 114 należy do przejściowego typu między rozpatrywanymi zapinkami typu *Armbrust* i fibulami z cebulowatymi główkami. Zapinki tego typu stanowiły element ubioru oficerskiego i służyły do spinania piaszcza. Zaczęto ich używać w czasach Karakalli (Th. Fischer, 1988, 172-174).

Zapinka kat. nr 118 prezentuje cechy zapinek kolankowato zgiętych, omawianego wariantu. Takie fibule, które łączą cechy charakterystyczne różnych typów, pojawiają się czasami wśród znalezisk z Bułgarii. Zazwyczaj są to pojedyncze egzemplarze, które nie mają analogii w materiałach z innych prowincji.

Trzeci wariant zapinek w kształcie litery T to zapinki z krótkim, rozdwojonym ramieniem poprzecznym — kat. nr 119-121. Zapinki tego wariantu znajduje się

prawie we wszystkich rzymskich prowincjach granicznych. Można zaobserwować przy tym prawidłowość, że znaleziska z prowincji zachodnich posiadają zawsze sprężynę, w odróżnieniu od znalezisk z prowincji wschodnich, które mają zawiasowy mechanizm zamykania igły. Najwięcej fibul tego wariantu znaleziono w Dura Europos (T. Frisch, N. Toll, 1949, 54).

111. Nr inw 797 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 1.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trójkątnym, oddzielony od nóżki dwoma grzebykami. Nóżka zaokrąglona, na końcu rozszerzona. Pochewka tulejkowata. Z przodu kabłąka ramię poprzeczne z okrągłym guzkiem w środku, a w nim oś igły. Dł. 4,5 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. 27, 2; T. Frisch, N. Toll, 1949, 53-60; A. Böhme, 1972, 27; E. Ettliger, 1973, 138; W. Jobst, 1975, 90; E. Riha, 1979, 165.

112. Nr inw. 795 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 2.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju półokrągłym, z dwoma trójkątnymi grzebykami oddzielającymi kabłąk od nóżki. Nóżka trapezowata, pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne z małym guzkiem w środku. Dł. 4,7 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. 27, 2; T. Frisch, N. Toll, 1949, 53-60; A. Böhme, 1972, 27; E. Ettliger, 1973, 138; W. Jobst, 1975, 90; E. Riha, 1979, 165.

113. Nr inw. 1522 — Muzeum w Swisztowie.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym. Nóżka oddzielona od kabłąka dwoma trójkątnymi grzebykami, równo ścięta. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne z małym guzkiem w środku. Dł. 4,7 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. 27, 2; T. Frisch, N. Toll, 1949, 53-60; A. Böhme, 1972, 27; E. Ettliger, 1973, 138; W. Jobst, 1975, 90; E. Riha, 1979, 165.

114. Nr inw. 827 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 3.
Cmentarzysko obozu rzymskiego Novae.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju półokrągłym. Nóżka nie oddzielona od kabłąka, prostokątna. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne długie, po obu stronach i w środku zaokrąglone guzki. Dł. 6,4 cm.

Datowanie: pierwsza połowa — koniec III w.

Analogie: E. Keller, 1971, 33; A. Böhme, 1972, 26-28.

115. Nr inw. 141/61w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 4.
Odc. IV, ha II, kw. 317.

Część zapinki brązowej. Kabłąk masywny, łukowato wygięty o przekroju owalnym, z głębokim żłobkiem w środku. Nóżki brak. Ramię poprzeczne długie, ułamanie na końcach, w środku duży zaokrąglony guzek. Zachowana dł. 4,8 cm.

Datowanie: pierwsza połowa — koniec III w.

Analogie: E. Keller, 1971, 33; A. Böhme, 1972, 26-28.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXVIII, 2.

116. Nr inw. 45/85w — Muzeum w Swisztowie.
Odc. IV, ha III, kw. 247.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trapezowatym. Nóżka oddzielona od kabłąka małym grzebykiem, prostokątna, zakończona guzkiem. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne długie, z małym stożkowym guzkiem w środku. Dł. 5,2 cm.

Datowanie: pierwsza połowa — koniec III w.

Analogie: E. Keller, 1971, 33; A. Böhme, 1972, 26-28.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 6.

117. Nr inw. P249/74w — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 7.
Odc. III, kw. 156, brama północna.

Część zapinki brązowej. Kabłąk kołankowato wygięty o przekroju trapezowatym, z małą półokrągłą płytką nad długim ramieniem. Brak nóżki. Oś igły w długim, poprzecznym ramieniu. Zachowana dł. 3,6 cm.

Datowanie: ok. połowy IV w.

Analogie: brak.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 85.

118. Nr inw. P252/74w — Muzeum w Swisztowie.
Odc. IX, ha III, kw. 156.

Zapinka żelazna, silnie skorodowana. Kabłąk o przekroju trójkątnym, nóżka prostokątna. Ramię poprzeczne krótkie, bez guzka w środku. Zachowana dł. 7,1 cm.

Datowanie: IV w.

Analogie: brak.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 83, tabl. XXI, 4.

119. Nr inw. 796 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 5.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk rozdwojony o przekroju trójkątnym. Nóżka oddzielona dwoma trójkątnymi grzebykami i liniami rytymi, lekko rozszerzona. Kabłąk i nóżka ozdobione ornamentami rytymi. Pochewka mała, czworokątna. Ramię poprzeczne krótkie, z profilowanym guzkiem w środku. Dł. 6,2 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XVII, 180; E. von Patek, Taf. 24, 10; T. Frisch, N. Toll, 1949, 54; A. Böhme, 1972, 29.

120. Nr inw. 798 — Muzeum w Swisztowie, tabl. VIII, 6.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk rozdwojony o przekroju trójkątnym, oddzielony od nóżki dwoma trójkątnymi grzebykami, między którymi jest zwinięty brązowy drucik. Nóżka rozszerzająca się ku końcowi. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne krótkie z zaokrąglonym guzkiem w środku. Dł. 6,4 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XVII, 180; E. von Patek, Taf. 24, 10; T. Frisch, N. Toll, 1949, 54; A. Böhme, 1972, 29.

121. Nr inw. 118/85w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. II, ha XVI, kw. 341, głęb. 49,21 m n.p.m.

Część zapinki brązowej. Kabłąk trójdzielny o przekroju okrągłym. Nóżka oddzielona od kabłąka dwoma trójkątnymi grzebykami. Między nimi zwinięty brązowy drucik. Pochewka tulejkowata. Brak przedniej części zapinki. Zachowana dł. 5,0 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: I. Kovrig, 1937, Taf. XVII, 180; E. von Patek, Taf. 24, 10; T. Frisch, N. Toll, 1949, 54; A. Böhme, 1972, 29.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, 53, tabl. XXXIII, 7.

Zapinki z cebulowatymi główkami (*Zwiebelknopffibeln*)

Jest to najczęściej spotykany na terytorium Bułgarii typ zapinek. Występują one pod różnymi nazwami, ale ostatnio wszędzie w literaturze przedmiotu używa się nazwy zaproponowanej przez G. Behrensa (1919, 12) — zapinki z cebulowatymi główkami. Duża liczba znalezisk umożliwiła opracowanie typologii. Zaproponował ją E. Keller (1971). Uwzględniono w niej główne cechy typologiczne zapinek: proporcje między kabłąkiem i nóżką oraz zróżnicowanie kształtu cebulowatych główek. E. Keller zauważył, że im późniejsza zapinka, tym nóżka dłuższa w stosunku do kabłąka. Wczesniejsze warianty mają z kolei słabo wykształcone, okrągłe lub wydłużone główki. Również ramię poprzeczne jest słabo wykształcone, bez nasadek trapezowatego kształtu, charakterystycznych dla późniejszych wariantów. Znalezisk z Novae jest stosunkowo niedużo, przy czym najwcześniejsze warianty zapinek można datować na połowę III w., co odpowiada typowi 1 Kellera albo typowi Niko-

laevo — kat. nr 122. Na niektórych stanowiskach podobne zapinki datuje się nawet na pierwszą połowę III w. (I. Crisan, 1959, 356; E. Keller, 1971, 33). W Mezji, Tracji i Dacji chronologia zapinek cebulowatych ulega przesunięciu. Prawie w każdym przypadku można przyjąć, że powstały trochę wcześniej niż odpowiadające im zapinki w Pannonii. Do wcześniejszych wariantów należą zapinki kat. nr 123-127, z krótką prostokątną nóżką i ornamentem rytym (E. Keller, 1971, 36; Ph. Pröttel, 1988, 353, 354). Zapinki kat. nr 128-130 mają nóżkę równą z kabłąkiem lub krótszą od niego i mieszczą się w późniejszej grupie chronologicznej, datowanej na lata 330-350 (E. Keller, 1971, 37, 38). Za najpóźniejsze uznaje się zapinki z trapezowatą nóżką i dużymi pustymi w środku cebulowatymi główkami (kat. nr 131-136).

122. Nr inw. 749 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IX, 1.

Znalezisko luźne.

Część zapinki brązowej. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżki brak. Ramię poprzeczne o przekroju okrągłym, brak bocznych główek. Środkowa główka zaokrąglona. Zachowana dł. 2,7 cm.

Datowanie: ostatnia ćwierć III w.

Analogie: E. Keller, 1971, 33; K. Horedt, 1973, 228; J. Werner, 1989, 129.

123. Nr inw. 46/71w — Muzeum w Swisztowie, tabl. IX, 2.

Odc. IV, ha X, kw. 66, sondaż D.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trapezowatym, łukowato wygięty i ozdobiony ornamentem rytym. Nóżka prostokątna, krótsza od kabłąka, z odciskanym ornamentem z trójkątów. Pochewka ulamana. Ramię poprzeczne częściowo zachowane, z jedną stożkowatą główką. Dł. 5,7 cm.

Datowanie: pierwsza połowa IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 35; Ph. Pröttel, 1988, 357.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, 158, tabl. XXX, 2.

124. Nr inw. 14/64w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. III, ha I, kw. 178.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trapezowatym. Nóżka prostokątna, krótsza od kabłąka, z odciskanym ornamentem lincarnym. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne o przekroju okrągłym. Główki okrągłe. Dł. 5,6 cm.

Datowanie: pierwsza połowa IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 36; Ph. Pröttel, 1988, 357.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXVIII, 3.

125. Nr inw. 29/66w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. V, ha VIII, kw. 377.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trapezowatym. Nóżka prostokątna, krótsza od kabłąka, z odciskanym ornamentem metopowym. Pochewka

tulejkowata. Ramię poprzeczne o przekroju wielokątnym, z dwoma główkami o przekroju sześciokątnym. Dł. 7,2 cm.

Datowanie: pierwsza połowa IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 36; Ph. Pröttel, 1988, 357.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXVIII, 6.

126. Nr inw. P130/92w — Muzeum w Swisztowie.
Ha XVII, kw. 142.

Część zapinki brązowej. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trapezowatym, ozdobiony rytymi nacięciami. Brak nóżki. Ramię poprzeczne z ozdobnymi nasadkami i okrągłymi główkami. Zachowana dł. 3,7 cm.

Datowanie: pierwsza połowa IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 36; Ph. Pröttel, 1988, 357.

Publikacje: P. Pawlak, 1995, fig. 1, 4.

127. Nr inw. 224/77w — Muzeum w Swisztowie.
Odc. II, ha XV, kw. 359/360.

Część zapinki brązowej. Kabłąk o przekroju trapezowatym, ozdobiony w środku ornamentem rytym. Brak nóżki. Ramię poprzeczne o przekroju okrągłym, główki zaokrąglone. Zachowana dł. 2,9 cm.

Datowanie: pierwsza połowa IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 36; Ph. Pröttel, 1988, 357.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXII, 4.

128. Nr inw. 825 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IX, 3.
Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trapezowatym. Nóżka lekko trapezowata, równej długości z kabłąkiem, ozdobiona czterema parami odcisniętych oczek. Na bokach nóżki ryty ornament. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne z ozdobnymi nasadkami i trzema zaokrąglonymi główkami. Dł. 6,7 cm.

Datowanie: 330-350 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 37-38.

129. Nr inw. 44/69w — Muzeum w Swisztowie.
Odc. IV, ha II, kw. 380.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka równej długości z kabłąkiem, prostokątna, ozdobiona pięcioma parami odcisniętych oczek. Ramię poprzeczne z ozdobnymi nasadkami i zaokrąglonymi główkami. Dł. 7,1 cm.

Datowanie: 330-350 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 37, 38.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXIX, 4.

130. Nr inw. 11/73w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. V, kw. 234.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka prostokątna, ozdobiona odciskanymi oczkami. Ramię poprzeczne, częściowo zachowane, z zaokrąglonymi główkami. Dł. 7,0 cm.

Datowanie: 330-350 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 37, 38.

131. Nr inw. 826 — Muzeum w Swisztowie, tabl. IX, 4.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trapezowatym, ozdobiony rytymi nacięciami. Nóżka dłuższa od kabłąka, trapezowata, ozdobiona sześcioma parami odcisnionych trójkątów. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne z ozdobnymi nasadkami i zaokrąglonymi główkami. Dł. 7,3 cm.

Datowanie: 350-380 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 38-41.

132. Nr inw. 48/94w — Muzeum w Swisztowie, tabl. IX, 5.

Odc. IV, ha III, kw. 244, głęb. 39,71 m n.p.m.

Zapinka brązowa. Kabłąk łukowato wygięty o przekroju trapezowatym, masywny, ozdobiony rytym ornamentem. Nóżka dłuższa od kabłąka, trapezowata, ozdobiona odciskanymi oczkami, skorodowana. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne z ozdobnymi nasadkami i zaokrąglonymi główkami. Dł. 10,2 cm.

Datowanie: 350-380 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 38-41.

133. Nr inw. 55/66w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. V, ha VIII, kw. 377.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka prostokątna, dłuższa od kabłąka, ozdobiona pięcioma parami odcisnionych oczek. Pochewka tulejkowata. Ramię poprzeczne z dwoma zaokrąglonymi główkami. Dł. 7,7 cm.

Datowanie: 350-380 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 38-41.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXVIII, 7.

134. Nr inw. 47/94w — Muzeum w Swisztowie, tabl. IX, 6.

Odc. IV, ha III, kw. 263, głęb. 39,16 m n.p.m.

Zapinka brązowa, częściowo zachowana. Kabłąk o przekroju trapezowatym, ozdobiony rytymi liniami. Nóżka dłuższa od kabłąka z odciskanymi trójkątami. Pochewka tulejkowata. Brak ramienia poprzecznego. Zachowana dł. 5,6 cm.

Datowanie: 350-380 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 38-41.

135. Nr inw. 36/81w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 362.

Zapinka brązowa, częściowo zachowana. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka dłuższa od kabłąka, prostokątna, ozdobiona trzema parami odciskanych wolut. Pochewka tulejkowata. Brak ramienia poprzecznego. Zachowana dł. 5,5 cm.

Datowanie: 350-380 r.

Analogie: E. Keller, 1971, 38-41.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXII, 9.

136. Nr inw. 828 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Fragmenty zapinki brązowej — kabłąk o przekroju trapezowatym i część ramienia poprzecznego z ozdobnymi nasadkami. Dł. fragmentu 2,8 cm.

Datowanie: IV w.

137. Nr inw. 824 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Część zapinki brązowej. Kabłąk o przekroju trapezowatym, ozdobiony rytymi kółeczkami. Nóżki brak. Ramię poprzeczne bez nasadek, główki zaokrąglone. Zachowana dł. 2,7 cm.

Datowanie: pierwsza połowa IV w.

138. Nr inw. 544 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Fragment ramienia poprzecznego zapinki brązowej, z ozdobnymi nasadkami i zaokrągloną główką.

Datowanie: IV w.

139. Nr inw. 31/71w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. IV, ha II, kw. 239.

Fragment zapinki brązowej — część kabłąka o przekroju trapezowatym.

Datowanie: IV w.

Późne zapinki z podwiniętą nóżką

W VI w. na terytorium wschodniego cesarstwa rzymskiego powszechnie używano zapinek mających typowe podwinięcie kabłąka, które tworzy pochewkę. Zapinki te nawiązują kształtem i sposobem wykonania do znanych z III i IV w. zapinek z podwiniętą nóżką. Odrodzenie tej formy fibul na Półwyspie Bałkańskim

jest bardzo ciekawym i mało zbadanym zjawiskiem. Zapinki z podwiniętą nóżką nie są charakterystyczne dla tych terenów, docierały tam z sąsiednich obszarów barbarzyńskich. Łączy się je zazwyczaj z plemionami germańskimi.

Zapinki z taśmy brązowej lub żelaznej

Późne zapinki z podwiniętą nóżką, wykonane z taśmy brązowej lub żelaznej, najbardziej przypominają III-wieczne pierwowzory. Zapinki te występują na Półwyspie Bałkańskim od Dalmacji, poprzez byłą Jugosławię (Z. Vinski, 1967, 40, 41), do Grecji. Znane są również z północnych Włoch (Ch. Pescheck, 1953, 264), Rumunii i niektórych rejonów Tracji. Z powodu braku zespołów zwartych nie ustalono dokładnej chronologii tych zapinek. Ogólnie można powiedzieć, że występują one wspólnie z materiałami z VI w. (Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94). Zapinkę kat. nr 145 znaleziono razem z monetą Justyniana. Dość często na nóżkach tych zapinek są napisy, głównie imiona. Najczęściej spotyka się imię Minna — kat. nr 144 — ale znane są i inne. Na temat znaczenia tych napisów istnieją różne hipotezy. Niektórzy przypuszczają, że są to imiona właścicieli lub rzemieślników, inni, że świętych opiekujących się właścicielami.

Znalezione w Novac zapinki omawianego typu należą do różnych jego wariantów, wśród których można wyróżnić dwa podstawowe, w zależności od sposobu przymocowywania sprężyny do kabłąka. Pierwszy wariant obejmuje zapinki, w których kabłąk jest zawinięty wokół osi sprężyny. W tym wypadku koniec kabłąka ma kształt łabędziej szyi i jest zwinięty w uszko — kat. nr 140-144. W drugim wariantcie zapinki posiadają specjalny otwór z przodu kabłąka, przez który przechodzi oś sprężyny. Nad nią zazwyczaj znajduje się małe ozdobne kółko — kat. nr 145-156. Brak dobrze datowanych zespołów z zapinkami tego typu nie pozwala na określenie różnic chronologicznych między obu wariantami.

140. Nr inw. 45/71w — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 1.

Odc. IV, ha X, kw. 22.

Zapinka brązowa. Kabłąk szeroki o przekroju prostokątnym. Z przodu kabłąk był zwinięty wokół osi sprężyny, której brak. Nóżka podwinięta, tworząca ramową pochewkę. Koniec nóżki był jeden raz owinięty wokół kabłąka. Dł. 7,3 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, tabl. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, tabl. VI.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXX, 1.

141. Nr inw. P248/72w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. X, ha VI, kw. 93.

Zapinka żelazna. Kabłąk szeroki o przekroju prostokątnym, z przodu zawinięty wokół osi sprężyny. Nóżka węższa od kabłąka, tworząca ramową pochewkę. Sprężyna skorodowana, z dolną cięciwą. Dł. 6,5 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 86, tabl. XXI, 5; P. Pawlak, 1995, fig. 1, 5.

142. Nr inw. 823 — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 2.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk szeroki o przekroju prostokątnym, ozdobiony nakłuciami w postaci podłużnych linii. Z przodu kabłąk wygięty nad sprężyną na kształt łabędziej szyi. Nóżka prostokątna, ozdobiona odciskanym ornamentem metopowym. Koniec nóżki dwukrotnie zawinięty wokół kabłąka. Brak sprężyny. Dł. 6,6 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

143. Nr inw. 821 — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 4.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk szeroki o przekroju prostokątnym, z przodu wygięty w kształcie łabędziej szyi. Nóżka węższa od kabłąka, dwukrotnie zawinięta wokół kabłąka. Kabłąk i nóżka ozdobione zygzakiem. Sprężyna z dolną cięciwą, przytworowana na długiej osi zakończonej pierścieniami po obu stronach. Dł. 6,0 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

144. Nr inw. 55/90 — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 5.

Odc. X, kw. 208, głęb. 45,04 m n.p.m.

Zapinka żelazna. Kabłąk o przekroju trójkątnym, równej szerokości z nóżką. Z przodu kabłąk zawinięty wokół długiej osi sprężyny. Sprężyna czterozwojowa z dolną cięciwą. Nad sprężyną kabłąk zwinięty w uszko. Dł. 8,9 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

145. Nr inw. 83/87w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. IV, ha III, kw. 229.

Zapinka brązowa. Kabłąk silnie rozszerzony, przechodzący w wąską nóżkę. Z przodu kabłąka specjalny otwór na oś sprężyny, a nad nim ozdobne kółko. Sprężyna brak. Dł. 4,4 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 9.

146. Nr inw. P218/72w — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 6.

Na XVII, kw. 93, głęb. 0,75 m od poziomu bazyliki.

Zapinka żelazna. Kabłąk o przekroju prostokątnym, jednakowej szerokości z nóżką. Sprężyna czterozwojowa z dolną cięciwą. Nad sprężyną stożkowaty guzek. Dł. 6,3 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 86, 89, tabl. XXI, 9.

147. Nr inw. P234/72w — Muzeum w Swisztowie.

Na XVII, kw. 93, głęb. 1,10 m poniżej poziomu bazyliki.

Zapinka żelazna, silnie skorodowana. Kabłąk i nóżka równej szerokości. Dł. 6,3 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 86, 87, tabl. XXI, 8.

148. Nr inw. 20/67w — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 3.

Odc. IV, ha II, kw. 337.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym, ozdobiony ornamentem rytym. Nóżka płaska, szeroka, z wrytym napisem — MINNA. Oś sprężyny przechodzi przez specjalny otwór w przedniej części kabłąka. Nad sprężyną odlane ozdobne kółko. Dł. 6,6 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXIX, 1.

149. Nr inw. 819 — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 7.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym, ozdobiony dwoma liniami z punktów. Nóżka trapezowata. Oś sprężyny przechodzi przez specjalny otwór w kabłąku. Nad sprężyną wyrostek zwinięty w uszko. Dł. 5,8 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

150. Nr inw. 822 — Muzeum w Swisztowie, tabl. X, 8.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, zdeformowana. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka lekko trapezowata. Kabłąk i nóżka ozdobione dwoma liniami z punktów. Oś sprężyny, zakończona guzkami, przechodzi przez specjalny otwór w kabłąku. Nad sprężyną wyrostek zwinięty w uszko. Dł. 4,9 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

151. Nr inw. 101/71w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 378.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka lekko trapezowata, ozdobiona siateczką rytym linii. Koniec nóżki dwukrotnie zawinięty wokół kabłąka. Oś sprężyny przechodzi przez specjalny otwór w kabłąku. Nad sprężyną wyrostek zwinięty w uszko. Dł. 6,0 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 94; 1983, A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXX, 4.

152. Nr inw. P330/74w — Muzeum w Swisztowie.

Ha XVII, kw. 86.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym, ozdobiony rytym, drabinkowatym ornamentem. Nóżka lekko trapezowata, zdobiona rytym ornamentem. Z przodu kabłąka otwór na oś sprężyny i wyrostek zwinięty w uszko. Dł. 4,6 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 86, 87, tabl. XXI, 7.

153. Nr inw. 10/81w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 395.

Zapinka żelazna. Kabłąk o przekroju prostokątnym. Nóżka węższa od kabłąka. Brak sprężyny i pochewki. Nad sprężyną ozdobne kółeczko. Dł. 5,5 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXII, 8.

154. Nr inw. 94/83w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 331.

Zapinka żelazna. Kabłąk o przekroju trapezowatym. Nóżka prostokątna, węższa od kabłąka. Brak pochewki i sprężyny. Nad sprężyną wyrostek zwinięty w uszko. Dł. 8,6 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; В. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 2.

155. Nr inw. P 71/70w — Muzeum w Swisztowie.
Odc. XVII, kw. 90.

Fragment zapinki brązowej — część kabłąka o przekroju prostokątnym z czworokątną pochewką. Zachowana dł. 3,1 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

156. Nr inw. 817 — Muzeum w Swisztowie.

Znalezisko luźne.

Fragment zapinki brązowej — lekko trapezowata nóżka, dwukrotnie owinięta wokół kabłąka.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 39, 40; L. Trbuhović, 1983, 94; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 11, 12; E. Генчева, 1989, 34, 35, табл. 1, ж-и; A. Хараламбиева, 1989, 33; B. Любенова, 1981, 168, 169; A. Хараламбиева, Г. Атанасов, 1991, табл. VI.

Odlewane zapinki z podwiniętą nóżką

W drugim typie późnych zapinek z podwiniętą nóżką, nazywanym przez niektórych autorów bizantyjskim, zwoje końca nóżki zastąpiono liniami rytymi. Dlatego ten typ fibul nazywa się czasem pseudozwojami. Zapinki te odlewano w całości w formie, pozostawiając z przodu kabłąka otwór na oś sprężyny. Nad sprężyną znajduje się ozdobny guzek. Pochewka jest czworokątna, odlewana razem z kabłąkiem. Miejsce zawinięcia końca nóżki wokół kabłąka zaznaczano zawsze równoległymi kreskami. Fibule te znaleziono na Półwyspie Bałkańskim i w Rumunii — w Turnu Severin. Tam właśnie, w tzw. wieży Teodora, odkryto pracownię produkującą ten typ zapinek (A. Bejan, 1976, 257, 258). Być może podobna pracownia istniała w Bułgarii, w Golemanovo Kale koło Sadovec (A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, 13). Pomimo dużej liczby znalezisk, datowanie omawianych zapinek nie jest zbyt dokładne, opiera się bowiem na niepewnych znaleziskach z Sadovec i z Bracygovo, uznanych za pochodzące z ostatniego trzydziestolecia VI w. (S. Uenze, 1974, 486). Generalnie można stwierdzić, że fibule bizantyjskie występują w VI w. Nie mamy danych, potwierdzających używanie ich w VII w., tak jak było to na obszarach sąsiednich (D. Teodor, 1988, 205, 206). Ogólnie można wyróżnić dwa warianty tych fibul, w zależności od ich wielkości. Częściej spotyka się małe, mające nie więcej niż 5 cm długości. Większe występują rzadziej, chociaż np. wśród znalezisk w Pernik stanowią zdecydowaną większość (B. Любенова, 1981, 168, 169).

157. Nr inw. 816 — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 1.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym. Nóżka oddzielona rytymi liniami poprzecznymi. Pochewka ramowa. Brak sprężyny. Na końcu kabłąka wydłużony wyrostek. Dł. 4,2 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 2, 3; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, табл. 1-1, 6; 2-9-14; E. Генчева, 1989, 34, 35; A. Хараламбиева, 1989, табл. 5-8; 6-1-7.

158. Nr inw. 814 — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 2.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 158. Sprężyna żelazna, częściowo zachowana z jednej strony. Dł. 3,8 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 2, 3; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, табл. 1-1, 6; 2-9-14; E. Генчева, 1989, 34, 35; A. Хараламбиева, 1989, табл. 5-8; 6-1-7.

159. Nr inw. 813 — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 3.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 158. Dł. 4,2 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 2, 3; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, табл. 1-1, 6; 2-9-14; E. Генчева, 1989, 34, 35; A. Хараламбиева, 1989, табл. 5-8; 6-1-7.

160. Nr inw. 15/65w — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 4.

Odc. IV, ha II, kw. 18.

Zapinka brązowa z żelazną osią. Kabłąk szeroki o przekroju prostokątnym, ozdobiony dwoma liniami rytymi. Nóżka wąska, oddzielona od kabłąka osmioma płytkami kreskami. Pochewka ramowa. Sprężyna przymocowana na osi, nad nią ozdobny wyrostek. Dł. 4,0 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 2, 3; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, табл. 1-1, 6; 2-9-14; E. Генчева, 1989, 34, 35; A. Хараламбиева, 1989, табл. 5-8; 6-1-7.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXVIII, 5.

161. Nr inw. 812 — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 5.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym, od nóżki oddzielony liniami rytymi. Nóżka ozdobiona odciskanym motywem krzyża. Pochewka ramowa. Brak sprężyny. Na końcu kabłąka ozdobny wyrostek. Długość 4,3 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 2, 3; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, tabl. 1-1, 6; 2-9-14; E. Генчева, 1989, 34, 35; A. Хараламбиева, 1989, tabl. 5-8; 6-1-7.

162. Nr inw. 39/69w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. IV, ha X, kw. 2.

Fragmenty zapinki brązowej — część nóżki i pochewka ramowa. Zachowana dł. 1,7 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 2, 3; A. Хараламбиева, Д. Иванов, 1986, tabl. 1-1, 6; 2-9-14; E. Генчева, 1989, 34, 35; A. Хараламбиева, 1989, tabl. 5-8; 6-1-7.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXIX, 3.

163. Nr inw. 815 — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 6.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju prostokątnym, ozdobiony ornamentem oczkowatym, oddzielony od nóżki rytymi, poprzecznymi liniami. Pochewka ramowa. Brak sprężyny. Wyżej wielokątny wyrostek. Dł. 5,7 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 1; E. Генчева, 1989, 34, 35.

164. Nr inw. P96/72w — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 7.

Odc. V, ha VIII, kw. 360, brama zachodnia.

Zapinka brązowa. Kabłąk o przekroju półokrągłym, ozdobiony rytą linią falistą i punktami. Nóżka ozdobiona tak samo jak kabłąk. Pochewka ramowa. Sprężyny brak. Wydłużony wyrostek nad sprężyną. Dł. 7,7 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 1; E. Генчева, 1989, 34, 35.

Publikacje: L. Czerniak, 1979, 86, 87, tabl. XXI, 10.

165. Nr inw. 6/77w — Muzeum w Swisztowie.

Odc. XI, ha XVII, kw. 336.

Zapinka brązowa podobna do zapinki kat. nr 165, bez wyrostka nad sprężyną. Dł. 5,4 cm.

Datowanie: trzecia ćwierć — koniec VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, tabl. XXXIII; S. Uenze, 1974, 486; L. Trbuhović, 1983, 92, tabl. II, 1; E. Генчева, 1989, 34, 35.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXXVII, 2.

Zapinki „barbarzyńskie”

Z Novae pochodzi parę znalezisk nietypowych, np. zapinki oczkowate (kat. nr 166, 167) i zapinki z guzkiem na kabłąku — *Bugelknopffibeln* (kat. nr 168, 169). W Novae znaleziono również pojedyncze egzemplarze fibul importowanych z terenów barbarzyńskich. Typową zapinką barbarzyńską jest fibula palczasta — kat. nr 170 — prawdopodobnie związana z najezdami Gotów.

Zapinki oczkowate używano powszechnie w północnej Europie, na Ukrainie i w Rumunii (O. Almgren, 1923, 25, 114-150; Th. Voigt, 1940, 69; R. Jamka, 1964, 69; A. Амѡроз, 1966, 35). Spotyka się je także w niektórych prowincjach rzymskich, m.in. w Pannonii (I. Kovrig, 1937, 112; E. von Patek, 1942, 195, 196) czy Germanii (E. Ritterling, 1912, 120; G. Ulbert, 1959, 64; A. Böhme, 1972, 11). Jedną taką zapinkę znaleziono w Olimpi (H. Phillip, 1981, nr 1206). Z Bułgarii są mi znane tylko trzy zabytki tego typu. Dwa z nich pochodzą z Novae. Zapinka kat. nr 166 reprezentuje najstarszy wariant zapinek oczkowatych, datowany na ostatnie lata rządów Augusta — połowę I w. (A. Böhme, 1972, 11; I. Peskar, 1972, 72). Zapinka kat. nr 167 stanowi późniejszy wariant, bez zaznaczonych oczek. Motyw ten pojawia się w drugiej połowie I w. i jest w użyciu do początku II w. (H. Preidel, 1928, 91; I. Peskar, 1972, 72, 73), zatem fibule tę należy datować na II w. Zapinki oczkowate trafiły do Novae najprawdopodobniej z Rumunii, gdzie występują masowo.

Zapinki z guzkiem na kabłąku, znane w literaturze jako *Bugelknopffibeln*, są na ogół uważane za barbarzyńską imitację zapinek z cebulowatymi główkami. Są powszechnie używane w *Barbaricum* i w prowincjach rzymskich zajętych przez plemiona barbarzyńskie (F. Kuchenbuch, 1954, 5-52; M. Schulze-Dorrlamm, 1986, 657-659). Na podstawie analogii do znalezisk z kasztelów rońskich, fibule można datować na drugą połowę III w. i cały IV w. (E. Meyer, 1960, 242).

Zapinka kat. nr 170 należy do typowych gockich zapinek, odlewanych i ozdabianych rytami — *Kerbschnittdekor*. Można ją łączyć z pobytem Ostrogotów w Novae w latach 476-488.

166. Nr inw. 829 — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 8.

Znalezisko luźne.

Zapinka brązowa, oczkowata, dwudzielną. Kabłąk silnie wygięty, oddzielony od nóżki pierścieniem. Z przodu kabłąka dwa ażurowe „oczka”. Nóżka prostokątna,

plaska. Pochewka czworokątna. Sprężyna dziesięciozwojowa, z górną cięciwą. Dł. 6,1 cm.

Datowanie: początek — połowa I w.

Analogie: O. Almgren, 1923, 25, 114-150; R. Jamka, 1964, 69; I. Kovrig, 1937, 112; E. von Patek, 1942, 195, 196; A. Böhme, 1972, 11; I. Peskar, 1972, 72.

167. Nr inw. 2596 mm — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 9.

Ha XXVI, w profilu poprzez *via sagularis*.

Zapinka brązowa, oczkowata, późny wariant. Kabłąk słabo wygięty, z dwoma podłużnymi liniami rytmami. Nóżka prostokątna, płaska. Pochewka czworokątna. Sprężyna częściowo zachowana, z górną cięciwą. Dł. 7,2 cm.

Datowanie: lata sześćdziesiąte I — początek II w.

Analogie: H. Preidel, 1928, 91; I. Peskar, 1972, 72, 73; H. Phillip, 1981, nr 1206.

168. Nr inw. 66/87w — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 8.

Odc. IV, ha III, kw. 229.

Zapinka brązowa — *Bügelknopffibel* — odlewana. Kabłąk masywny, łukowato wygięty, o przekroju trapezowatym. Nóżka prostokątna z odcisniętym ornamentem metopowym. Pochewka tulejkowata. Z przodu kabłąka — dwustożkowata główka na profilowanej szyjce. Sprężynowy mechanizm zamykania igły na osi przechodzącej przez specjalny otwór w kabłąku. Dł. 6,5 cm.

Datowanie: druga połowa IV w.

Analogie: E. Meyer, 1960, 228; E. Keller, 1971, Taf. 17, 3; R. Koch, 1974, 237.

Publikacje: W. Gacuta, 1993, tabl. XXXIII, 8.

169. Nr inw. 83/68w — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 9.

Odc. IV, ha II, kw. 319.

Zapinka brązowa — *Bügelknopffibel* — odlewana. Kabłąk o przekroju wielokątnym. Nóżka prostokątna, ozdobiona rytmami liniami. Pochewka tulejkowata. Z przodu kabłąka zaokrąglona główka na profilowanej szyjce. Pod nią specjalny otwór na oś sprężyny. Dł. 7,6 cm.

Datowanie: druga połowa IV w.

Analogie: O. Almgren, 1923, 110; I. Kovrig, 1937, 125, Taf. XIX, 194; E. Kloiber, 1957, 118, Taf. XLVII, 3; E. Meyer, 1960, 245; D. Profase, S. Cocis, C. Gaiu, 1993, fig. 3, 38.

Publikacje: W. Gacuta, 1987, tabl. XXIX, 2.

170. Nr inw. 74/90 — Muzeum w Swisztowie, tabl. XI, 10.

Odc. X, kw. 234, głęb. 43,12 m n.p.m., z paleniska na chodniku *via praetoria*.

Zapinka brązowa, palczasta — *Strahlenfibel* — odlewana, ozdobiona rytym ornamentem (*Kerbschnittdekor*). Kabłąk wąski, z trzema żeberkami w środku.

Z przodu półokrągła płytka z trzema profilowanymi palcami. Nóżka romboidalna.

Zawiasowy mechanizm igły. Dł. 6,6 cm.

Datowanie: druga połowa V w.

Analogie: K. Horedt, 1986, Abb. 10/6.

Zapinki w kształcie kółka

Zapinki w kształcie kółka rzadko występują w Mezji. Znane są dwa ich typy: w kształcie omegi (*Omegafibeln*) — kat. nr 171 — i w kształcie pierścienia (*Ringfibeln*) — kat. nr 172. Oba typy spotyka się najczęściej w kasztelach w Anglii, Galii, Germanii, jak również na Półwyspie Iberyjskim (G. Simpson, C. Hawkes, M. Hall, 1979, 327, 329). *Omegafibeln* pojawiają się jeszcze w V w. p.n.e. i są w użyciu do IV w. n.e. Podobną zapinkę do znalezionej w Novae datuje się w Lauriacum na II w. i pierwszą połowę III w. (W. Jobst, 1975, 124). Ten sam wariant niektórzy badacze datują na IV w. (M. Feugere, 1985, 420; E. Keller, 1971, 56; D. Bojović, 1983, 71; M. Feugere, 1985, 421).

171. Nr inw. 32/87w — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 6.

Odc. IV, ha III, kw. 170.

Zapinka brązowa w kształcie omegi. Przekrój kółka czworokątny, końce kółka wygięte na zewnątrz i profilowane. Śr. 2,8-3 cm.

Datowanie: II-IV w.

Analogie: W. Jobst, 1975, 124; M. Feugere, 1985, 420.

172. Nr inw. 48/73w — Muzeum w Swisztowie, tabl. V, 7.

Odc. IV, ha X, kw. 24.

Zapinka brązowa w kształcie pierścienia. Przekrój owalny, brak końcówek i igły. Śr. 2,7 cm.

Datowanie: druga połowa IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 56; D. Bojović, 1983, 71; M. Feugere, 1985, 421.

Podsumowanie

Zbiór zapinek z Novae odznacza się paroma prawidłowościami, na które warto zwrócić uwagę. Przede wszystkim: od I do VI w. dominują zapinki brązowe. Procent zapinek żelaznych zwiększa się dopiero w V-VI w., ale nigdy nie zyskały one prze-

wagi nad fibulami z innych metali. Zapinek z metali szlachetnych jest niewiele. Wyjątek stanowią: srebrna zapinka kal. nr 105 oraz trzy złote zapinki gockie, datowane na V w., których nie włączono do typologii z braku dostępu do zabytków.

W I w., w początkowym okresie istnienia obozu wojskowego, dominują typy zapinek charakterystyczne dla zachodnich prowincji rzymskich: typ *Aucissa* i jego pochodne. Zapinki takie produkowano na północy Włoch, w północno-zachodniej Szwajcarii, Dalmacji i Pannonii. Wraz z fibulami typu *Aucissa* pojawiają się zapinki emaliowane. Jeśli chodzi o dzisiejszą Bułgarię, to znamy je jedynie z Novae. Najprawdopodobniej przynieśli je tam żołnierze legionu I Italica. Do najwcześniejszych zapinek użytkowanych w twierdzy Novae można zaliczyć również niektóre typy zapinek „wojskowych” i tarczokształtnych, które znajdują analogie w materiale archeologicznym z zachodnich prowincji rzymskich. Z kolei z Pannonii pochodzą najwcześniejsze typy zapinek silnie profilowanych. Tam też oraz w Dalmacji znajdowały się warsztaty produkujące ten typ fibul. Najwcześniejsze zapinki związane z budową drewniano-ziemnych umocnień obozu przez legionistów legionu VIII Augusta to zapinki typu *Aucissa*, zapinki silnie profilowane. Po nich używano zapinek charakterystycznych bardziej dla południowej Galii, północno-zachodniej Szwajcarii i górnego Renu, pochodzących od typu *Aucissa*. Mają one profilowany kabłąk i są zdobione emalią. Wśród wczesnych zapinek znajdują się również fibule tarczokształtne. Większa część zapinek znanych z Novae, a datowanych na I w. nie występuje na innych stanowiskach dzisiejszej Bułgarii. Dowodzi to, że zapinki te dotarły do twierdzy wraz z legionistami; nie były tam produkowane czy też przez nich zakupione.

W II w. obserwujemy dwie tendencje — z jednej strony zaczynają dominować lokalne formy produkowane w pracowniach miejskich albo w dużych ośrodkach rzemieślniczych, jak Pavlikeni, Butowo itp., z drugiej zaś w użyciu są zapinki charakterystyczne dla innych kasztelów i twierdz limesowych. Najpewniej wzory docierały do Novae, gdzie w *fabricae* legionowych produkowano je na większą skalę. Dowodzi tego znaleziona forma ołowiana do produkcji zapinek w kształcie zająca. W II w. zaczyna się także wykształcać typ fibul specyficzny dla prowincji bałkańskich. Od drugiej połowy II w. typy zapinek używanych w Novae i w całej Mezji Dolnej są zbieżne z tymi, które znamy z Mezji Górnej i Dacji. Jednocześnie widoczna jest wyraźna różnica między typami fibul występującymi na całym wspomnianym obszarze a tymi, które są charakterystyczne dla Pannonii. Na przykład w Pannonii dominują zapinki emaliowane i ażurowe, które w Mezji Dolnej spotyka się sporadycznie. Spod tej zasady wyłamują się jedynie wojskowe zapinki kolankowato zgięte. Są one powszechnie używane zarówno w Pannonii, jak i w Mezji Górnej oraz Dolnej.

Od III w., a głównie od jego połowy, postępuje unifikacja form zapinek w całej wschodniej części imperium rzymskiego. Z dużej liczby typów charakterystycznych dla I i II w., od drugiej połowy III w. w użyciu pozostają tylko zapinki w kształcie litery T i z cebulowatymi główkami. Zjawisko to wiązać należy ze skoncentro-

waniem produkcji fibul w dużych warsztatach miejskich, takich jak np. w Brigetio (G. Behrens, 1954, 231). Inną przyczyną unifikacji, szczególnie w drugiej połowie III w. i IV w., były zmiany w modzie. W tym czasie po raz pierwszy w Mezji Dolnej i Tracji zaczynają dominować, nie tylko wśród wojskowych, ale i wśród ludności cywilnej, płaszcze zapinane fibulami. Tym faktem tłumaczy się np. wzrost liczby fibul cebulowatych.

W V i VI w. na Półwyspie Bałkańskim występują specyficzne typy zapinek z podwiniętą nóżką. Produkują je często z żelaza. Nawiązują one do znanych z III i IV w. zapinek z podwiniętą nóżką, wiązanych najczęściej z germańskim elementem etnicznym. Zapinki te jednak nie są utrzymane w germańskim stylu charakterystycznym dla okresu wędrówek ludów, mogą jedynie odzwierciedlać stare tradycje federatów osiedlonych w granicach imperium rzymskiego jeszcze w III i IV w.

Wykaz literatury

- Åbergren O., 1923 (1897), *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Mannus Bibliothek, Berlin.
- Амброз А., 1966, *Фибулы юга европейской части СССР — 2 в. до н.э. — 4 в. н.э.*, [w:] Археология СССР, Москва.
- Behrens G., 1919, *Germanische Kriegsgräber des 4. bis 7. Jahrhundert im städtischen Altertumsmuseum zu Mainz*, Mainzer Zeitschrift, 14, S. 1-16.
- Behrens G., 1954, *Zur Typologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln*, JhRGZM, 1, S. 220-236.
- Bejan A., 1976, *Un atelier métallurgie din sec. VI e.n. de la Drobeta-Turnu Severin*, Acta Musei Napocensis, XII, p. 257-260.
- Bichir Gh., 1980, *Chronologie et datation de la civilisation Militari Chilia*, Dacia, N.S. 24, p. 157-180.
- Bichir Gh., 1984, *Geto-dacii din Muntentia in epoca romana*, Biblioteca de arheologie, 43, București.
- Böhme A., 1972, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zigmantel*, Saalburg Jahrbuch, 29, S. 5-112.
- Böhme A., 1974, *Die Fibeln des Kastells am kleinen Feldberg (Hochtaunuskreis)*, Saalburg Jahrbuch, 31, S. 5-14.
- Bojović D., 1976, *Singidunum, Beograd. Veliki Kalemegdan — rimski kastrum*, Arheoloski Pregled, 18.
- Bojović D., 1983, *Rimske fibule Singidunuma*, Muzej grada Beograda. Seria: Zbirke i legati, Katalog XII, Beograd.
- Bonis E., Sellye I., 1988, *Rimai kori emailmunkak*, Budapest.
- Брукнер О., Даутова-Гушевљан В., Милошевић П., 1987, *Почеци романтизације у Југославским делу провинције Паноније*, Нови Сад.
- Бръчкова М., 1963, *Няколко неиздадени фибули от Археологическия музей в София*, Археология, кн. 2, с. 71-74.
- Burger A., 1966, *A kekedli koracsaszarkori temető*, Archaeologiai Értesítő, 93, 2 szam, s. 254-271.
- Christescu V., 1935/1936, *Le „castellum” romaine Sapata de Jos*, Dacia, 5/6, p. 435-447.

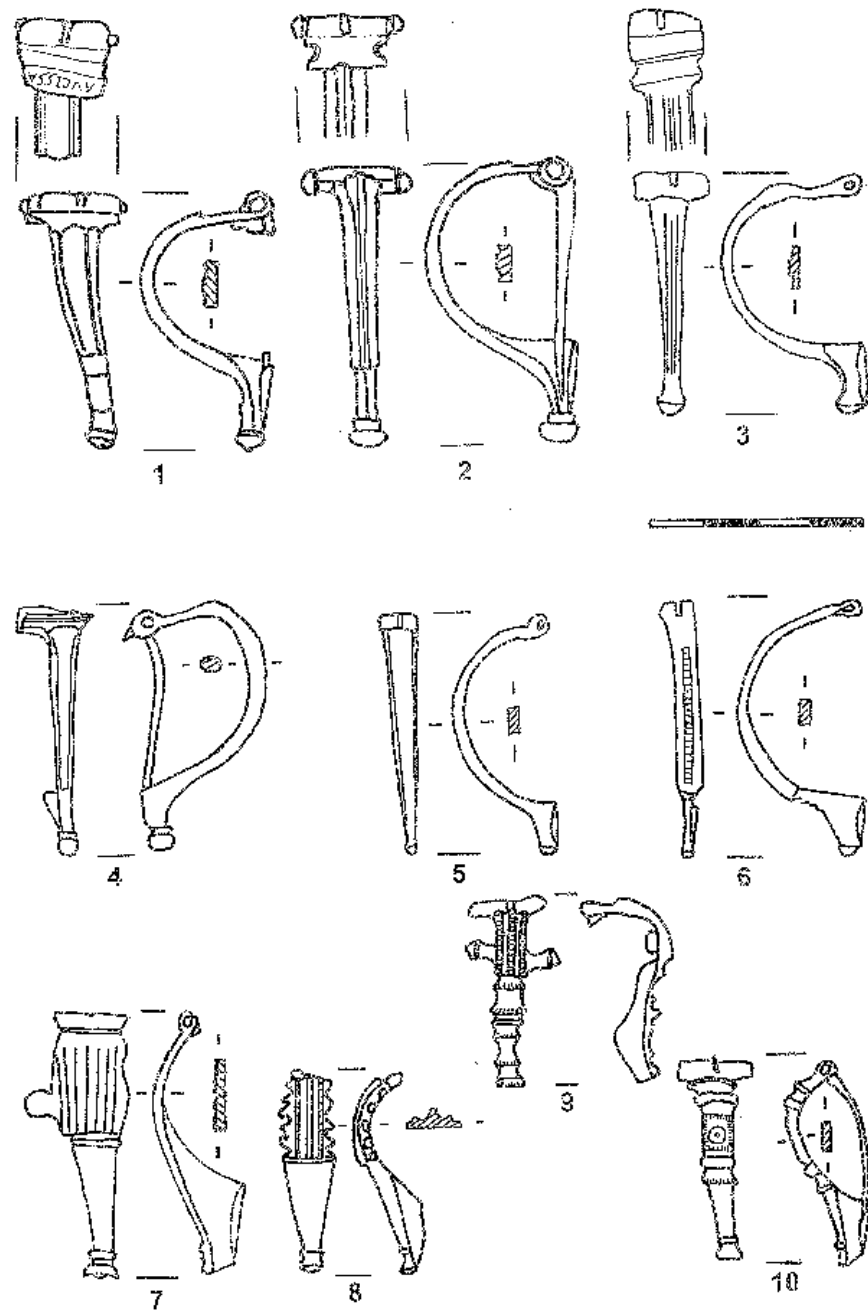
- Cocis S., 1986, *Fibule emailate din Dacia Romana*, Apulum, XXIII, p. 159-168.
- Cocis S., 1987, *Fibule cu inscriptie din Dacia*, [w:] *Acta Musei Porolissensis*, XI, p. 159-162.
- Cocis S., 1989-1993, *Fibule romane din Muzeul de istorie a Transilvaniei (II)*, [w:] *Acta Musei Napocensis*, 26-30, p. 269-289.
- Cocis S., Nemes F., 1983, *Fibule romane de la Ulpia Trajana Sarmizegetuza*, [w:] *Acta Musei Napocensis*, XX, p. 433-449.
- Cocis S., Rusu A., 1984/1985, *Fibule romane din colectiile Muzeului Judetean Deva (I)*, Sargetia, XVIII-XIX, p. 132-139.
- Cocis S., Rusu A., 1986/1987, *Fibule romane din colectiile Muzeului Judetean Deva (II)*, Sargetia, XX, p. 139-147.
- Crîșan I., 1959, *Le trésor d'Atel et ses relations balkano-danubiennes*, Dacia, N.S. III, p. 358-367.
- Crîșan I., 1979, *Fibule romane din colectiile Muzeului de istorie al Transilvaniei*, [w:] *Acta Musei Porolissensis*, III, p. 275-320.
- Czerniak L., 1979, *Fibule z badań w roku 1972 i 1974. Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna*, [w:] *Novae — Sektor Zachodni*, 1974, II, s. 81-87, Poznań.
- Diaconu Gh., 1965, *Tîrgsor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, București.
- Diaconu Gh., 1971, *Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, Dacia N.S. XV, S. 239-265.
- Diaconu Gh., 1977, *Fibule din asezarea dacilor liberi de la Tîrgsor*, Studii si cercetari de istorie veche si arheologie, 28, 2, p. 209-215.
- Ettlinger E., 1973, *Die Fibeln in der Schweiz*, Bern.
- Exner K., 1939, *Die provinzialrömischen Emailfibeln des Rheinland*, [w:] *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*, 29, S. 31-121.
- Feugère M., 1985, *Les fibules en Gaule Méridionale — de la conquête à la fin du V-e s. après J.C.*, Revue Archéologique Narbonnaise, suppl. 12, Paris.
- Fischer Th., 1988, *Zur römischen Offizierausrüstung im 3. Jahrhundert*, Bayerische Vorgeschichtsblätter, 53, S. 167-190.
- Frisch T.G., Toll N.P., 1949, *The Bronze Objects. The Excavations at Dura Europos*, Final Report, 4, IV, Fascicle 1, New Haven.
- Фурманська А., 1953, *Фібули з розкопок Ольвии*, Археологія, 8, с. 76-94.
- Gacuta W., 1987, *Przedmioty metalowe z Novae — kampanie wykopaliskowe z lat 1960-1969, 1971, 1973, 1975 i 1977*, Novensia, I, s. 75-175.
- Gacuta W., 1993, *Przedmioty metalowe z Novae. 6 kampanii wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1977-1987*, Novensia, 5, s. 7-177.
- Garbsch J., 1965, *Die norisch-pannonische Frauenracht im 1-2 Jahrhundert*, München.
- Garbsch J., 1974, *Ein Flügelfibelfragment vom Lorenzberg bei Epfach. Bemerkungen zu Fibel der Frauenracht von Raetien und Iuvavum*, [w:] *Studien zur vor- und frühgeschichtliche Archäologie, Festschrift für J. Werner zum 65 Geburtstag*, I, S. 163-183.
- Гепчева Е., 1987, *Типология и датировка на ранноримските фибули от Южна България*, Археология, кн. 4, с. 30-43.
- Гепчева Е., 1989, *За типологическото развитие на късноримските фибули с подвито краче в Южна България*, Археология, кн. 4, с. 30-36.
- Гепчева Е., 1994, *За някои допълнителни производства в градската територия на Никополис ad Istrum. Фибули*, [w:] *Сборник Раховец*, т. 1, с. 57-60.
- Genrich A., 1954, *Formenkreise und Stammesgruppen in Schleswig-Holstein nach geschlossenen Funden des 3. bis 6. Jahrhunderts*, [w:] *Offa Bücher*, 10, Neumünster.
- Gomolka-Fuchs G., 1982, *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iauris*, [w:] *Iatrus-Krivina*, II, S. 149-205.
- Гороховский И., Сон И., 1989, *Фібули з Тіри*, Археологія, кн. 3, с. 69-77.
- Graue J., 1974, *Das Gräberfeld von Ornavasso. Eine Studie zur Chronologie der späten Latene- und frühen Kaiserzeit*, [w:] *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 1.
- Gschwanter K., Winter H., 1991, *Bronzeworkstätten in Austria Romana*, Römisches Österreich, 17/18, S. 107-141.

- Gudea N., 1972, *Das Römerlager von Biciumi*, București.
- Gudea N., Lucacel V., 1979, *Fibule romane in Muzeul de Istorie si Arta din Zalau*, [w:] *Acta Musei Porolissensis*, III.
- Gudea N., Pop J., 1971, *Das Römerlager von Risnov-Cumidava*, Braşov.
- Хараламбиева А., 1989, *Два типа късноантични фибули във Варненския музей*, Известия на Народния музей Варна, 25(40), с. 29-31.
- Хараламбиева А., 1992, *Фибули от 1-7в. в Добричкия музей*, Добруджа, 9, с. 127-140.
- Хараламбиева А., Атанасов Г., 1991, *Фибули от 1-VIв. в Шуменския музей*, Известия на Народния музей Варна, XXVII, с. 42-63.
- Хараламбиева А., Иванов Д., 1986, *Късноантични фибули от музея в Русе*, Годишник на музеите от Северна България, XII, с. 9-21.
- Horcát K., 1973, *Eine spätromische Fingerringform*, Archäologisches Korrespondenzblatt, 3, S. 227-230.
- Horcát K., 1986, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn.
- Janka R., 1964, *Fibule typu oczkowatego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich*, Materiały Starożytne, X, s. 7-104.
- Jobst W., 1975, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum, 10, Linz.
- Jovanović A., 1978, *Nakit u rimskoj Dardaniju*, Savez arheoloskih društava Jugoslavije, Dissertationes et Monographiae, XXI, Beograd.
- Keller E., 1971, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 14.
- Kerchler H., 1967, *Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich (norisch-pannonische Hügelgräber)*, Archaeologia Austriaca, 8.
- Klöber E., 1957, *Die Gräberfelder von Lauriacum-Ziegelfeld*, Forschungen in Lauriacum, 4/5, Linz.
- Koch R., 1974, *Spätkaiserzeitliche Fibeln aus Süddeutschland*, [w:] *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie, Festschrift für J. Werner zum 65 Geburtstag*, I, S. 227-246.
- Kondić V., 1961, *Zbirka rimskih fibula z Vrsackog muzeja*, Rad Vojvodanskih Muzeja, 10, s. 201-216.
- Koscięvic R., 1975, *Die Werkstätte kräftig profilierter Fibeln in Siscia*, Archaeologia Jugoslavica, XVI, S. 51-61.
- Koscięvic R., 1980, *Anticke fibule s poducja Siska*, Zagreb.
- Kossack G., 1962, *Frühe römische Fibeln aus Alpenvorland und ihre Bedeutung für germanische Kulturverhältnisse*, [w:] *Bayerische Frühzeit. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte*, 62, S. 125-137.
- Kovrig L., 1937, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, [w:] *Dissertationes Pannonicae*, II, 4, Budapest.
- Krämer W., 1957, *Cambodunumforschungen 1953-1*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, 9.
- Kraskovska I., 1965, *Popeinicevo pohrebisko v Ivanke pri Dunaju*, Slovenska arheologia, XIII, s. 163-182.
- Kuchenbuch F., 1954, *Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss. Studien zur Chronologie der jungen Kaiserzeit im freien Germanien*, Saalburg Jahrbuch, 13, S. 5-52.
- Laser R., 1965, *Die Brandgräber der spätrömischen Kaiserzeit im nördlichsten Mitteldeutschland*, T. 1, [w:] *Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte*, 7.
- Любенова В., 1981, *Селището от римската и ранновизантийската епоха*, [w:] *Перник*, т. 1.
- Любенова В., 1989, *Разкопки при махала Арбанас (Радомир) през 1988 година*, Археологически открития и разкопки. Кърджали, с. 102-103.
- Marić Z., 1968, *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, N.S. XXIII, s. 5-80.
- Marović I., 1961, *Fibeln mit Inschrift von Typus Aucissa in den archäologischen Museen von Zagreb, Zadar und Split*, JbRZM, 8, S. 106-120.

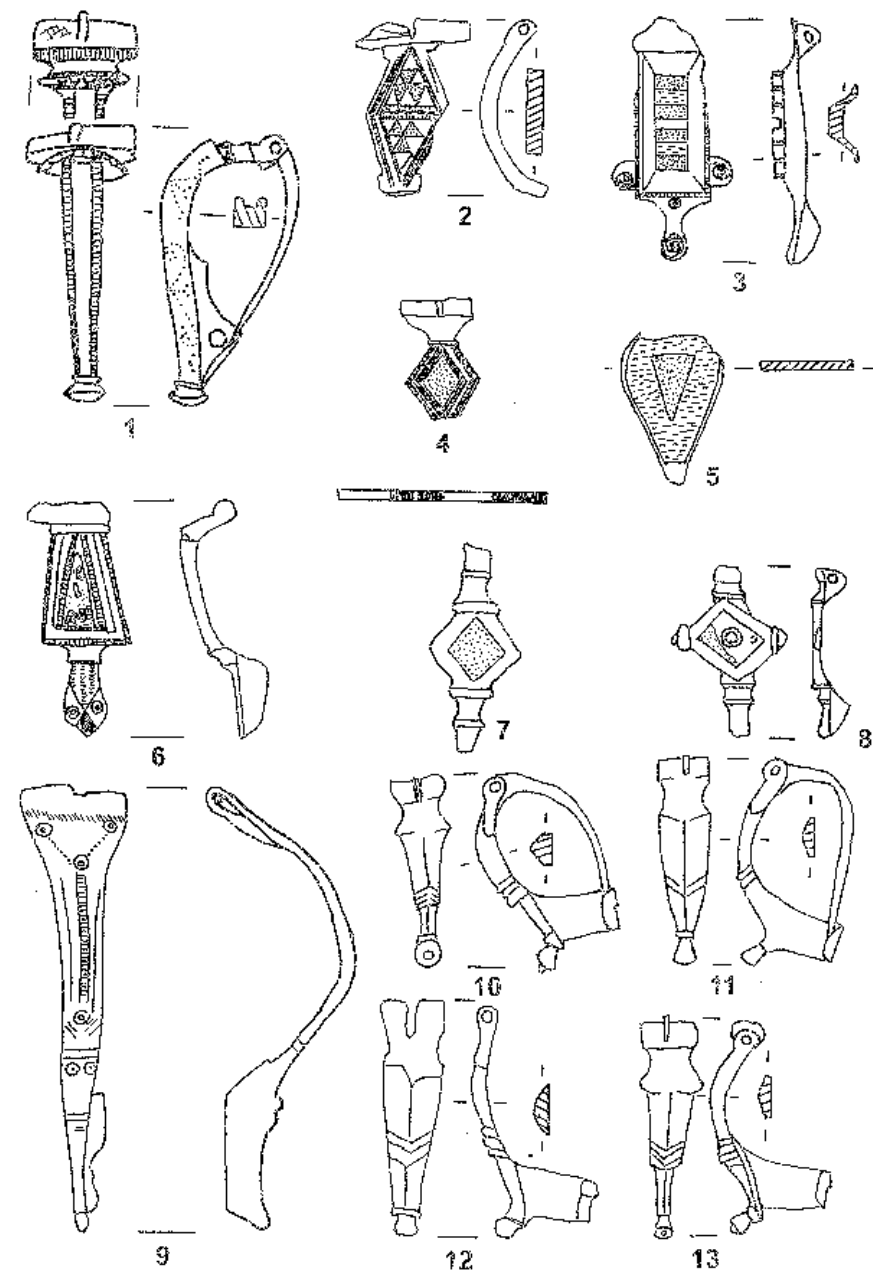
- Matouschek J., Novak H., 1981/1982, *Unpublizierte Hasen- und Hundefibeln aus österreichischen Privatsammlungen*, Römische Österreich, 9/10, S. 131-182.
- Matouschek J., Novak H., 1985/1986, *Unpublizierte Tierfibeln und Fibeln mit Thermomorphengestaltungselemente aus österreichischen Privatsammlungen*, Römische Österreich, 13/14, S. 101-222.
- Meyer E., 1960, *Die Bügelknopffibeln*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodenkmalpflege, 8, S. 216-349.
- Mitrea B., Preda C., 1966, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. in Muntenia*, Biblioteca de arheologie, X, Bucuresti.
- Parducz M., 1941, *Die nähere Bestimmung der Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobagy*, [w:] *Dissertationes Pannonicae*, II, 11, S. 309-342.
- Patek E. von, 1942, *Verbreitung und Herkunft der Fibeltypen in Pannonien*, [w:] *Dissertationes Pannonicae*, II, 19, Budapest.
- Pawlak P., 1995, *A typological-chronological classification of the fibulae found during excavations at Novae in the years 1970-1992*, *Novae. Studies and Materials*, I, s. 41-46.
- Peschke Ch., 1953, *Zur Südausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fuss*, *Prähistorische Zeitschrift*, 34/35, S. 255-266.
- Peskar I., 1972, *Fibeln aus römischer Kaiserzeit in Mähren*, Praga.
- Petrikovits H. von, 1974, *Militärische Fabricae der Römer*, [w:] *Actes du IX-e Congrès International d'Études sur les frontières romaines*, Bucuresti-Wien, S. 399-409.
- Petrović J., 1942, *Ilirsko-rimsko blago iz Sapca*, *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja*, LIII, 7, Ljubljana.
- Petru S., 1972, *Emonske nekropole*, *Katalogi in Monografije*, VII, Ljubljana.
- Petru S., Petru P., 1978, *Neviodunum (Drnovo pri Krskem)*, *Katalogi in Monografije*, XVII, Ljubljana.
- Phillip H., 1981, *Bronzeschmuck aus Olympia*, *Olympische Forschungen*, XIII, Berlin.
- Plesnicar-Gec L., 1972, *Severno Emonske grobiste*, *Katalogi in Monografije*, VII, Ljubljana.
- Popescu D., 1938, *Fibules en bronze des collections du Musée National des Antiquités*, *Dacia*, 5/6, p. 239-246.
- Popescu D., 1945, *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bucuresti*, *Dacia*, 9/10, S. 485-505.
- Popilian G., 1976, *Un quartier artisanal a Romuli*, *Dacia*, N.S. 20, p. 221-250.
- Preda C., 1980, *Callatia. Necropola romano-bizantina*, Bucuresti.
- Preda C., 1986, *Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprincenata*, Bucuresti.
- Preidel H., 1928, *Die absolute Chronologie der germanischen Fibeln der frühromischen Kaiserzeit*, *Mannus*, 20, S. 79-117.
- Protase D., 1976, *Un cimitir dacic din epoca romana de la Soporu de Cimpie. Contributie la problema continuitatii in Dacia*, Bucuresti.
- Protase D., Cocis S., Gaiu C., 1993, *Fibule din castrum roman si asezarea civila de la Ilisua (Jud. Bistrita-Nasaud)*, *Revista Bistritei*, VII, p. 51-61.
- Pröttel Ph., 1988, *Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln*, *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35, Teil 1, S. 347-372.
- Raddatz K., 1957, *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, *Offa Bücher*, 13.
- Rieckhoff S., 1975, *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar Kreis)*, *Saalburg Jahrbuch*, XXXII, S. 3-104.
- Rieckhoff-Pauli S., 1977, *Die Fibeln aus dem römischen Vicus von Sulz am Neckar*, *Saalburg Jahrbuch*, XXXIV, S. 5-28.
- Riha E., 1979, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, *Forschungen in Augst*, 3, Augst.
- Ritterling E., 1912, *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, *Annales des Nassauischen Vereins für Altertumskunde*, 40.
- Sanie S., 1973, *Importuri elenistice si romane in elitea si asezari din Moldova*, *Studii si cercetari de istorie veche*, 24, 3, p. 407-434.

- Schleiermacher M., 1993, *Die römischen Fibeln von Kempten-Cambodunum*, *Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte*, Reihe A, 63, S. 13-43.
- Schulze-Dorrlamm M., 1986, *Römisch oder Germanisch?!. Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich der Rhein und südlich der Donau*, *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, 33, T. 2, S. 593-720.
- Seilye I., 1939, *Les bronzes émaillées de la Pannonien romaine*, [w:] *Dissertationes Pannonicae*, II, 8, Budapest.
- Simpson G., Hawkes C., Hull M., 1979, *Some British and Iberian Peninsular Brooches and Other Early Types in the Rheinland and the „Decumates Agri“*, *Antiquity Journal*, LIX-2, p. 319-342.
- Стефанов Ст., 1958, *Ранноримски фибули от Нова*, [w:] *Изследвания в чест на академик Д. Дечев по случай 80-годишнината от рождението му*, с. 511-520.
- Стефанов Ст., 1961, *Късноримски фибули от Нова*, [w:] *Изследвания в памет на К. Шкорпи*, с. 341-350.
- Szydlowski J., 1979, *Die eingliedigen Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in Österreich im Rahmen ihres Vorkommens in Mitteleuropa*, *Archeologia Austriaca*, 63, S. 21-29.
- Teodor D., 1988, *Consideratii privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. in spatiul Carpato-Dunareano-Pontic*, *Arheologia Moldovei*, XII, p. 197-223.
- Thomas S., 1966, *Die provinzialrömischen Scheibelfibeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 6, S. 119-178.
- Truhlović L., 1983, *Фибула са посувраченом ногом из збирке Народног музеја у Београду*, [w:] *Зборник Народног музеја*, XI-1, археологија, с. 91-98.
- Uenze S., 1974, *Gegossene Fibeln mit Scheinummwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen*, [w:] *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag*, II, S. 483-494.
- Uibert G., 1959, *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*, [w:] *Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau*, I, Berlin.
- Vaday A., 1985, *Sarmatisches Gräberfeld in Törökszenmiklos-Surjan-Ujtelep*, *Acta Archeologica Hungarica*, 37, S. 345-390.
- Vágo E., Bona I., 1976, *Die Gräberfelder von Inerecsa. Der spätrömische Südfriedhof*, *Bucuresti*.
- Velkov I., 1938, *Ein Silberschatz des 3. Jhd. aus Causevo. Nordbulgarien*, *Germania*, 22, S. 106-107.
- Vinski Z., 1967, *Kasnoanticki starosjedinci u salonitanskog regiji prema arheoloskog ostavstini predslavenskog supstrata*, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, 69, s. 5-86.
- Voigt Th., 1940, *Die Germanen des 1. und 2. Jahrhunderts im Mittelgebirge*, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 32.
- Werner J., 1989, *Zu den römischen Mantelfibeln zweier Kriegergräber von Leuna*, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 72, S. 121-134.
- Winter H., 1981/1982, *Römische Hakenkreuzfibeln von österreichischen Fundstellen aus Privatbesitz*, *Römische Österreich*, 13/14, S. 323-369.
- Zirra V., 1979, *A propos de la présence de élément lateniens sur la rive occidentale de la Mer Noire*, [w:] *Les mouvements celtiques du V-e au I-e s. av. notre ère*, p. 189-191. Paris.
- Зотвич ЈЛ., 1981, *Некропола из времена сеобе народа са уже градеке територије Виминација*, *Старинар*, XXXI, 1980, с. 95-115.

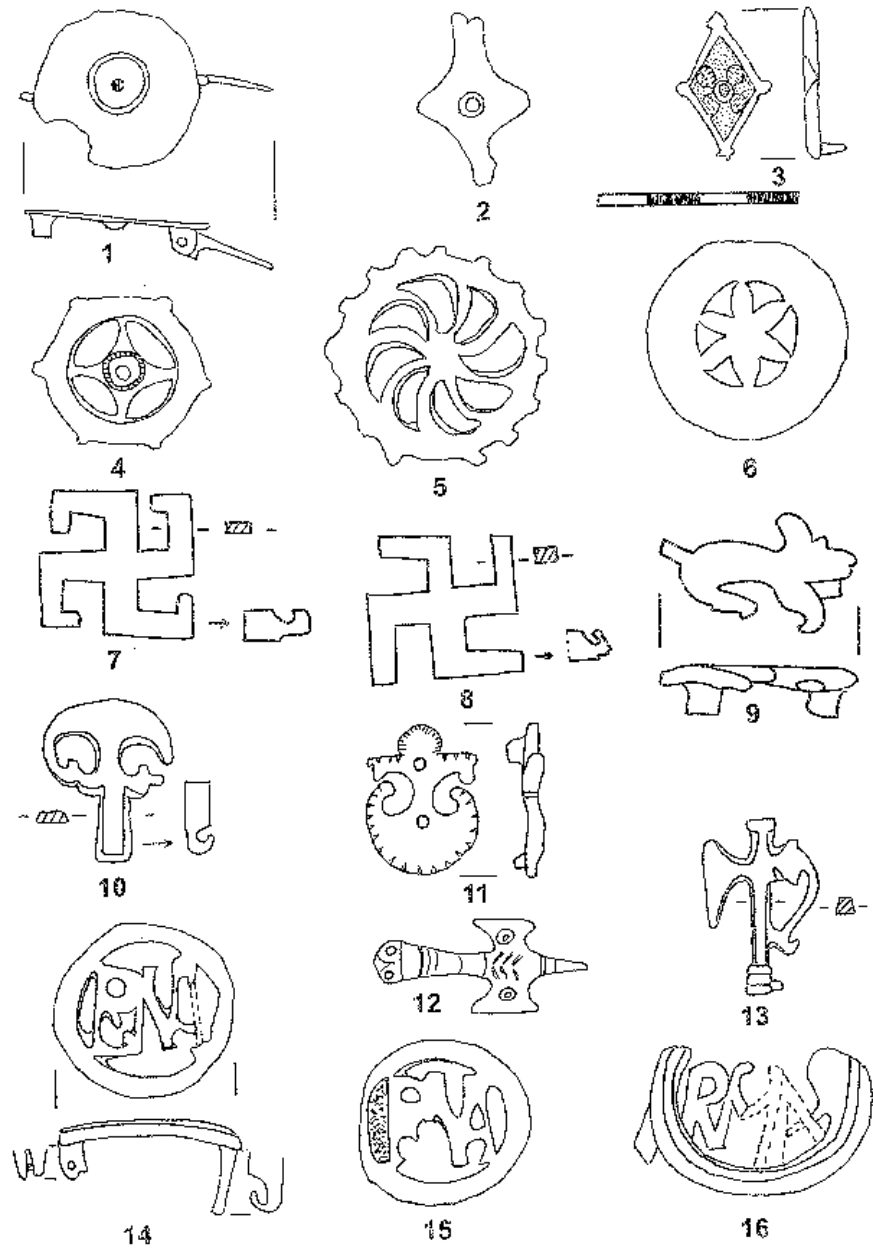
Tablica I

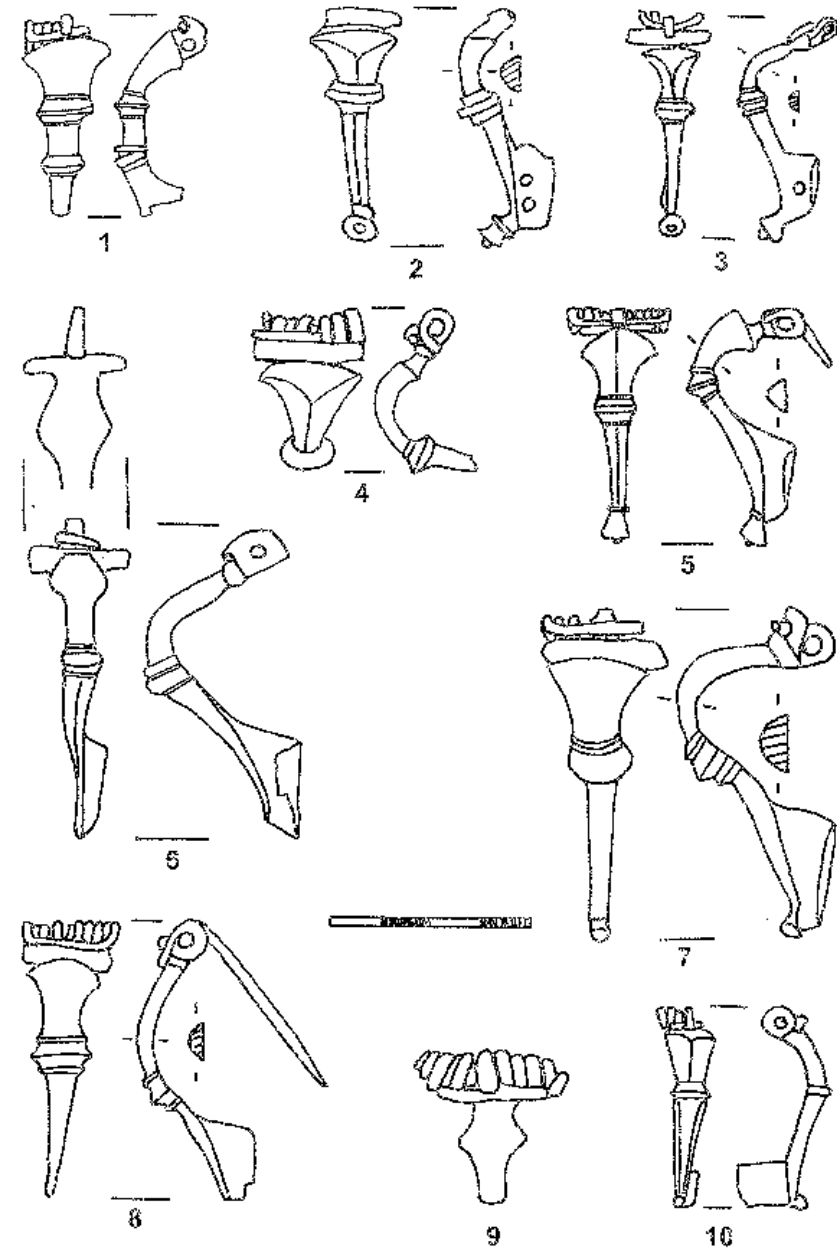
Tablica II

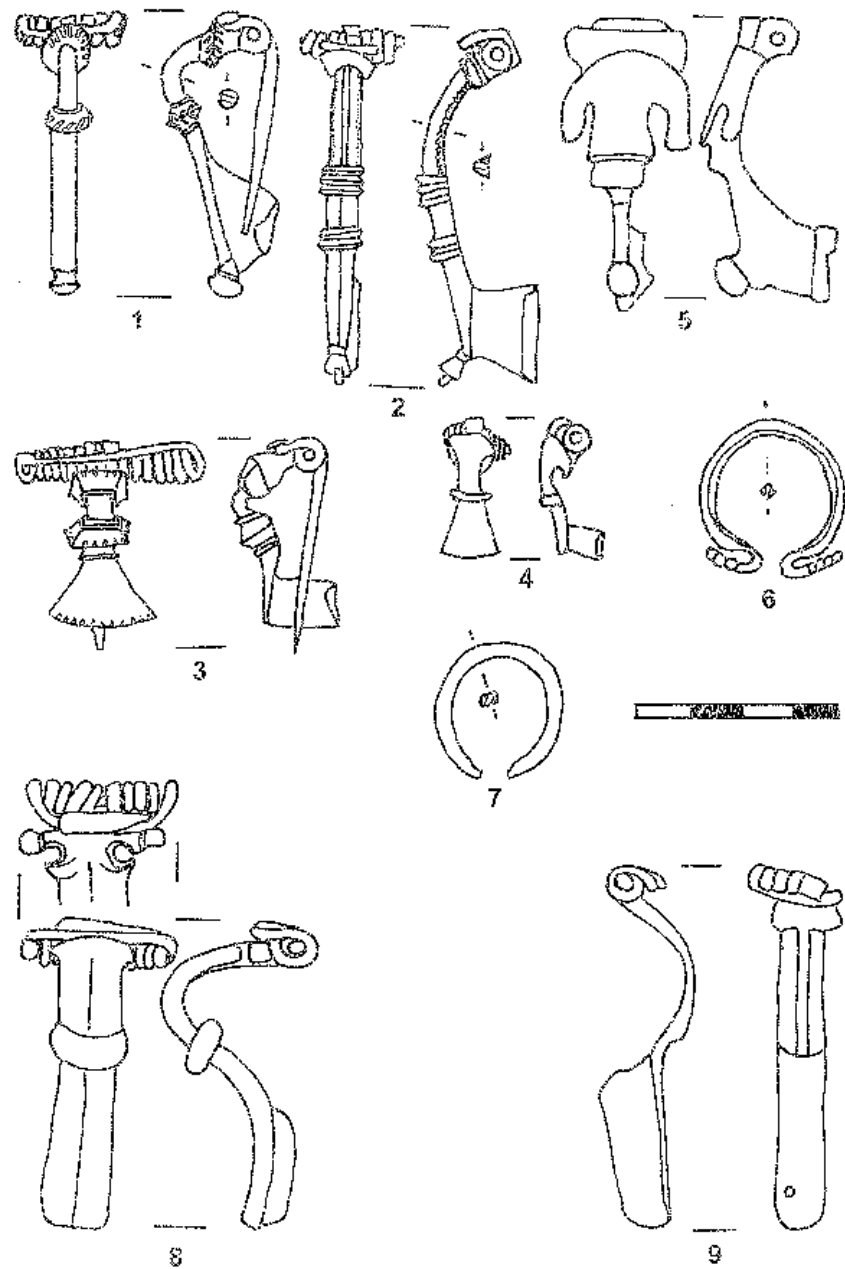
Tablica III

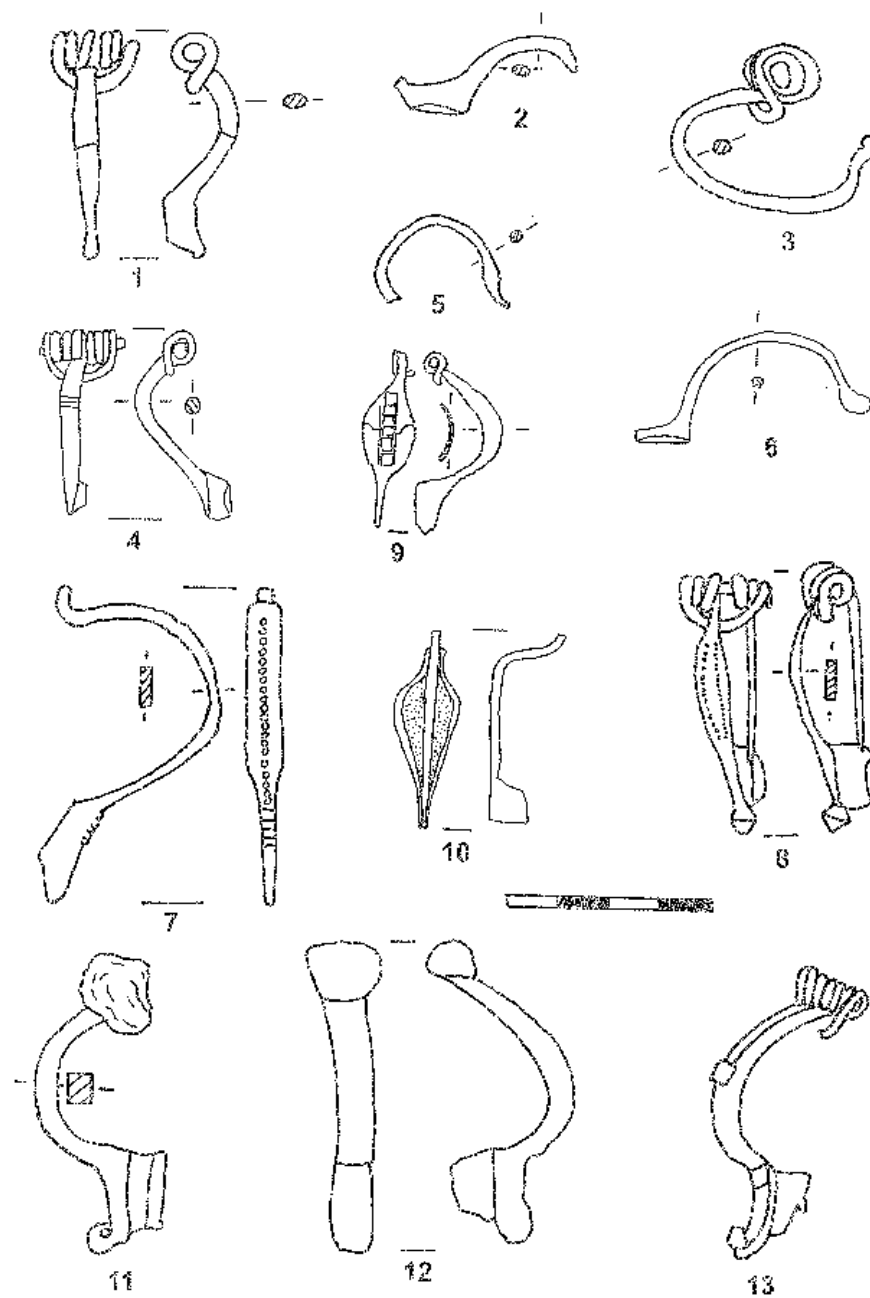
Tablica IV

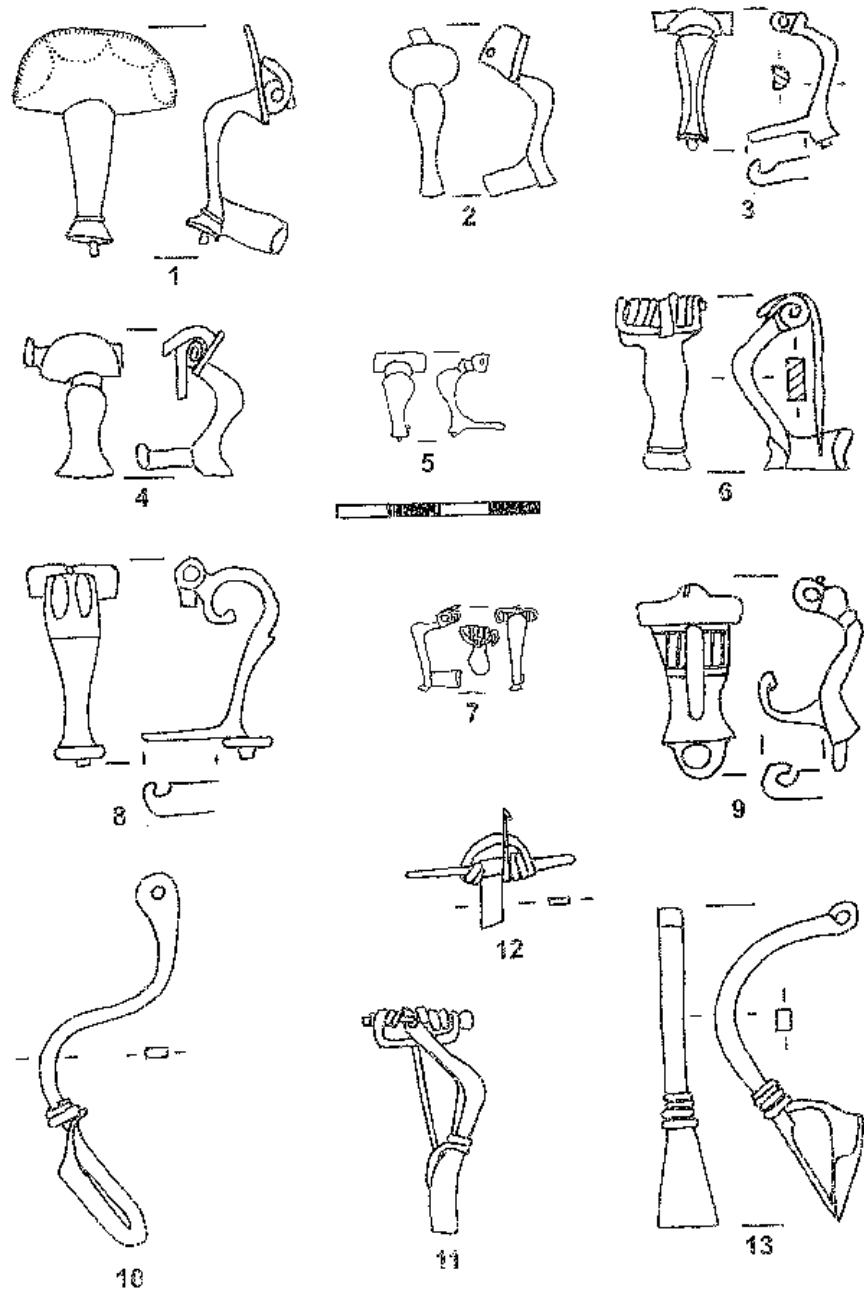
Tablica V

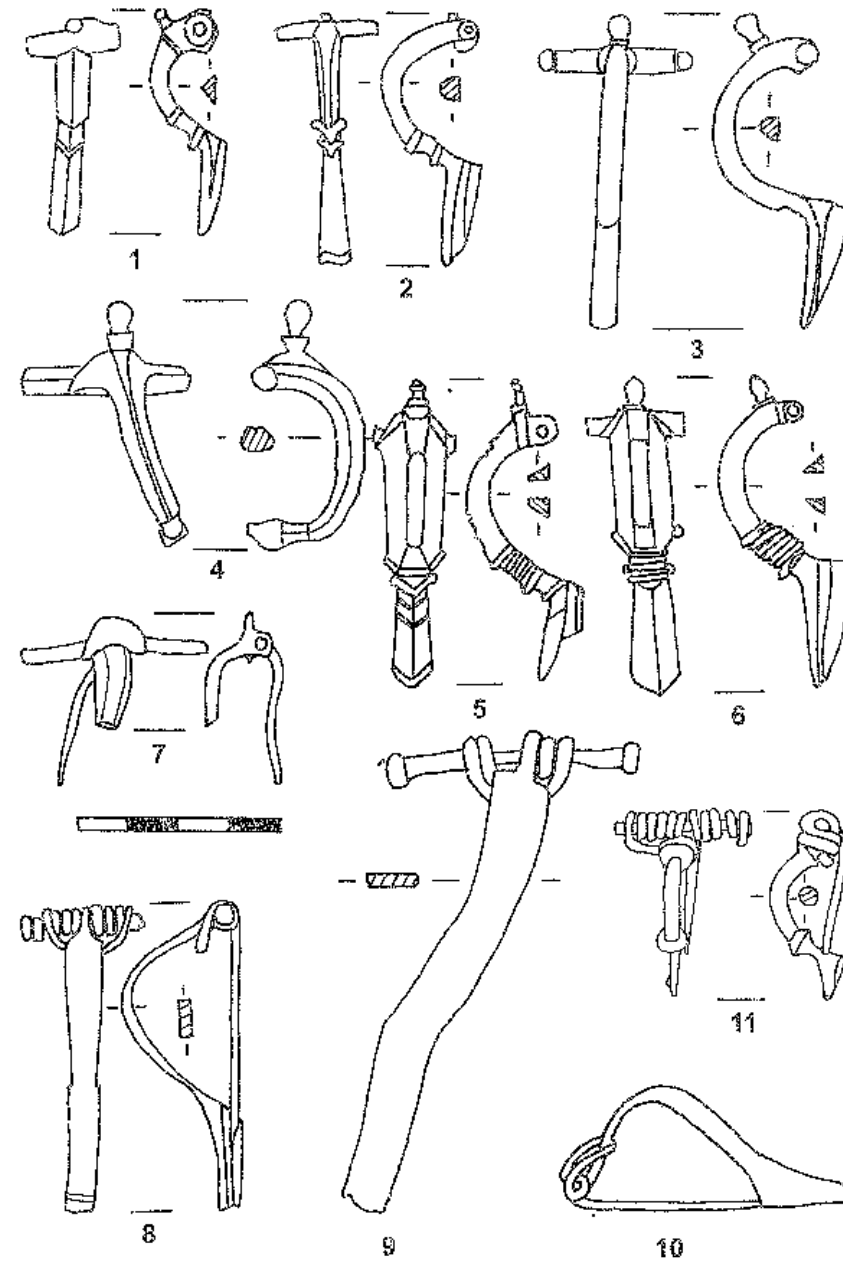
Tablica VI

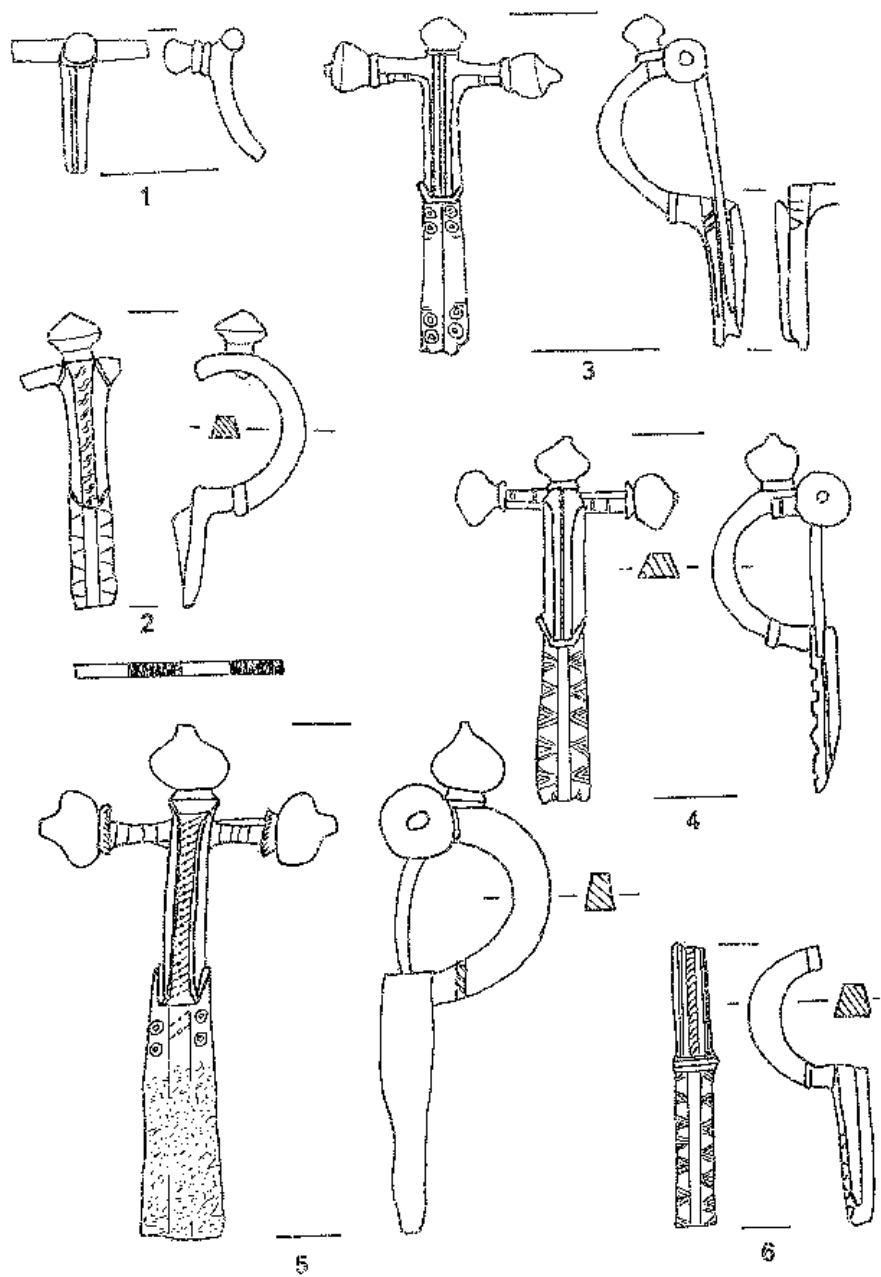
Tablica VII

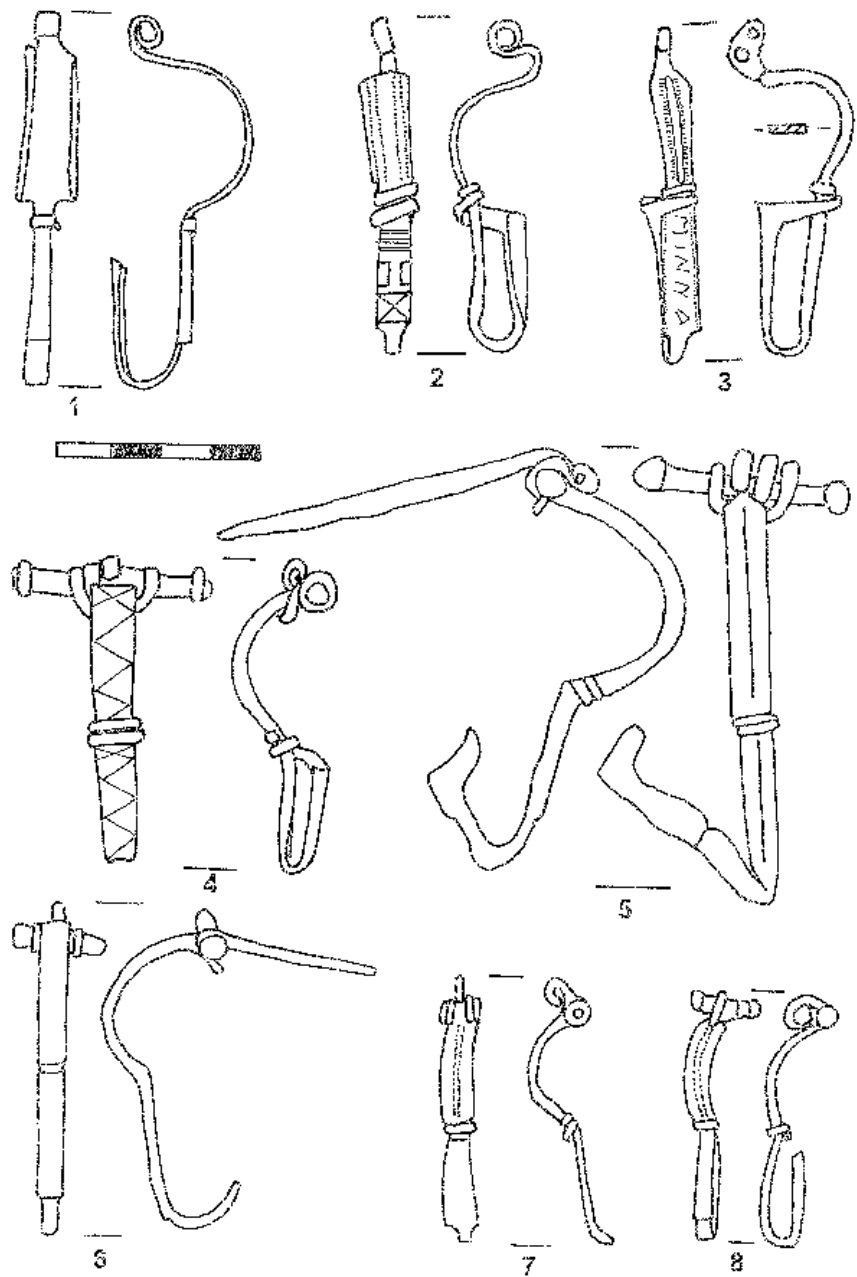
Tablica VIII

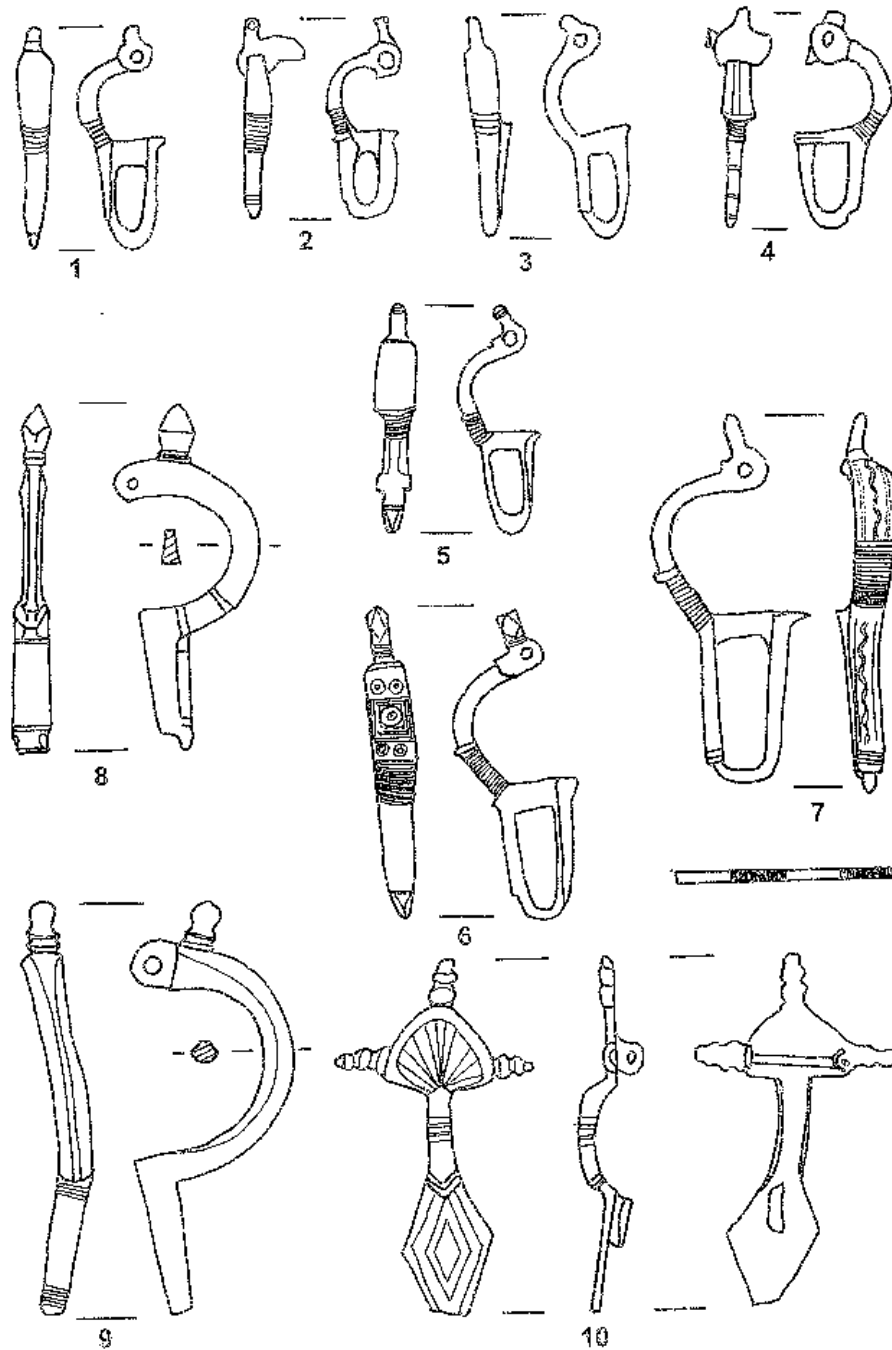

Tablica IX

Tablica X

DROBNE PRZEDMIOTY METALOWE Z ODCINKA IV
W NOVAE

Sprzączki, aplikacje, kolczyki

Sprzączki

Chociaż na odcinku IV znaleziono niewiele sprzączek, to jednak można wśród nich wydzielić dwie grupy: sprzączki do spinania pancerzy oraz sprzączki do pasa i rzemieni uprzęży końskiej.

Sprzączki kat. nr 1, 2 i 3 należały prawdopodobnie do spinania części pancerzy typu *lorica segmentata* (Robinson, 1975, fig. 178). Te z nich, które miały kształt owalny, były przymocowane do pancerza nitami o dużej główce za pomocą małej prostokątnej skuwki. Znajdowały się one wewnątrz naramiennika, łącząc jego części z napierśnikiem. Sprzączka kat. nr 3 spinała zewnętrzne części pancerza. Sprzączki kat. nr 4 i 7 należą do najbardziej popularnych w IV w. klamer do pasa.

Okrągła żelazna sprzączka kat. nr 8 należy do rzadkich znalezisk. Spotyka się je od końca II do końca IV w., służyły zaś do spinania uprzęży końskiej (J. Oldenstein, 1976, 218). Prawdopodobnie z najazdem gockim należy wiązać sprzączki kat. nr 6, 9 i 10, datowane na połowę IV i V w. Podobne zabytki znamy także z innych miast naddunajskich: Vidin, Tutrakan. Dużo ich występuje na terenie Rumunii. Identyczną sprzączkę ze skuwką z wyobrażeniem ptaka — kat. nr 9 — znaleziono na nekropoli w Callatis (C. Preda, 1980, 41, pl. XI.VI, 6). Żelazna sprzączka kat. nr 12 ozdabiała kiedyś tzw. pas bizantyjsko-italski. Bogato zdobione pasy tego typu znajduje się na obszarze całego Półwyspu Bałkańskiego, na wybrzeżu Adriatyku i we Włoszech (Z. Vinski, 1967, 36). Do spinania pasa służyły dwie klanry — kat. nr 13, 14. Te proste żelazne kółka o średnicy ok. 6 cm są najczęściej spotykanymi elementami zapięcia pasów wojskowych w III w. (C. Sági, 1954, Abb. 19) na obszarze całego imperium (P. Noelke, 1986). Fragmentem tego samego typu zapięcia są guziki — kat. nr 20, 21. Służyły one do zamocowania rozdwojonych końców właściwego pasa.

Katalog

1. Nr inw. 314/79w, tabl. I, 1.

Ha X, kw. 11.

Sprzączka brązowa. Przekrój owalny. Brak języczka i skuwki.

Rozmiary: dł. 1,8 cm, szer. 1,2 cm.

Datowanie: II-III w.

Analogie: H.R. Robinson, 1975, pl. 489, 490; M. Bishop, J. Coulston, 1989, 32, fig. 20,4.

2. Nr inw. 244/93w, tabl. I, 2.

Ha III, kw. 261, 49,84 m n.p.m.

Sprzączka brązowa. Przekrój okrągły. Języczek wąski, zawinięty wokół sprzączki.

Rozmiary: dł. 1,7 cm, szer. 1,4 cm.

Datowanie: II-III w.

Analogie: H.R. Robinson, 1975, pl. 489, 490; M. Bishop, J. Coulston, 1989, 32, fig. 20,4.

3. Nr inw. 55/69w, tabl. I, 3.

Ha II, kw. 298.

Sprzączka żelazna. Przekrój ramy prostokątny. Brak języczka i skuwki.

Rozmiary: dł. 2,6 cm, szer. 1,9 cm.

Datowanie: koniec II — początek III w.

Analogie: D. Aladzov, 1963, 103; J. Oldenstein, 1976, 217; A. Vaday, 1985, 351.

4. Nr inw. 93/89w, tabl. I, 4.

Ha III, kw. 148, głęb. 0,5 m pod podłogą.

Owalna sprzączka brązowa wykonana z drutu, którego końce zachodzą na siebie. Brak języczka i skuwki.

Rozmiary: dł. 3,8 cm, szer. 2,8 cm.

Datowanie: koniec II — IV w.

Analogie: E. Kloiber, 1962, 30; S. Maszov, 1975, 47; J. Oldenstein, 1976, 217; E. Vago, I. Bona, 1976, 104, 105; C. Preda, 1980, 42.

5. Nr inw. 66/93w.

Ha II, kw. 240.

Część silnie skorodowanej owalnej sprzączki. Brak języczka.

Rozmiary: dł. 4,3 cm, szer. 2,4 cm.

Datowanie: koniec II — IV w.

Analogie: E. Kloiber, 1962, 30; S. Maszov, 1975, 47; J. Oldenstein, 1976, 217; E. Vago, I. Bona, 1976, 104, 105; C. Preda, 1980, 42.

6. Nr inw. 15/66w, tabl. I, 6.

Ha II, kw. 318.

Owalna odlwana sprzączka brązowa, w miejscu zaczepienia języczka pogrubiona.

Rozmiary: dł. 3,5 cm, szer. 2,0 cm.

Datowanie: V w.

Analogie: M. Minajeva, 1956, 249; K. Horedt, D. Protase, 1970, 85-98; C. Preda, 1980, 42; L. Zotović, 1980, tabl. V, 10, IX, 9.

7. Nr inw. 64/93w, tabl. I, 5.

Ha II, kw. 240, głęb. 40,30 m n.p.m.

Brązowa sprzączka owalna wykonana z drutu o przekroju owalnym. Końce zwężone, nie zachodzą na siebie. W przedniej części lekko wklęsła rama. Brak języczka i skuwki.

Rozmiary: dł. 4,2 cm, szer. 2,1 cm.

Datowanie: IV w.

Analogie: E. Kloiber, 1957, 44; H. Bujukliev, 1962, 45-51; J. Mladenova, 1971, 44; E. Keller, 1971, 61, 62; G. Gemolka-Fuchs, 1982, 150.

8. Nr inw. 14/85w, tabl. I, 7.

Ha IX, kw. 17, głęb. 41,0 m n.p.m.; sondaż Z.

Sprzączka żelazna, okrągła, silnie skorodowana. Języczka brak.

Rozmiary: śr. 3,4 cm.

Datowanie: koniec II — IV w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 218.

9. Nr inw. 104/67w, tabl. I, 8.

Ha II, kw. 318, pomieszczenie 3a w szpitalu.

Sprzączka brązowa o przekroju czworokątnym. Skuwka owalna z trzema nitami. Na górnej stronie skuwki ornament przedstawiający ptaka (kaczka?), podwójne linie punktów biegnących wzdłuż krawędzi i motyw „strigilli” nad ptakiem. Języczek masywny, przyczepiony do sprzączki dużym kółkiem.

Rozmiary: dł. sprzączki 3,6 cm, szer. sprzączki 1,8 cm; dł. skuwki 3,5 cm, szer. skuwki 1,9 cm.

Datowanie: druga połowa IV w.

Analogie: C. Preda, 1980, 41, pl. XLVI, 6.

10. Nr inw. 39/83w, tabl. I, 10.

Ha III, kw. 226, głęb. 1,15 m.

Owalna sprzączka brązowa, pogrubiona z przodu i zwężona w miejscu przyłączenia języczka. Języczek masywny, przymocowany do sprzączki dużym kółkiem.

Rozmiary: dł. 2,7 cm, szer. 3,2 cm.

Datowanie: V w.

Analogie: brak.

11. Nr inw. 28/75 w.

Ha IX, kw. 80.

Sprzączka odlana w kształcie prostokąta, z przodu lekko wklęsła. Tylna jej część rozszerzona, kształtem przypomina rybi ogon. Języczka brak.

Rozmiary: dł. 3,1 cm, szer. 2,5 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

12. Nr inw. 114/77w, tabl. I, 9.

Ha III, kw. 365.

Sprzączka żelazna o owalnej ramie. Rama w przekroju prostokątna. Skuwka i rama odlane razem. Przekrój wydłużonej skuwki półokrągły. Na jej krawędzi wycięte dwa półkola. Języczka brak. Kiedyś przechodził on przez specjalnie wykonaną dziurkę w skuwce.

Rozmiary: dł. łączna 4,5 cm, szer. sprzączki 3,0 cm, szer. skuwki 0,8-1,2 cm.

Datowanie: VI w.

Analogie: Z. Vinski, 1967, 36, tab. XXIX, 1; L. Zotović, 1980, tab. XIV, 2.

13. Nr inw. 33/73w, tabl. I, 11.

Ha III, kw. 382.

Żelazna owalna kłamra do pasa. Przekrój owalny.

Rozmiary: śr. 5,1 cm.

Datowanie: III w.

Analogie: G. Kazarov, 1925, 165, rys. 52g; A. Pisarev, 1977, 203, rys. 6g; S. von Schnurbein, 1977, 88-90.

14. Nr inw. 161/93w, tabl. I, 12.

Ha III, kw. 261, głęb. 39,80 m n.p.m.

Część okrągłej kłamry do pasa. Przekrój owalny.

Rozmiary: śr. 4,7 cm.

Datowanie: III w.

Analogie: G. Kazarov, 1925, 165, rys. 52g; A. Pisarev, 1977, 203, rys. 6g; S. von Schnurbein, 1977, 88-90.

Aplikacje

Aplikacje w pasach rzymskich służyły do ich ozdoby i wzmocnienia. Te, które znaleziono na odcinku IV należą do późniejszych, charakterystycznych dla IV w. — kat. nr 16, 17, 18. Skuwka od sprzączki kat. nr 17, aplikacja kat. nr 18 i okucie pasa kat. nr 12 tworzą jeden z najczęściej spotykanych kompletów części pasa. Był on używany w IV w. zarówno przez wojskowych, jak i cywilnych urzędników. Aplikacje do pasa kat. nr 19 wykonano w technice *cloison* i ozdobiono wypełniającymi poszczególne komórki granalami. Ten typ aplikacji wiąże się z okresem wędrówek ludów i jest przypisywany plemionom germańskim. Podobne zabytki spotykamy na obszarze współczesnej Rumunii.

W drugiej połowie II w. i w III w. nastąpiła zmiana w sposobie noszenia mieczy. Od tego czasu długi i ciężki miecz umieszczano w pochwie, wiszącej na szerokim

rzemieniu, który przechodził przez lewe ramię — *balteus*. Ten właśnie rzemień był zdobiony licznymi aplikacjami, tworzącymi przeważnie komplet z aplikacjami pasa. Falery balteusów — kat. nr 23, 24, 25 — mają duży otwór w środku, w który winontowywano masywne kółko połączone z rzemieniem, na którym wisiała pochwa.

Falera z wyobrażeniem Harpokratesa — kat. nr 32 — prawdopodobnie należała do ozdób uprząży końskiej. Razem z tego typu falcami używano dużej liczby aplikacji, sprzączek, zawiasów oraz wisiorów spinających rzemień i ozdoby — kat. nr 36, 37, 40.

15. Nr inw. 164/93w, tabl. II, 1.

Ha III, kw. 269, głęb. 39,74 m n.p.m.

Brązowa, prostokątna aplikacja do pasa, z czterema otworkami, w każdym rogu, na nity.

Rozmiary: dł. 6,0 cm, szer. 4,3 cm, grub. 0,1 cm.

Datowanie: druga połowa II w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 190-193.

16. Nr inw. 285/77w, tabl. II, 3.

Ha II, kw. 299.

Aplikacja brązowa do pasa. Kształt prostokątny. Na obu końcach małe otwory na nity. Środek pola zdobiony ornamentem rytm.

Rozmiary: dł. 5,7 cm, szer. 1,2 cm.

Datowanie: koniec II — pierwsza połowa III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 198, 199.

17. Nr inw. 37/94w, tabl. II, 2.

Ha III, kw. 249.

Brązowa, prostokątna skuwka do pasa. W środku ażurowa dekoracja. Z jednej strony otwórki na dwa nity, z drugiej miejsce na zaczepienie prostokątnej sprzączki.

Rozmiary: dł. 3,8 cm, szer. 4,2 cm.

Datowanie: początek IV — trzecia ćwierć IV w.

Analogie: S. Stančev, J. Čangova, H. Petrov, 1961, 35, rys. 2; H. Bullinger, 1969, 67, Taf. XXIII, 1,2; E. Keller, 1971, 67; H. Böhme, 1986, 485.

18. Nr inw. 33/67w, tabl. II, 4.

Ha II, kw. 337.

Aplikacja brązowa w kształcie śmigła z dwoma dziurkami na nity. W środku — okrągły guzek.

Rozmiary: dł. 4,6 cm, szer. 1,6 cm.

Datowanie: początek — trzecia ćwierć IV w.

Analogie: S. Stančev, J. Čangova, H. Petrov, 1961, 35, rys. 2; H. Bullinger, 1969, 67, Taf. XXIII, 1,2; E. Keller, 1971, 67; H. Böhme, 1986, 485.

19. Nr inw. 77/85w, tabl. II, 5.

Ha III, kw. 354.

Brązowa aplikacja do pasa wykonana techniką *cloison*. Zdobi ją reliefowy krąg z wpisanym krzyżem. Po obu stronach kręgu cztery łuki zakończone wolutami. Aplikacja była przymocowana do pasa za pomocą czterech nitów.

Rozmiary: dł. 3,5 cm, szer. 2,7 cm.

Datowanie: V w.

Analogie: M. Minajeva, 1956, 256; K. Horedt, D. Protase, 1970, 85-98; C. Preda, 1980, 41, 42.

20. Nr inw. 230/93w, tabl. II, 6.

Ha III, kw. 273, głęb. 37,40 m n.p.m.

Brązowy, okrągły guzik do pasa. Brzegi ozdobnie wycięte. Pod główką widoczne zamocowanie nitu.

Rozmiary: śr. 2,2 cm.

Datowanie: pierwsza połowa III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 173, 174.

21. Nr inw. 181/93w, tabl. II, 7.

Ha II, kw. 337, głęb. 40,11 m n.p.m.

Brązowy guz do pasa zdobiony koncentrycznymi kręgami.

Rozmiary: śr. 2,0 cm.

Datowanie: pierwsza połowa III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 171, 172.

22. Nr inw. 39/68w, tabl. II, 8.

Ha II, kw. 237.

Brązowe okucie zakończenia pasa w kształcie zbliżonym do amfory. Dolna część ozdobiona rytymi kreskami. Górna ozdobnie wycięta, ma dwie dziurki na nity.

Rozmiary: dł. 3,5 cm, szer. 1,6 cm.

Datowanie: połowa — koniec IV w.

Analogie: E. Keller, 1971, 65, 66; E. Vago, I. Bona, 1976, 39.

23. Nr inw. 133/93w, tabl. III, 1.

Ha III, kw. 241, głęb. 39,60 m n.p.m.

Brązowa falera ozdobiona koncentrycznymi kręgami. W centrum masywny nit.

Rozmiary: śr. 5,6 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 226-233.

24. Nr inw. 160/93w, tabl. III, 2.

Ha III, kw. 329, głęb. 39,00 m n.p.m.

Brązowa falera. W centrum otwór, przez który przechodzi kółko bocznego rzemienia *balteus*.

Rozmiary: śr. 6,2 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 226-233.

25. Nr inw. 190/93w, tabl. III, 3.

Ha III, kw. 310, głęb. 39,37 m n.p.m.

Brązowa falera. W centrum otwór, przez który przechodzi kółko bocznego rzemienia *balteus*.

Rozmiary: śr. 4,0 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 226-233.

26. Nr inw. 88/69w, tabl. III, 4.

Ha IX, kw. 20.

Kółko brązowe o półkulistym przekroju.

Rozmiary: 3,3 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

27. Nr inw. 68/79w, tabl. III, 5.

Ha II, kw. 378.

Brązowe kółko z wysuniętym wewnętrznym brzegiem.

Rozmiary: śr. 3,0 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

28. Nr inw. 195/89 w.

Ha II, kw. 250, znalezisko powierzchniowe.

Brązowe kółko o przekroju owalnym.

Rozmiary: śr. 3,3 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

29. Nr inw. 26/71 w.

Ha X, kw. 42, głęb. 0,4 m pod pierwszą posadzką pomieszczenia E.

Fragment kółka brązowego o owalnym przekroju.

Rozmiary: śr. 3,5 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

30. Nr inw. 206/87w, tabl. II, 10.

IIa III, kw. 248, głęb. 40,10 m n.p.m.

Fragment ażurowej odlewanej aplikacji brązowej. Na wydłużonych ramionach dwa nity.

Rozmiary: dł. 7,3 cm, szer. 3,6 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 198-203.

31. Nr inw. 39/85w, tabl. II, 9.

IIa III, kw. 291.

Fragment brązowej aplikacji o wydłużonym kształcie. Z rytym ornamentem po jednej stronie.

Rozmiary: dł. 5,5 cm, szer. max. 2,1 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 198-203.

32. Nr inw. 61/89w, tabl. III, 6.

IIa III, kw. 273.

Brązowa odlewana falera z przedstawieniem twarzy Harpokratesa. Na środku głowy otwór na nit.

Rozmiary: śr. 3,9 cm, wys. 1,5 cm.

Datowanie: druga połowa II — pierwsza połowa III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 207, 208.

33. Nr inw. 22/67w, tabl. IV, 1.

IIa II, kw. 316.

Brązowa tuleja z żelaznym trzpieniem. Na spodniej części tulei okrągły guz. Powierzchnia tulei zdobiona podwójnymi rytymi liniami.

Rozmiary: wys. 3,8 cm, szer. 4,7 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: M. Grünwald, 1981, Taf. 18, 15.

34. Nr inw. 68/73w, tabl. IV, 2.

IIa III, kw. 322.

Żelazny instrument muzyczny — drumla (?) wykonany z czworokątnego w przekroju drutu. Wewnątrz elipsoidalnie uformowanego instrumentu blaszka wyciągnięta z drutu.

Rozmiary: dł. 4,1 cm, szer. 3,3 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: por. W. Gacuta, 1993, 74, 75.

35. Nr inw. 14/71w, tabl. IV, 3.

IIa X, kw. 69, sondaż D.

Masywny brązowy pierścienek. Kółko obrączki lekko spłaszczone w dolnej części. W górnej o trójkątnym przekroju.

Rozmiary: śr. 2,2-2,5 cm, szer. obrączki 1,0 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

36. Nr inw. 203/87w, tabl. IV, 4.

IIa III, kw. 291, głęb. 39,00 m n.p.m.

Okrągły wisiołek brązowy, bez ornamentów.

Rozmiary: śr. 2,0 cm.

Datowanie: II-III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 151.

37. Nr inw. 243/93w, tabl. IV, 5.

IIa III, kw. 261, głęb. 40,54 m n.p.m.

Brązowy zawias — przednia część elipsoidalna, z ornamentem „ptasiego oka”, tylna — trapezowata, ozdobiona prostymi liniami. W tylnej otwór na nit.

Rozmiary: dł. 2,9 cm, szer. 2,6 cm.

Datowanie: III w.

Analogie: J. Oldenstein, 1976, 203.

38. Nr inw. 103/94w.

IIa X, kw. 34; głęb. 40,65 m n.p.m.

Prostokątna płytka brązowa.

Rozmiary: dł. 14,5 cm, szer. 6,8 cm, grub. 0,3 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

39. Nr inw. 218/93w.

IIa III, kw. 313, głęb. 38,20 m n.p.m.

Brązowy nit szkatułki. Główka półokrągła. Brak trzpienia.

Rozmiary: śr. 1,7 cm.

Datowanie: brak.

Analogie: brak.

40. Nr inw. 74/93w, tabl. IV, 6.

IIa III, kw. 267, głęb. 39,55 m n.p.m.

Brązowy nit ze szkatułki lub okucia rzemienia. W przekroju półokrągły. Wewnątrz kwadratowy kołnierz, przymocowany za pomocą brązowego podwójnego drucika.

Rozmiary: dł. 2,5 cm, szer. 2,4 cm, wys. 1,1 cm.

Datowanie: III w.
Analogie: brak.

41. Nr inw. 108/77w, tabl. IV, 7.
IIa II, kw. 278.

Brązowa zawleczka wykonana z drutu o prostokątnym przekroju.
Rozmiary: dł. 3,0 cm.
Datowanie: brak.
Analogie: M. Grünewald, 1981, Taf. 22, 12.

42. Nr inw. 80/94w, tabl. IV, 8.
IIa II, kw. 279, głęb. 39,47 m n.p.m.

Dwa fragmenty brązowego pręcika. Z jednej strony zakończony kółkiem.
Rozmiary: zach. dł. 3,0 cm, szer. 1,8 cm.
Datowanie: II-III w.
Analogie: brak.

43. Nr inw. 40/77w.
IIa X, kw. 67, sondaż D.

Pręt żelazny o prostokątnym przekroju. Z jednej strony lekko rozszerzony.
Rozmiary: dł. zach. 4,2 cm, szer. 0,4-0,6 cm, grub. 0,1 cm.
Datowanie: brak.
Analogie: brak.

Varia

Wśród drobnych przedmiotów metalowych na uwagę zasługuje ołowiany przedmiot — kat. nr 44. Podobne znaleziska znamy np. z Klumbach, Manching, Pffünz. Przedmioty te służyły do łączenia brązowych ozdób pancerza paradnego. Zawsze były one lutowane pod kątem prostym w stosunku do aplikacji (H.R. Robinson, 1971, 24, 35, 1975, 174; J. Oldenstein, 1976, 210.)

Kat. nr 45 to brązowy ciężarek, który służył do zrównoważenia menazki wojskowej. Był on przyłutowywany do uchwytu kaserolli. Kolejny zabytek — kat. nr 46 — to uchwyt kociołka typu Eggers 83, znanego w literaturze przedmiotu także jako kociołek z gwiazdzistymi uchwytami.

44. Nr inw. 129/93w, tabl. IV, 10.
IIa III, kw. 209, głęb. 38,93 m n.p.m.

Ciężarek ołowiany o prostokątnym kształcie. Z jednej strony łódkowato zakończony. W środku okrągłe wgłębienie.

Rozmiary: dł. 3,0 cm, szer. 1,5 cm.

Datowanie: III w.

Analogie: H.R. Robinson, 1975, 160; J. Oldenstein, 1976, 210.

45. Nr inw. 74/85w, tabl. IV, 11.
IIa III, kw. 354.

Brązowy ciężarek do menazki wojskowej. Kształt łódkowaty z wyciętymi peltami.
Rozmiary: dł. 6,0 cm, szer. 2,5 cm.
Datowanie: od panowania Klaudiusza do trzeciej ćwierci I w.
Analogie: Ch. Holliger, C. Holliger, 1985, 63, Taf. 5-40, 41; H. Schönberger, 1978, 186, Taf. 30, B 429; Ch. Flügel, 1993, 89, Taf. 32, 125.

46. Nr inw. 43/94w, tabl. IV, 9.

IIa III, kw. 329, głęb. 39,11 m n.p.m., na progu wejścia do portyku wschodniego dziedzińca szpitala wojskowego.

Część ozdobnie wyciętego uchwytu kociołka z żelaznym nitem. Na krzywiźnie uchwytu wypukłość dla oparcia palca.

Rozmiary: dł. 9,1 cm, szer. 6,3 cm.

Datowanie: koniec II — III w.

Analogie: Ch. Flügel, 1993, 74.

Kółczyki średniowieczne

W południowej części odcinka IV oraz w części odcinka X odkryto rozległe cmentarzysko jamowych grobów szkieletowych. Wszystkie ciała były umieszczone w płytkich jamach ziemnych bez wyposażenia. Dopiero w 1993 r. w dwóch pochówkach natrafiono na kółczyki brązowe.

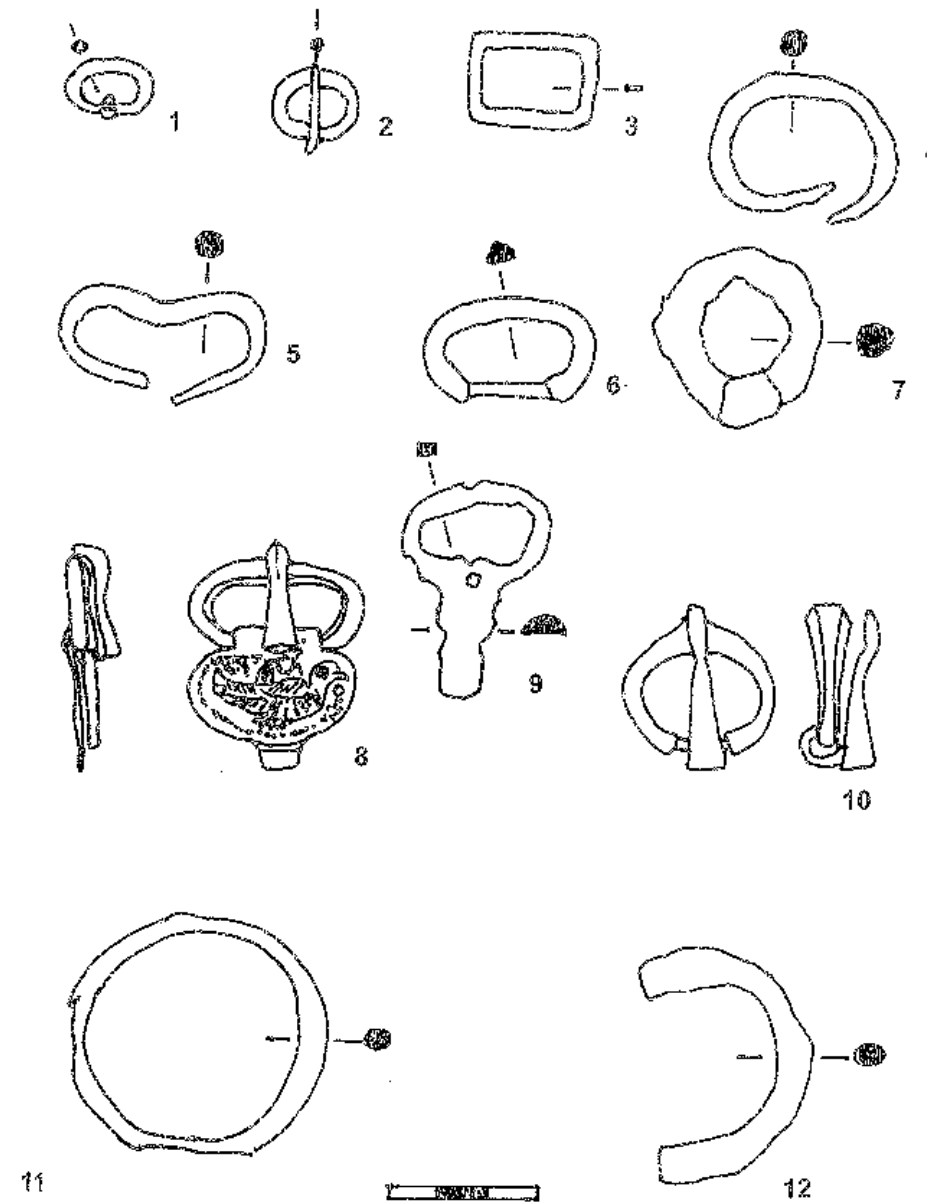
Para kółczyków nr inw. 200/93w (tabl. V, 1) to powszechnie występujący w IX-XI w. typ kółczyków z granulacją. Były one odlewane, jedynie górną część wykonano z drutu. Zasadniczy korpus ozdobiono dwustożkowymi zgrubieniami. Środkowy wisior miał też ornamenty granulowane. Takie kółczyki, noszone przez kobiety, znane są również z obszaru Wielkiej Morawy i z kultury Belo Bardo.

Brązowy kółczyk nr inw. 194/93w (tabl. V, 2) należy zaliczyć również do wspomnianego wyżej typu, reprezentującego jednak odlany w całości wariant uproszczony. Jest on charakterystyczny dla północno-zachodniej Bułgarii i datowany na IX-X w. Znalezisko z Novae jest pierwszym tego rodzaju w innej części Bułgarii (A. Milčev, *Rannosrednovekovni nakini i kŕastove-enkolpioni ot Severozapadna Bŕlgaria*, *Arheologia*, 1963, 3, 22-28; T. Mihailova, *Obeci i naušnici ot Veliki Preslav (kraj na X-XIV v.)*, [w:] *Preslav*, 1993, IV, 180-205).

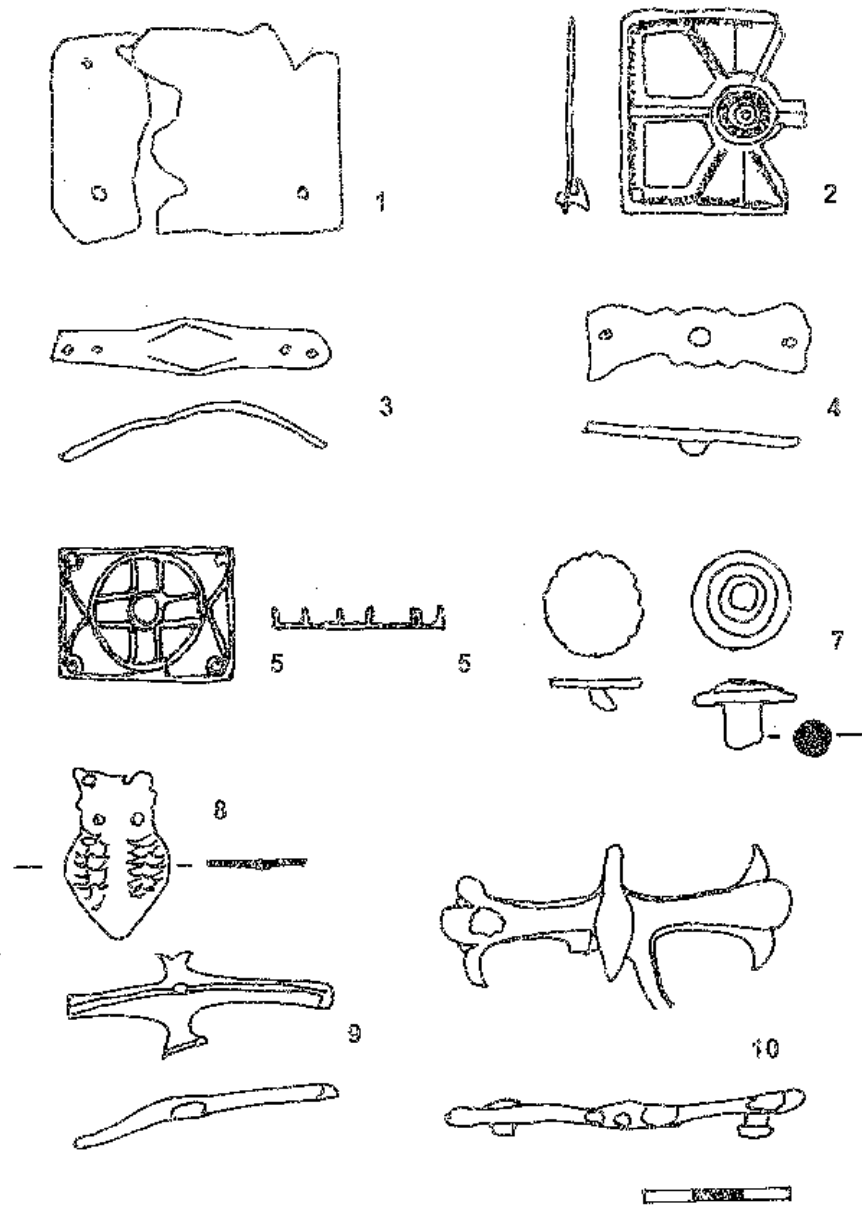
Wykaz literatury

- Aladžov D., 1965, *Razkopki na trakorinski nekropol pri Meričleri*, Izvestia na Arheologičeski Institut, 28, Soŭa 1965, s. 77-122.
- Bishop M.C., Coulston, J.C., 1989, *Roman Military Equipment*, Aylesbury.
- Böhme H., 1986, *Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert*, JbRGZM, 33, s. 469-574.
- Bujukliev H., 1962, *Novi grobni nahodki v Stara Zagora i okolnostia*, Arheologija 4, s. 45-51.
- Bujukliev H., 1986, *Trakijski mogilen nekropol pri Čatalka, Starozagorsko*, Razkopki i Proučvanija, 16.
- Bullinger H., 1969, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 12.
- Gacuta W., 1993, *Przedmioty metalowe z Novae. 6 kampanii wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1977-1987*, Novensia 5, s. 7-177.
- Gomolka-Fuchs G., 1982, *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh aus Iatrus*, [w:] Iatrus-Krivina II, s. 149-205.
- Grünwald M., 1981, *Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum*, Der römische Limes in Österreich, 31.
- Horedt K., Protase D., 1970, *Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Chy-Someseni (Siebenbürgen)*, Germania 48, s. 85-98.
- Kazarov G., 1925, *Trakijsko sveilište pri Dinikli*, Godišnik na narodnata biblioteka v Plovdiv, s. 127-169.
- Keller E., 1971, *Die spätromischen Grabfunde in Südbayern*, Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 14.
- Kloiber F., 1957, *Die Gräberfelder von Lauriacum-Zieggfeld*, Forschungen in Lauriacum 4/5.
- Mašov S., 1975, *Trakijski nekropol ot rimskata epoha pri s. Drešan, Vračansko*, Arheologija, 1, s. 41-50.
- Minajeva T., 1956, *Mogilnik Bajkal-Capkan c Čerkesii*, SA 26, s. 236-261.
- Mladenova J., 1971, *Nadgrobná mogila pri Ivajlovgrad*, Arheologija 4, s. 38-52.
- Noelke P., 1986, *Ein neuer Soldatengrabstein aus Köln*, Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20, s. 213-225.
- Oldenstein J., 1976, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliäreinheiten*, Studien zu Beschlägen und Zierart an der Ausrüstung der römischen Auxiliäreinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr., Berichte der RGK 57, s. 49-284.
- Pisarev A., 1977, *Razkopki na nadgrobná mogila kraj Stražica, Velikotárnovsko*, Izvestia na muzeite ot Severna Bălgaria, 6, s. 201-204.
- Preda C., 1980, *Callația. Necropola romano-bizantina*, București.
- Robinson H.R., 1972, *Problems in reconstructing Roman Armour*, Bjb 172, s. 24-35.
- Robinson H.R., 1975, *The Armour of Imperial Rome*, London.
- Sági C., 1954, *Intercisa I. Dunapentele-Sztolinyaros*, Geschichte der Stadt in der Römerzeit, Archaeologia Hungarica 33.
- Schnurbein S. von, 1977, *Das römische Gräberfeld von Regensburg*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, 31.
- Stančev S., Čangova J., Petkov H., 1961, *Nekropolát v mestnostta „Kujlaka“ pri Pleven*, Arheologija I, s. 32-41.
- Vaday A., 1985, *Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklos-Surjan-Ujtelep*, Acta Archaeologica Hungarica, 37, s. 345-390.
- Vago E., Bona I., 1976, *Die Gräberfelder von Intercisa der spätromischen Südostridhof*, Budapest.
- Vinski Z., 1967, *Kasnoantički starosjedici u Salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstata*, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, LXIX, s. 5-86.
- Zotović L., 1980, *Nekropola iz vremena seobe naroda sa uže gradske teritorije Viminatia*, Starinar 31.

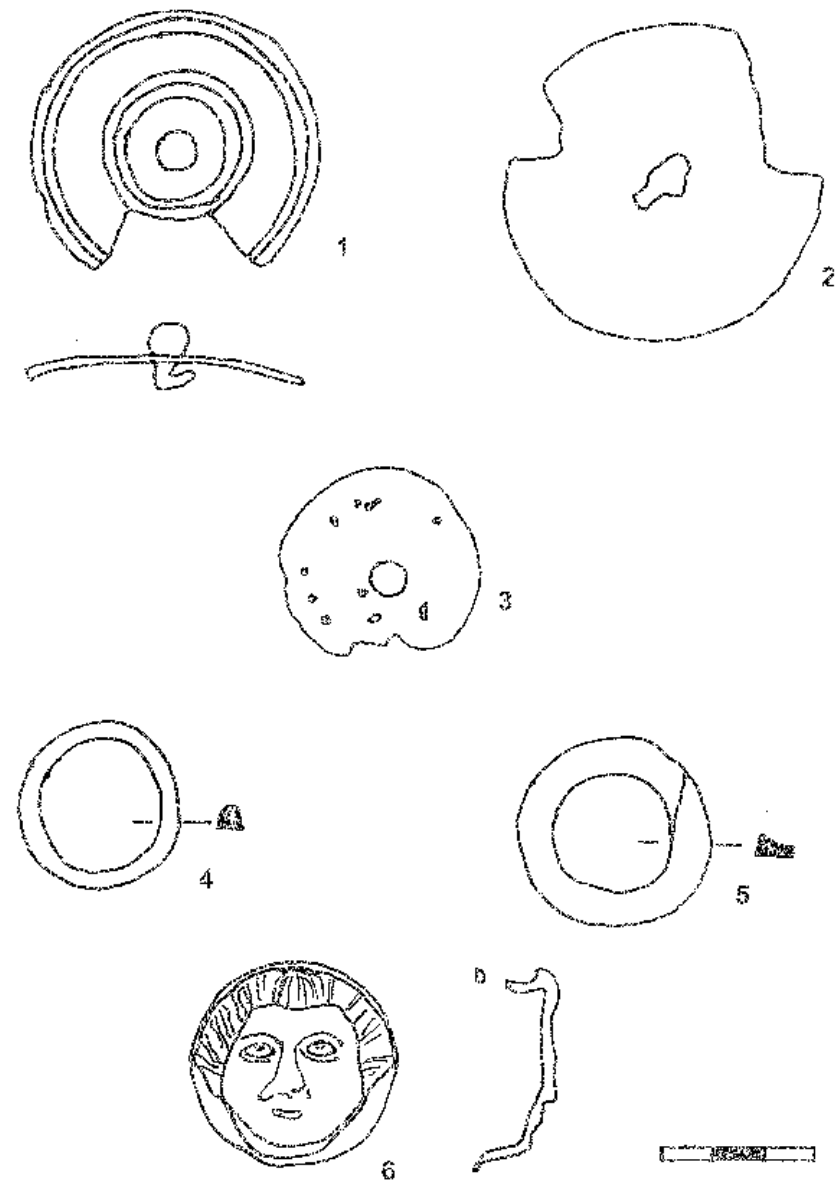
Tablica I

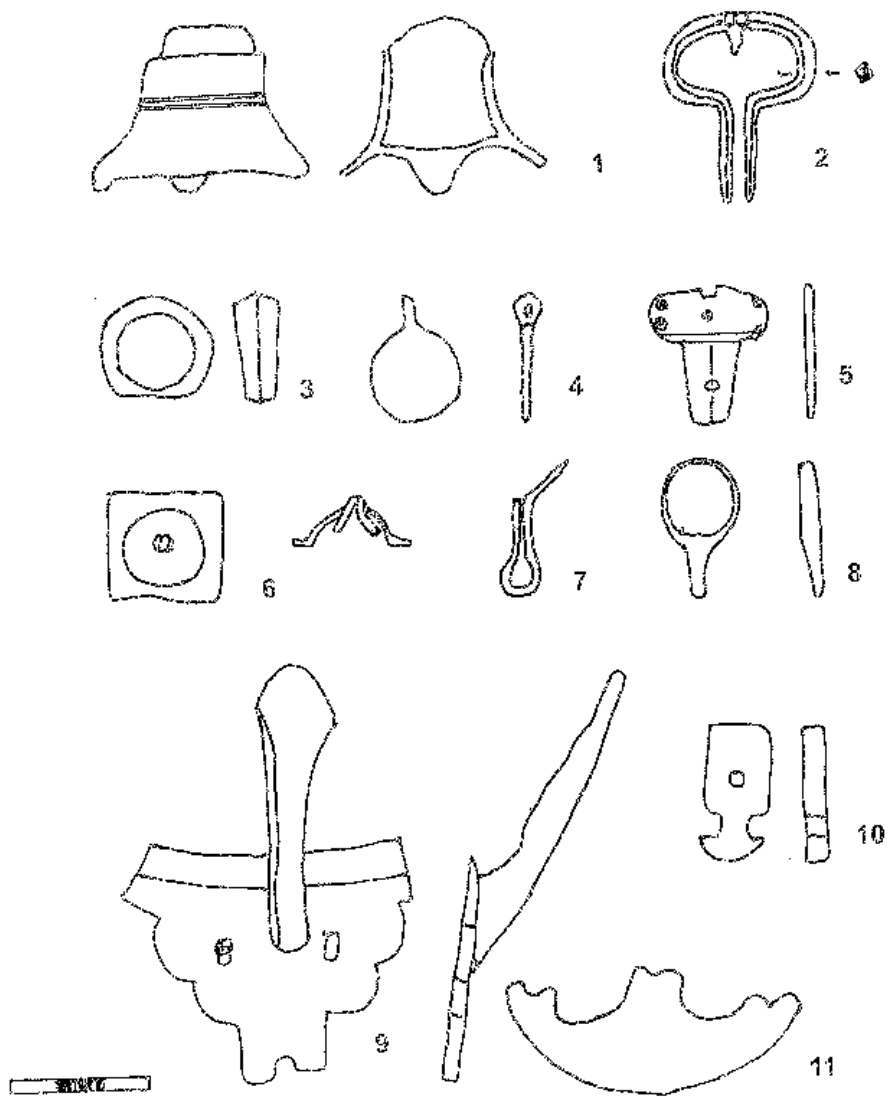
Tablica II

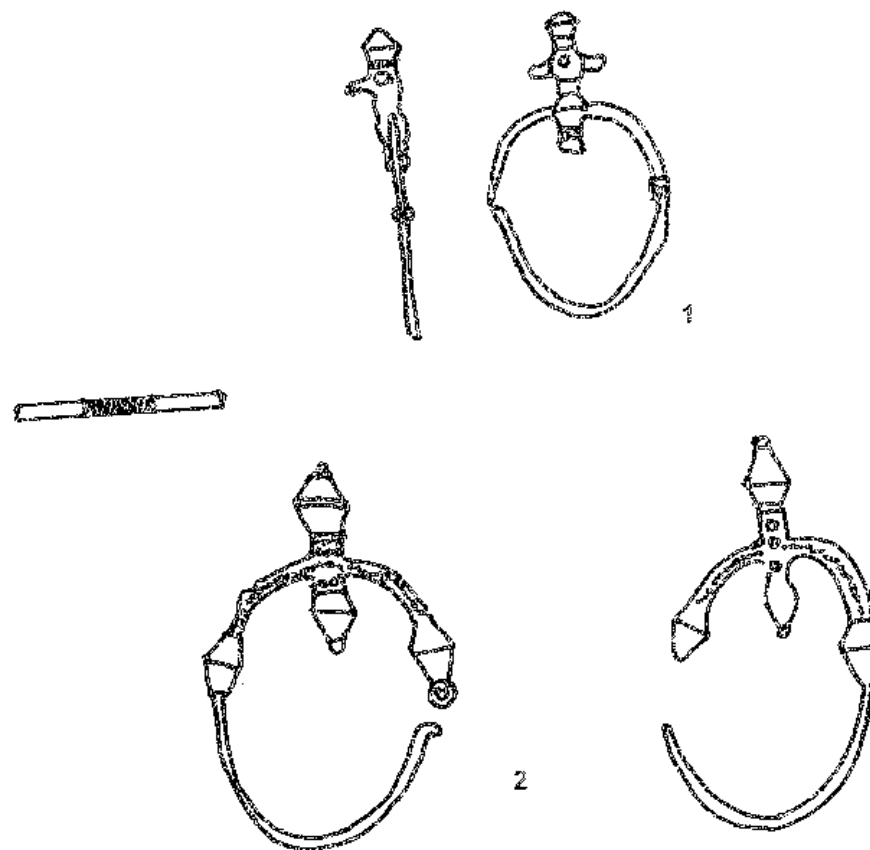
Tablica III

Tablica IV

Tablica V

Kamen Dimitrov

PÓŻNORZYMSKIE I WCZESNOBIZANTYJSKIE MONETY Z ODCINKA IV W NOVAE Z LAT 294-612

W latach 1960-1994 na odcinku IV odkryto 1 monetę złotą, 1 monetę srebrną i 205 monet brązowych datowanych na okres tetrarchii (294-612 r.)¹. Do konkretnych okresów chronologicznych można przyporządkować 178 monet, natomiast 29 monet — ze względu na stan zachowania — trudno było dokładnie określić. W tab. 1 zestawiono dane dotyczące monety znalezionych na odcinku IV w stosunku do wszystkich obecnie znanych monet z Novae².

Najwięcej monet pochodzi z obszaru budowli z portykami, wzniesionej na ruinach *valeiudinarium*³. W latach 294-341 liczba monet na odcinku IV była mniejsza w porównaniu z globalną ich liczbą na obszarze całego Novae. Dla lat 294-310 różnica wynosi 4,82% w latach 310/311-317 — 2,20%, 317-324 — 1,65%, 324-341 — 3,6%. Najwyraźniej w pierwszych dziesięcioleciach tetrarchii osadnictwo na odcinku IV rozwijało się wolniej niż w innych częściach miasta. Proces ten trwał do ok. 330 r., po czym nastąpiło wyrównanie tempa wzrostu.

Nowy etap przypada na lata 347-478, kiedy to odcinek IV odznaczał się większą niż pozostałe obszary miasta dynamiką rozwoju. Dla lat 347-363/364 jest to 10,35% na korzyść odcinka IV, a dla okresu 364-378 — 1,98%. 60 monet datuje się na lata 347-363 (100%); 8, czyli 13,3%, na lata 347-348 (nr 38-45); 28, czyli 46,7%, na lata 354-357/358⁴ (nr 48-54, 58-60, 62, 63, 65-80); 17, czyli 28,3%, na lata 358-361 (nr 81-97). 21 monet wybito w latach 364-378 (100%), 6, czyli 28,6%, pochodzi z pierwszego okresu, obejmującego lata 364-367 (nr 98, 99, 102-105). Dane te wskazują, że szczyt rozwoju na odcinku IV wystąpił w latach 354-367. Najpowniej znaczną liczbę monet nie rozpoznanych (nr 179-205) należy również zaliczyć do wspomnianego okresu chronologicznego.

Po 378 r. załamał się rozwój na odcinku IV. Liczba monet pochodzących z tego okresu jest zbliżona do tej, jaką obserwujemy w całym Novae — różnica wynosi jedynie 0,74%. Prawdopodobnie przyczyną tego zjawiska był najazd Gotów na Novae w latach 376-378⁵. Opisana sytuacja statystyczna pozostała niezmienna do 527 r.

W latach 527-565 ponownie zwiększyło się znaczenie gospodarcze na odcinku IV, o czym świadczy wzrost liczby monet znajdujących na tym odcinku w stosunku do całego miasta (2,7%). Z 13 monet (100%) 6, czyli 46%, datowanych jest na lata 539-

-546 (nr 156-158, 164-166), zaś 3, czyli 23%, na lata 558-565 (nr 160, 161, 163). Rozwój ten należy wiązać z ożywieniem działalności budowlanej w Novae w czasach Justyniana I. Kulminacja tego procesu nastąpiła w latach 538-549⁶. Możliwe jednak, że monety te znalazły się w Novae w związku z intensyfikacją wymiany handlowej. Dowodzić tego może występowanie na odcinku IV monet z trzech mennic funkcjonujących w latach 539-546: Konstantynopola — 3 monety (nr 156-158), Kyzikos — 2 monety (nr 164, 165) i Antiochii — 1 moneta (nr 166), przy czym w omawianym okresie w Novae dominują monety wybijane w Konstantynopolu⁷. Na czasy Justyniana jest też datowana druga złota moneta (nr 155) znaleziona w Novae w ciągu 35 lat wykopalisk.

W latach 565-578 rozwój na odcinku IV przebiegał równoległe do zmian w całym mieście. Po przełomie lat 576/577 nastąpił *hiatus* osadniczy. Najpóźniejszą monetę datuje się na okres panowania Justyna II (nr 176). Tymczasem w innych częściach Novae znaleziono 24 monety z lat 578-592, co stanowi 1,59% wszystkich monet. W całym mieście *hiatus* osadniczy jest datowany na lata 592-602.

W latach 603-612 odnawia się osadnictwo na odcinku IV i trwa do upadku miasta. Moneta Herakliusza (nr 178) pozwala datować go na drugie dziesięciolecie VII w., co wiążemy z najazdem na Novae Awarów i Słowian⁸.

Przypisy

¹ Do 204 monet katalogu dołączono również 3 „nowe antoniniany” z lat 295-299 (Her 2 i Cys), zob. A. Kunisz, *Le trésor d'antoniniens et de folles des „principia” de la légion de Novae (Bulgarie)*, *Studia Antiqua* 10, Warszawa 1987.

² Materiał numizmatyczny z Novae z lat 294-612 zawiera 1507 monet względnie pewnie datowanych z wykopalisk (do 1994 r.) i ze zbioru w muzeum w Swisztowie i z innych zbiorów.

³ L. Press, T. Sarnowski, *Novae. Römisches Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau*, *Antike Welt* 21, 1990, s. 240-242.

⁴ Chodzi o AE 3 typ FIEL TEMP REPARATIO. Te emisje datuje się na lata 350-355 (zob. nr 52-53: The, III Gr; nr 57-58: Her, III Gr; nr 59: Con, III Gr; nr 60: Nic, III Gr; nr 62-63: Cyz, III Gr) do 357/358 r. z tych lat są monety AE 4 typ SPES REIPUBLICAE, zob. RIC VI, s. 36.

⁵ K. Dimitrov, *Zwei Schatzfunde des 4. Jahrhunderts n.Z. aus Bulgarien*, *Chiron* 9, 1979, s. 608-610; L. Press, T. Sarnowski, op.cit., s. 243.

⁶ K. Dimitrov, *Novae on the Lower Danube Early Christian Centre (5-6 Cent. A.D.)*, [w:] *Proceedings of 12 International Congress of Christian Archaeology*, Bonn 1991.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

Monety z lat 294-612

Odcinek IV			Całe Novae		
datowanie	liczba	udział procentowy	datowanie	liczba	udział procentowy
294-310	5	2,81	294-310	115	7,63
310/311-317	4	2,25	310/311-317	67 (68)	4,45 (4,51)
317-324	7	3,93	317-324	84 (85)	5,58 (5,64)
324-341	23	12,92	324-341	249	16,52
347-363/364	60	33,71	347-363/364	352	23,36
364-378	21	11,80	364-378	148 (156)	9,82 (10,35)
378-383	4	2,25	378-383	45 (51)	2,99 (3,38)
383-395	10	5,62	383-395	82 (96)	5,45 (6,37)
395-408	12	6,74	395-408	101	6,70
408-422/423	1	0,56	408-422/423	19	1,26
422/423-450	1 (2)	0,56 (1,12)	422/423-450	19 (20)	1,26 (1,33)
450-498	1 (2)	0,56 (1,12)	450-498	12 (13)	0,79 (0,86)
498-517	2	1,12	498-517	18	1,20
517-527	3	1,69	517-527	15	0,99
527-565	13	7,30	527-565	68	4,51
565-578	8	4,50	565-578	69	4,58
578-592	0	0	578-592	24	1,59
592-602	0	0	592-602	0	0
603-612	2	1,12	603-612	4	0,27
Razem	178	100,0	Razem	1507	100,0

Monety nie rozpoznane z IV-V w.

Datowanie	Liczba				
IV-V w.	27				
498-538	1				
517-538	1				
Razem	207				

Katalog*

Monety rozpoznane

l.p.	Typ monety	Władca	Analogie	Mennica	Datowanie	Kumer inwentarza tercnowego	Stan zachowania monety**
1	2	3	4	5	6	7	8
1							
2	Fol	Maximianus Herculius	RIC VI s. 618 nr 44b	Ant * A ANT	294-295	7/33w	?
3	Fol	Constantinus I	Typ: GENIO POPVLI ROMANI		294-305	16/81w 2300	2-3?
4	Fol	Maximinus Dasa	RIC VI s. 483 nr 222b	Sis Δ SIS	311	11/67w 1550	0-1
5-6	Fol	Licinius I	RIC VI s. 519 nr 57, 59	The *TSA*	312-313	92/87-I, II 2523-I, II	1-2; 1
7	Fol	Constantinus I	RIC VI s. 541 nr 75	Her € SMHI	313	50/67w 1554	0-1
8	Fol	Constantinus I	RIC VII s. 504 nr 28	The *TS*A*	318-319	50/94w 2798	1-2
9	Fol	Constantinus II	RIC VII s. 507 nr 71	The *TS*B*	319	193/93w	0-1
10	Fol	Licinius I	RIC VII s. 547 nr 48 (Rs); nr 49 (Vs)	Her Δ SMHB	318-320	354/77w 2250	0-1
11	Fol	Constantinus II	RIC VII s. 446 nr 182	Sis €SIS*Y	321-324	122/69w 1601	0
12	Fol	Constantinus II	RIC VII s. 644 nr 12	Cyz ρ IIIIIIII	317-320	95/69w	1-2
13	Fol	Licinius I	RIC VII s. 645 nr 15	Cyz X III SMKA	321-324	72/93w	0

* Skróty użyte w katalogu: Bastien — P. Bastien, *Imitations of Roman Bronze Coins A.D. 318-363*, ANS MN 30, 1985, 143-177; RIC — *The Roman Imperial Coinage*, vol. VI-IX, London 1933-1981; LRBC — P.V. Hill, J.P.C. Kent, R.A.G. Carson, *Late Roman Bronze Coinage*, London 1965; Hahn — W. Hahn, *Die Ostprägungen des Römischen Reiches im 5. Jahrhundert (408-491)*, Wien 1989; DO — *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collections*, vol. I, II, Washington 1966.

** Skala od 0 — bardzo dobry do 4 — zniszczona.

1	2	3	4	5	6	7	8
14	Fol	Imitacja	Bastien, Taf. 41,1; Vorbild: RIC VII s. 431-437 nr 47, 48, 52-54, 59-60, 83, 93, 100 (Sis 318-320, Constantinus I)		320-324?	69/93w 2759	0
15	Fol	Constantinus I	RIC VII s. 620 nr 121	Nie MNA	325-326	27/94w 2797	0
16	Fol	Helena	RIC VII s. 571 nr 11	Con CONS[€?]	326-327	29/94w 2799	0
17	Fol	Constantinus I	RIC VII s. 518 nr 154	The SMTI////	326-328	71/79w 2261	0-1
18	Fol	Constantinus I	RIC VII s. 455 nr 235	Sis ///SIS*	334-335	114/93w-I 2760	0-1
19	Fol	Constantinus I	RIC VII s. 524 nr 183, 198, 526	The SMTI////	330-333 335-336	69/89w 2562	0
20	Fol	VRBS ROMA	RIC VII s. 524, 530 nr 187, 229	The SMTSE	330-333 336-337	61/81w 2306	0-2
21	Fol	CONSTANTINOPOLIS	RIC VII s. 524, 530 nr 188, 230	The SMTS////	330-333 336-337	186/93w 2761	0-1
22	Fol	VRBS ROMA	RIC VII s. 558 nr 119	Her *SMHc	330-333	111/69w 1600	2-3
23	Fol	CONSTANTINOPOLIS	RIC VII s. 557 nr 115	HER SMHT	330-333	49/93w 2762	0-1
24	Fol	Constans	RIC VII s. 557 nr 140	Con CONSF	336-337	38/87w 2527	1
25	Fol	Constantinus II	RIC VII s. 655 nr 80, 81, 83	Cyz SMKS	331 333-334	31/89w	1-2?
26	Fol	Constantinus II	RIC VII s. 655 nr 80, 81	Cyz SMKA	331 333-334	49/67w 1553	1-2
27	Fol	VRBS ROMA	RIC VII s. 693 nr 91	Ant SMANZ	330-333 335	37/73w 1624	0-1
28	Fol	Constantinus II	Typ: GLORIA EXERCITVS (I Fz)		336-337	138/87w	3-4

1	2	3	4	5	6	7	8
29	Fol		Typ: GLORIA EXERCITVS (2 Fz)		330-336	94/69w 1598	3-4
30	Fol	Constans	RIC VIII s. 407 nr 57	Fes SMYS[€?]	337-340	44/73w 1625	1
31	Fol	Constans. Constantius II	RIC VIII s. 407 nr 55-57	Tes SMT[?]	337-340	97/68w 1575	0
32	Fol	Constantius II	RIC VIII s. 431 nr 19	Her SMH[?]	337-340	89/61w 1498	0
33	Fol	Constantinus II	RIC VIII s. 449 nr 24	Con CONSP	337-340 I Gr	353/77w 2248	0-1
34	Fol	Constantinus I	RIC VIII s. 472 nr 18	Nic SMNI	337-340	42/83w 2461	1
35	Fol		Typ: GLORIA EXERCITVS (1 albo 2 Fz)		330-340	39/62w 1512	2?
36	Fol		Typ: jak 28		336-340	302/79w 2288	0-1
37	Fol		Typ: jak 28		336-340	134/69w	3
38	Fol	Constantius II	RIC VIII s. 411 nr 99	Tes SMYS[?]	347-348	302/79w 2289	1
39	Fol	VRBS ROMA	RIC VIII s. 433 nr 56	Her [?]	347-348	29/83w 2460	0-1
40	Fol	Constans. Constantius II	RIC VIII s. 433	Her SMH[A?]	347-348	41/94w 2800	0-3
41	Fol	Constans	RIC VIII s. 494 nr 51	Cyz SMKB	347-348	P69/81w 2308	0-2
42	Fol	Constans	RIC VIII s. 541 nr 34	Ale [?]	347-348	236/87w 2528	1-2
43	Fol	Constantius II	Typ: napis w wieńcu		347-348	31/93w	2-3
44	Fol	Constans. Constantius II	Typ: jak 43		347-348	96/68w 1574	1-2
45	Fol	Constans. Constantius II	Typ: jak 43		347-348	125/93w	3?
46	ARSil	Constantius II	RIC VIII s. 520 nr 105	Ant ANT	347-355	1/94w 2805	1
47	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 454 nr 93	Con CONSA*	348-351	64/67w 1559	1-3

1	2	3	4	5	6	7	8
48	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 377 nr 361	Sis [?]	355-361	19/89w 2566	1-2
49	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 377 nr 361	Sis [?]	355-361	194/87w-J 2530	0-1
50	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 390 nr 71	Sir [?]	355-361	111/93w 2763	1-2
51	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 390 nr 75, 79	Sir M [?]	355-361	302/79w 2287	0-1
52	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 419 nr 189	The B [?]	350-355 III Gr	333/77w 2245	1-2
53	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 419 nr 189	The [?]	350-355 III Gr	113/93w 2764	0-3
54	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 421 nr 208	The M [?]	355-361 I Gr	70/93w 2765	1-2
55	AE 2	Constantius II	RIC VIII s. 436 nr 82	Her [?]	351-355 I Gr	91/94w 2803	1-3
56	AE 2	Constantius II	RIC VIII s. 436 nr 86	Her? [?]	351-355 II Gr	28/94w 2804	0-2
57	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 436 nr 90	Her SMHA	351-355 III Gr	56/93w 2766	0-1
58	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 436 nr 90	Her SMH[?]	351-355 III Gr	59/75w 1673	0-1
59	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 458, 460	Con [?]	351-355 III Gr 355-361	108/93w	2-3?
60	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 479 nr 96	Nic [?]	351-355 III Gr	22/93w 2767	0-2
61	AE 2	Constantius Gallus	RIC VIII s. 497 nr 94	Cyz [?]	351-354 I Ser.	57/93w 2768	0-1
62	AE 2	Constantius Gallus	RIC VIII s. 498 nr 109	Cyz SMKA	351-354 III Ser.	88/94w 2802	0-1
63	AE 3	Constantius II	RIC VIII s. 498, 499 nr 105, 111	Cyz SMKB	351-354 III Ser. 355-361 I Ser.	77/89w 2568	1
64	AE 2	Constantius Gallus	Typ: FEL TEMP REPARATIO		351-354	65/67w 1560	3

1	2	3	4	5	6	7	8
65	AE 3	Constantius Gallus	Typ: jak 64		351-354	4/66w 1547	1
66	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64	III ///////	350-361	75/69w 1592	1-3
67	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64	*S* ///////	350-361	207/87w 2529	1
68	AE 3	Constantius Gallus	Typ: jak 64	*S* ///////	351-354	3/94w 2801	1
69	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	126/93w	1-3
70	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	120/93w	3-4?
71	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	119/93-I 2769	0-1
72	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	23/69w 1582	2-3
73	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	16/66w 1544	?
74	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	16/87w	2-3
75	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	194/87w- -III	2-3
76	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	55/85w-II	2-3
77	AE 3	Constantius II	Typ: jak 64		350-361	26/83w	3
78	AE 3	Constantius Gallus. Iulianus	Typ: jak 64		351-361	307/77 2242	3-4
79	AE 3		Typ: jak 64		350-361	110/93w	?
80	AE 3		Typ: jak 64		350-361	84/94w	4
81	AE 4	Constantius II	RIC VIII s. 461 nr 149	Con CONS[A?]	355-361	105/93w 2770	1
82	AE 4	Constantius II	RIC VIII s. 461 nr 153	Con C ///////	355-361	35/87w	2
83	AE 4	Constantius II	RIC VIII s. 499 nr 117, 119, 121	Cyz ////MK////	355-361	135/87w 2531	1
84	AE 4	Constantius II	Typ: SPES REIPUBLICAE		355-361	176/93w	2-3
85	AE 4	Constantius II	Typ: jak 84		355-361	145/93w	1-2
86	AE 4	Constantius II	Typ: jak 84		355-361	76/71w 1607	1

1	2	3	4	5	6	7	8
87- -88	AE 4	Constantius II	Typ: jak 84		355-361	9/93w-1,2	1-2; 1-2
89	AE 4	Constantius II	Typ: jak 84		355-361	166/75w 1677	1-2
90	AE 4	Constantius II	Typ: jak 84		355-361	558/77w 2254	3
91	AE 4	Constantius II	Typ: jak 84		355-361	24/89w 2574	1-3
92	AE 4	Iulianus	Typ: jak 84		355-361	50/93w	2-3
93	AE 4	Iulianus	Typ: jak 84		355-361	282/77w 2243	2-3
94	AE 4	Iulianus	Typ: jak 84		355-361	37/69w 1583	3
95	AE 4	Constantius II. Iulianus	Typ: jak 84		355-361	337/77w 2247	2-3
96	AE 4	Constantius II. Iulianus	Typ: jak 84		355-361	8/93w	1-2
97	AE 4	Constantius II. Iulianus?	Typ: jak 84?		355-361?	70/67w 1561	3
98	AE 3	Valens	RIC IX s. 146 nr 7b, s. 140 i	Sis ASISC	364-367	118/93w-1 2771	1?
99	AE 3	Valens	RIC IX s. 146 nr 7b, s. 140 ii	Sis *ASISC	364-367	356/77w 2252	1
100	AE 3	Valentinianus I	RIC IX s. 147 nr 14a, s. 141 x	Sis R *BSIS	367-375	63/61w 1489	0-1
101	AE 3	Valentinianus I	RIC IX s. 147 nr 15a, s. 141 xiv	Sis *D S ΔSISC	367-375	33/71w 1604	2
102	AE 3	Valens	RIC IX s. 176 nr 18b, s. 168 i	Tes TES[A?]	364-367	25/89w 2570	2
103	AE 3	Valentinianus I	RIC IX s. 176 nr 16a, s. 168 i	Tes TESB	364-367	180/93w 2772	0-3
104	AE 3	Valentinianus I	RIC IX s. 191 nr 3a	Her SME////	364-367	16/93w 2773	0-1
105	AE 3	Valentinian I. Valens	RIC IX s. 214 nr 16	Con CONS	364-367	37/87w 2532	1
106	AE 3	Valens	Typ: GLORIA ROMANORVM		364-378	20/79w 2260	1-2?

1	2	3	4	5	6	7	8
107	AE 3	Valens	Typ: jak 106		364-378	93/77w 2235	1-2
108	AE 3	Valens?	Typ: jak 106		364-378	10/93w	1-2
109	AE 3		Typ: jak 106		364-378	114/93w-2	2-3
110	AE 3		Typ: jak 106		364-378	52/93w	2-3?
111	AE 3		Typ: jak 106		364-378	139/93w	2-4?
112	AE 3		Typ: jak 106		364-378	194/87w-II	2-3
113	AE 3		Typ: jak 106		364-378	26/94w	1-3
114	AE 3	Valentinian I	Typ: SECVRITAS REIPVBLICAL		364-375	11/66w 1542	1
115	AE 3		Typ: jak 114		364-378	194/87w- -IV	2-3
116	AE 3		Typ: jak 114		364-378	140/93w	2?
117	AE 3		Typ: jak 114		364-378	118/93w-2	3-4?
118	AE 4		Typ: jak 114?		364-378?	18/69w 1581	3
119	AE 3	Valentinian II	RIC IX s. 195 nr 14b	Her I SMHB	378-383	93/69w 1597	0
120	AE 3	Theodosius I	RIC IX s. 195 nr 16c	Her SMIIII	379-383	37/89w 2572	2-3
121	AE 2	Theodosius I	RIC IX s. 226 nr 52c	Cyz ρ CONE	378-383	26/81w 2303	0
122	AE 3	Theodosius I	RIC IX s. 228 nr 57d-3	Con ⊙ CONSB	379-383	92/89w 2571	0-1
123	AE 4	Valentinian II	RIC CX s. 106 nr 58a	Aq AQIIII	388-392	63/93w-2 2774	2
124	AE 4	Arcadius, Honorius	RIC IX s. 106, 107 nr 58c, d	Aqv AQP	392-393	233/93w 2775	1-3
125	AE 4	Arcadius	RIC IX s. 234 nr 86c	Con IIINS[A?]	388-392	211/93w 2776	1-4
126	AE 4	Theodosius I	Typ: SALVS REIPVBLICE		383-395	63/93w-1	1-4
127	AE 4	Theodosius I	Typ: jak 126		383-395	11/93w 2777	0
128	AE 4		Typ: jak 126		383-395	20/93w-1	1-2?
129	AE 4		Typ: jak 126		383-395	99/77w	4

1	2	3	4	5	6	7	8
130	AE 4		Typ: jak 126		383-395	94/73w 1627	1-2
131	AE 4		Typ: jak 126		383-395	4/94w	4
132	AE 2	Arcadius	Typ: GLORIA ROMANORVM		392-395	153/93w 2778	2-3?
133	AE 3		LRBC s. 90 nr 2205, 2206	Con CONIIII	395-402	9/93w-3 2779	1
134	AE 3		LRBC s.90 nr 2205, 2206	Con IIINSIIII	395-402	19/87w	1-3
135	AE 3	Arcadius?	LRBC s. 98 nr 2580?	Cyz? SM[KB?]	395-402	12/89w	3
136	AE 3		LRBC s. 98 nr 2580-2582	Cyz SMKA	395-402	12/73w 1620	1-3
137	AE 3		LRBC s. 98 nr 2580-2582	Cyz IIIMKIIII	395-402	17/71w	2-3
138	AE 3	Honorius	Typ: VIRTVS EXERCITI	SMIIII	395-402	52/67w 1556	2-3
139	AE 3	Honorius	Typ: jak 138		395-402	77/93w 2780	1-2
140	AE 3	Honorius	Typ: jak 138		395-402	85/75w 1676	3
141	AE 3		Typ: jak 138		395-402	113/77w 2240	2
142	AE 3		Typ: jak 138		395-402	58/62w 1514	3
143	AE 3		Typ: jak 138		395-402	58/93w 2781	3
144	AE 3	Honorius	Typ: CONCORDIA AVG		402-408	62/93w-1	1-4
145	AE 4	Honorius	Hahn Präge tab. I nr 73	Con CONIIII	408-416?	198/87w 2534	0
146	AE 4	Bonifatius?	LRBC s. 58 nr 76?	Cardi?	422-428?	9/93w-4 2782	4
147	AE 4	Theodosius II, Leo I	Hahn Präge tab. I nr 88, tab. III nr 26	Con	435-450 457-462	37/65w 1535	1-3
148	AE 4	Leo I?	Hahn Präge tab. III nr 29d?	Con?	467-472?	6/67w 1548	1-4

1	2	3	4	5	6	7	8
149	Fol	Anastasius I	DO I s. 12 nr 16	Con ////// CON	498-518 I Per.	12/66w 1543	2-3
150	Fol	Anastasius I	DO I s. 20 nr 23f	Con Δ CON	498-517 III Per.	55/85w-1	2-4
151	Fol	Justinus I	DO I s. 40 nr 8e	Con E CON	517-527	53/67w	2-3
152	Fol	Justinus I	DO I s. 41 nr 11 Var. (B) CON	Con C CON	517-527	85/69w 1594	3
153	1/2 Fol	Justinus I	DO I s. 42 nr 15a	Con	517-527	21/63w	2-3
154	N Tremis	Justinianus I	DO I s. 75 nr 19	Con * CONOB	527-565	128/93w	3
155	1/4 Fol	Justinianus I	DO I s. 82 nr 34	Con CON	527-538	39/65w 1536	2-3
156	Fol	Justinianus I	DO I s. 86 nr 39b	Con B CON/X II	540-541	90/62w 1516	1-2
157	Fol	Justinianus I	DO I s. 88 nr 41a	Con A CON/X 41	542-543	70/73 1626	1
158	Fol	Justinianus I	DO I s. 89 nr 42	Con /// CON/X II	543-544	2/63w 1517	0-1
159	Fol	Justinianus I		Con [I?] CON	538-565	98/67w 1563	3
160	1/4 Fol	Justinianus I	DO I s. 101 nr 92.2	Con CON/X II	559-560	23/93w	1-2?
161	1/2 Fol	Justinianus I	DO I s. 109 nr 106	Tes TES/XXX 4111	564-565	68/65w 1540	1-2
162	2/3 Fol	Justinianus I	DO I s. 105 nr 98d	Tes	527-562	65/77w 2234	0-2
163	1/4 Fol	Justinianus I	DO I s. 123 nr 157	Nie NIK/X II	558-559	17/73w 1621	1
164	Fol	Justinianus I	DO I s. 126 nr 167b	Cyz B KYZ/X 4	541-542	5/87 2536	2
165	1/2 Fol	Justinianus I	DO I cl. s. 130, 131	Cyz A NN O Z	545-546	53/93w 2784	0-1

1	2	3	4	5	6	7	8
166	Fol	Justinianus I	DO I s. 142 nr 215c	Ant Γ ΘΥΠΟ/XII	539-540	70/69w 1588	0-2
167	Fol	Anastasius I Justinus I Justinianus I			498-538	93/87w-1	2-3
168	1/2 Fol	Justinus I Justinianus I		Con	517-538	101/81w	2-3
169	Fol	Justinus II	DO I s. 205-213	Con A CON/II	566/7- 576/7	136/93w 2785	1-3
170	1/2 Fol	Justinus II	DO I s. 217 nr 56	Con IX	574-575	319/79w 2290	0
171	1/2 Fol	Justinus II	DO I s. 221 nr 64	Tes TES/Δ	568-569	44/67w 1552	1-3
172	1/2 Fol	Justinus II	DO I s. 223 nr 72 var	Tes A S O I TES	571-573	52/69w 1585	1-3
173	1/2 Fol	Justinus II	DO I s. 223 nr 78	Tes TE/III/X	574-575	65/75w 1674	1-3
174	Fol	Justinus II	DO I s. 227 nr 95b	Nic B NIKO/4	569-570	1/69w 1580	0-1
175	Fol	Justinus II	DO I s. 227 nr 95b	Nic B NIKO/4	569-570	22/73w 1623	0-3
176	Fol	Justinus II	DO I s. 237 nr 125b	Cyz B KYZ/X II	576-577	49/71w	1-3
177	Fol	Focas	DO II nr 54	Nie NIKOB/II	603-604	57/67w 1558	0
178	Fol	Heraclius	DO II nr 168	Cyz A KYZ/II	611-612	51/67w 1555	0

Monety nie rozpoznane z IV-V w.

1	2	3	4	5	6	7	8
179	AE 3		Typ: napis w wieńcu		od ca 320	44/89w	2-3?
180	AE 3		Typ: jak 179		od ca 320	60/94w	?
181	AE 3		Typ: jak 179		od ca 320	28/83w	3-4
182	AE 3				od ca 320	86/75w	?
183	AE 3				od ca 320	138/93w	4?

1	2	3	4	5	6	7	8
184	AE 3				od ca 320	62/93w-2	?
185	AE 3		Typ: stojąca postać		od ca 320	163/93w	?
186	AE 3				od ca 320	6/94w	4
187	AE 4				od ca 330	99/87w	2-4?
188	AE 4				od ca 330	131/71w	?
189	AE 4				od ca 330	68/81w	?
190	AE 4				od ca 330	119/93w-2	?
191	AE 4				od ca 330	102/77w	?
192	AE 4				od ca 330	66/77w	?
193	AE 4		Typ: napis w wieńcu		od 347	30/93w	?
194	AE 4		Typ: jak 193		od 347	37/75w	?
195	AE 2		Typ: stojąca postać (?)		od 348	17/93w	?
196	AE 4		Typ: siedząca postać		od 378?	123/93w	3-4?
197	AE 4		Typ: brama stwierdzy		od 383	79/94w	4
198	AE 4				od 383	75/83w	4
199	AE 4				od 383	41/69w 1584	?
200	AE 4				od 383	75/71w	4
201	AE 4				od 383	30/71w	4
202	AE 4				od 383	9/93-5	?
203	AE 4				od 383	179/93w	4
204	AE 4				od 383	20/93w-2	4
205	AE 4				od 383	59/94w	4

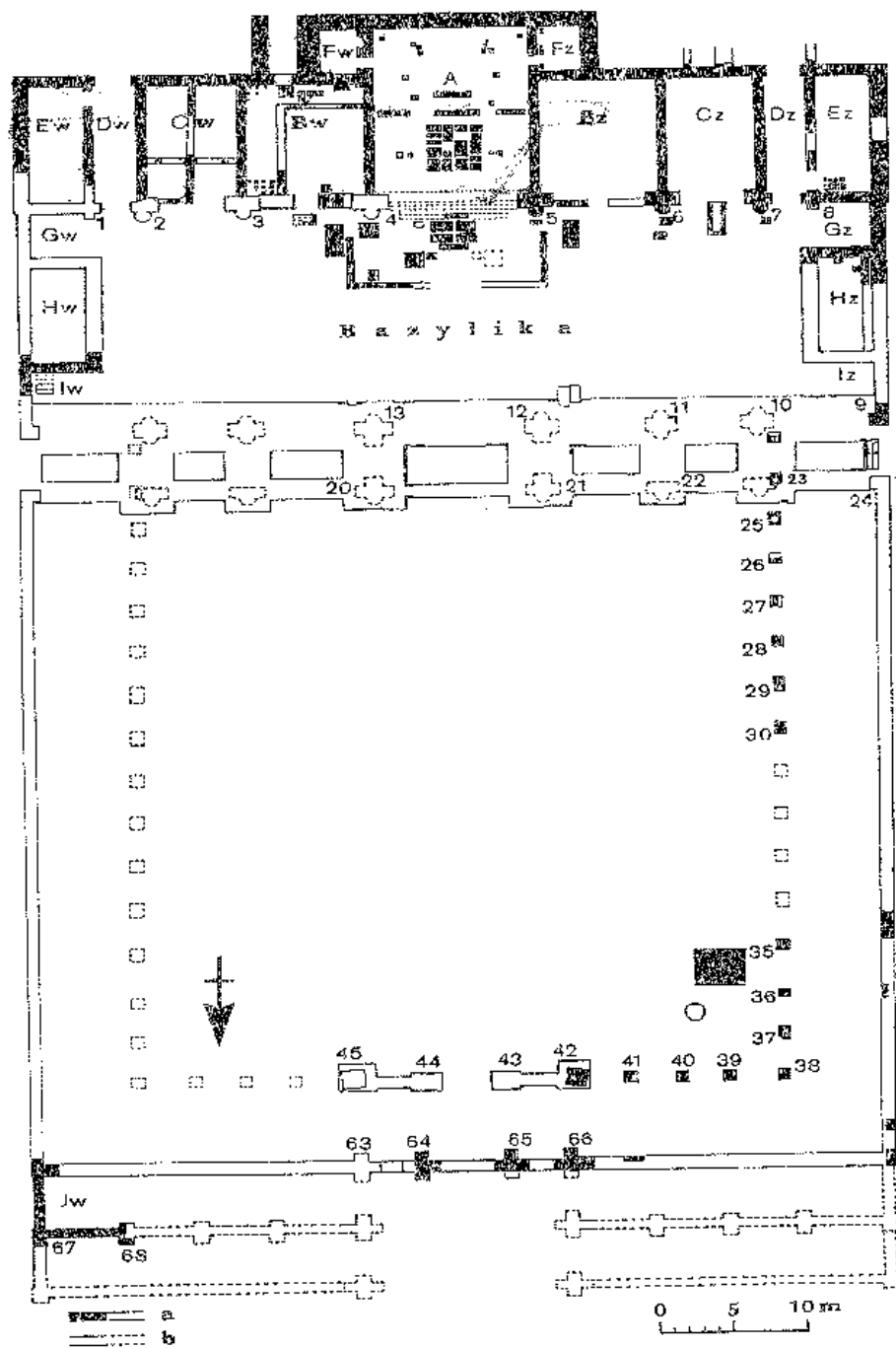
Tadeusz Sarnowski

WYKOPALISKA W POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ CZĘŚCI *PRINCIPIA* W NOVAE. KAMPANIE 1995, 1996

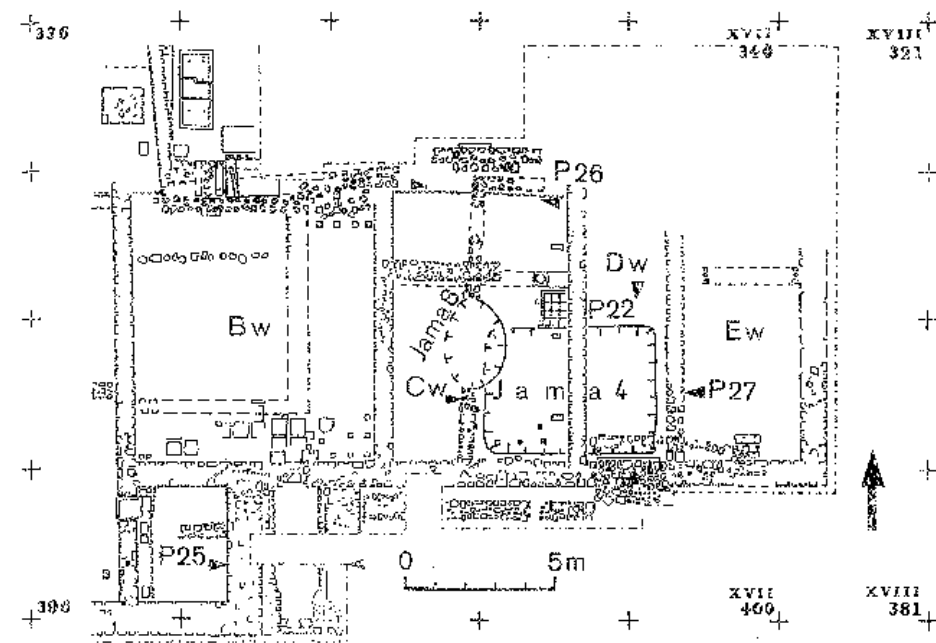
Wykopaliska 1995 i 1996 r. w reprezentacyjnym, południowym skrzydle flawijskiej budowli komendantury legionu I Italica (ryc. 1) z dziewięcioma pomieszczeniami (A — kaplica sztandarów z dwoma małymi skarbcami [Fw i Fz], Bw, Cw, Ew, Bz, Cz, Ez) administracyjnymi, klubowymi i kultowymi oraz dwoma korytarzami (Dw, Dz) prowadzącymi do tylnej części obozu (*praetentura*), w której znajdował się dom legata legionu (*praetorium*), były skoncentrowane przede wszystkim na pomieszczeniach Bw do Ew (ryc. 2, 3) i na niewielkiej powierzchni przylegającej części bazyliki¹.

W pomieszczeniu Bw, które zapewne na początku III w. otrzymało piwnicę hypokaustyczną i do którego dobudowano wtedy od południa duże *praefurnium*, stwierdzono, iż ogrzewane posadzki były prawdopodobnie tylko w południowej i wschodniej części wnętrza. Do takiego wniosku skłania m.in. bieg ściany oporowej w kształcie odwróconej litery L, rekonstruowany na podstawie dwóch prześlędzonych sondażowo odcinków murów. Ceglane słupki (*pilae*) podtrzymujące kwadratowe, również ceglane płyty podwieszanej posadzki (*suspensura*), którą pokrywała gruba warstwa zaprawy z okruskami drobno tłuczonej ceramiki budowlanej, odkryto w północno-wschodnich i w południowych narożnikach pomieszczenia. Dają się wyróżnić co najmniej dwa remonty piwnicy hypokaustycznej. Drugą przesłankę przedstawionego wniosku stanowią ślady pionowego ogrzewania ścian. Chodzi o odłamane, żelazne elementy w kształcie litery T, na których pierwotnie były zamocowane poziomo terakotowe rurki wspierające wewnętrzne ogrzewane ścianki i oddzielające je od nośnych murów pomieszczenia. Pozostałości żelaznych elementów należących do tego systemu tkwią w fugach między blokami ścian wschodniej i południowej; w ścianie zachodniej stwierdzono ich obecność tylko w partii południowej.

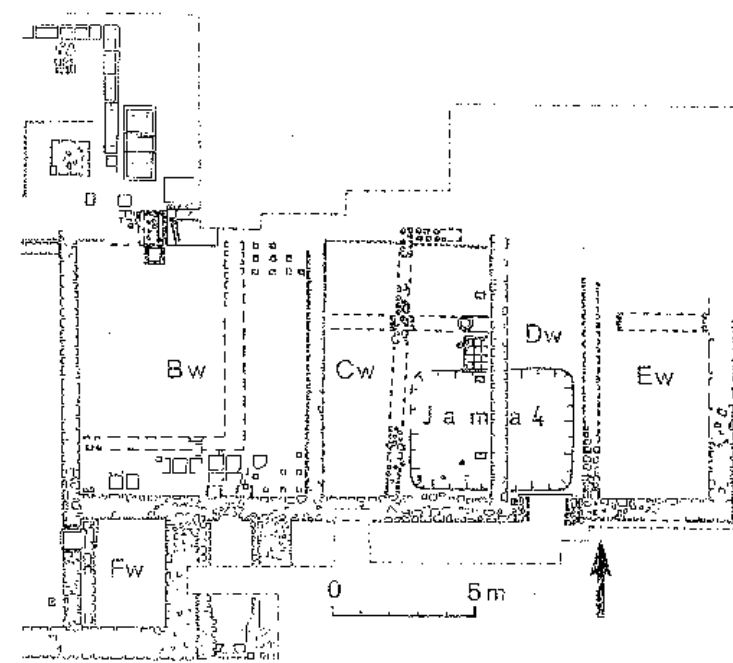
Ściany kilkakrotnie odnawianego pomieszczenia Bw pokrywał malowany na czerwono tynk. W jednym z końcowych okresów użytkowania pomieszczenia jego sufit był wyłożony cienkimi płytami marmurowymi. Zachował się jeden żelazny element służący do przytwierdzenia płyty do belek stropu oraz kilka fragmentów kamiennych płyt. W przedniej części pomieszczenia stał obok wejścia profilowany ołtarz

Ryc. 1. Novae. Plan budowli komendantury (*principia*) od II do IV w. według stanu wykopalisk z 1996 r. Rys. T. Sarnowski

Ryc. 2. Novae 1996 r. Plan południowo-wschodniej części *principia*. Rys. T. Sarnowski

Ryc. 3. Novae 1996 r. Plan południowo-wschodniej części *principia*. II-III w. Rys. T. Sarnowski

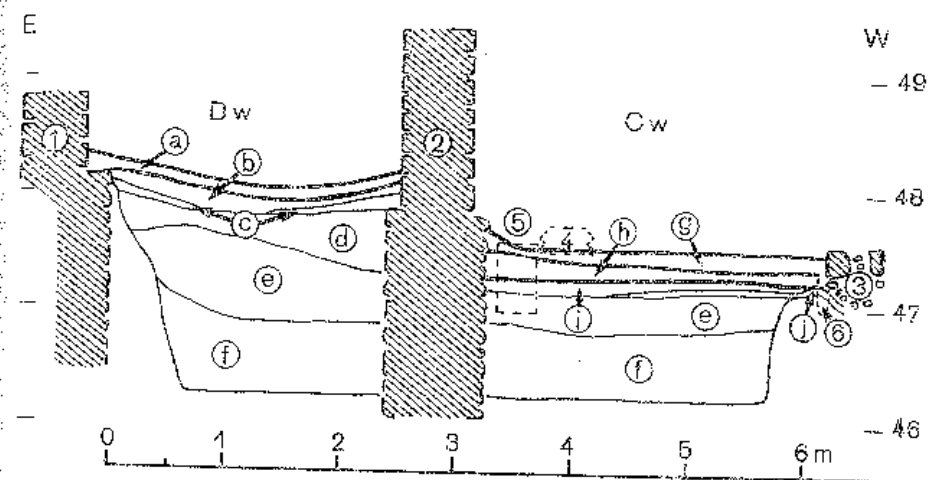
badź baza dźwigająca posąg. Ten element wystroju nie zmienił swego położenia aż do chwili ostatecznego zniszczenia i opuszczenia budowli. W późnym okresie, gdy poziom użytkowania sięgał 40 cm powyżej podstawy bazy lub ołtarza, odbita została górna część kamienia. Zapewne na niej znajdował się napis z nieznaną nam dedykacją.

W ciągu całego okresu funkcjonowania pomieszczenia Bw (koniec I — ok. połowy V w.) co najmniej dwukrotnie zmieniano układ wejścia. Przez pewien czas po wbudowaniu *hypocaustum* wejście było trójdzielnie. Szczegółowe rozwarstwienie zmian w wyglądzie frontowej strony pomieszczenia będzie jednak możliwe dopiero po pełnym odsłonięciu przylegającej do niego powierzchni bazyliki.

Na podstawie znalezisk monet i obserwacji stratygraficznych poczynionych w bazylice przed wejściem do pomieszczenia Bw możemy wnosić, że zostało ono ostatecznie zniszczone ok. połowy V w. Wcześniejsze zniszczenia wystąpiły w końcu IV w., a najprawdopodobniej również około połowy drugiej dekady tegoż stulecia. Po każdym z wcześniejszych zniszczeń następowała odbudowa.

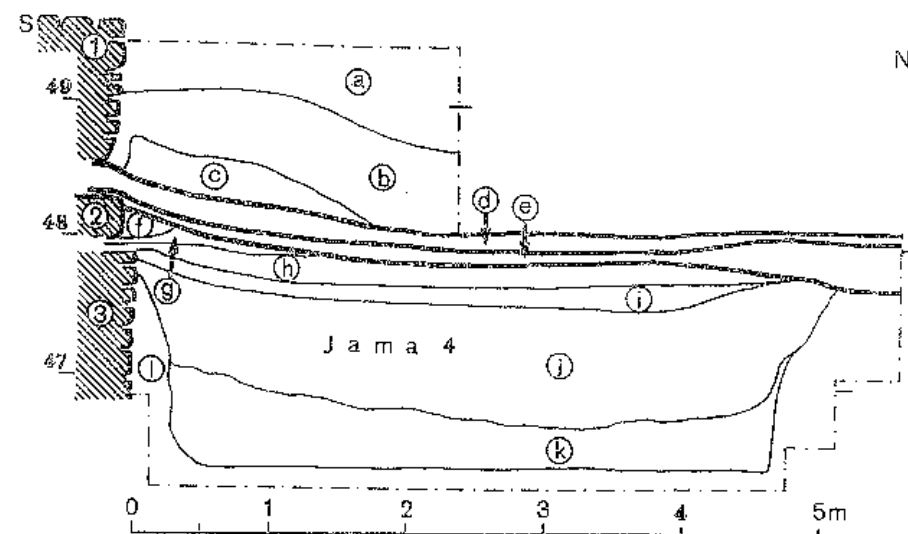
Do najciekawszych zabytków z pomieszczenia Bw należą: fragment płytki wotywniej z przedstawieniem Jeźdźca Trackiego, profilowana — podobnie do bazy kolumny — okrągła podstawa małego posągu z brązu, siedem odłamków posągów z brązu, w tym fragment stopy statui nieco ponadnaturalnej wielkości oraz odłamek loków głowy posągu z II lub początków III w. Z wyjątkiem fragmentu płytki wotywniej wszystkie pozostałe zabytki znaleziono na posadzce lub w miejscach jej reperacji. W tym samym kontekście stratygraficznym pojawiło się 12 monet pochodzących od panowania Nerona do lat 330-336; siedem antoninianów Aureliana i Probusa tworzyło rulon.

Sąsiednie pomieszczenie Cw jest jedynym spośród dotychczas odsłoniętych w *principia* w Novac, w jakim natrafiliśmy na stratyfację odnoszącą się do II i III w. W pozostałych pomieszczeniach, mimo kolejnych remontów bądź odbudowy, utrzymywany był ten sam poziom posadzkowy od końca I do końca IV w., a nawet niekiedy, jak w pomieszczeniu A, do ok. połowy V w. Dwie cienkie warstwy położone poniżej odsadzki fundamentu wschodniego muru pomieszczenia (por. ryc. 4 i, h oraz ryc. 7 k, i), które na podstawie dwóch wcześniejszych małych sondażów w zachodniej części wnętrza braliśmy jeszcze do niedawna za warstwy nasypu powstałego w czasie budowy *principia*, okazały się poziomami użytkowania. Warstwa budowlana (ryc. 4 j) zachodniego muru pomieszczenia leżała poniżej. Nośne mury *principia* nie były zresztą pierwszym elementem konstrukcyjnym; jeszcze wcześniej, ale w trakcie tej samej akcji budowlanej, wzniesiono fundament wzdłuż północnej strony tylnego skrzydła zespołu (ryc. 7, fundament 5), na którym stały filary 2 i 3 (zob. ryc. 1 i 6). Zgodnie z pierwotną konfiguracją terenu, górna powierzchnia fundamentu opadała ze wschodu na zachód. Najwcześniejsza, ziemna posadzka (i/h na ryc. 4 oraz l/k na ryc. 7) znajdowała się na poziomie ok. 47,25 m, a zatem była nieco zagłębiona w stosunku do posadzki w bazylice². Kolejna, także ziemna posadzka, w partii wejścia zawierająca okruchy drobno tłuczonej ceramiki, leżała ok.

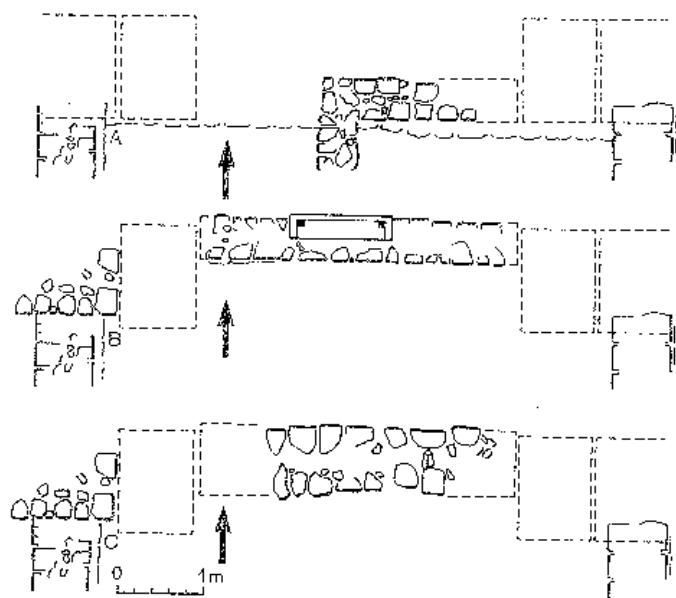
Ryc. 4. Novae 1996 r. Profil P27 (por. ryc. 2). Rys. T. Sarnowski

a — szarobrunatna ziemia (podsypka); b, g — żółtokawowa ziemia (podsypki); c, j — warstwy budowlane; d, i — żółta i szarozółta ziemia (warstwy niwelacyjne); e, f — szarobrunatna i brunatna wypełnisko jamy 4; h — szarobrunatna ziemia z węgielkami (warstwa użytkowania i pożaru?); k — brunatny i żółtobrunatny less (calce); 1 — zachodni mur Fw; 2 — mur między Dw i Cw; 3 — mur progowy (?); 4 — odrzucona z północy baza kolumny; 5 — odrzucona z północy kamień podpora ławy (?); 6 — odrzucona z południa jama posłupowa S6

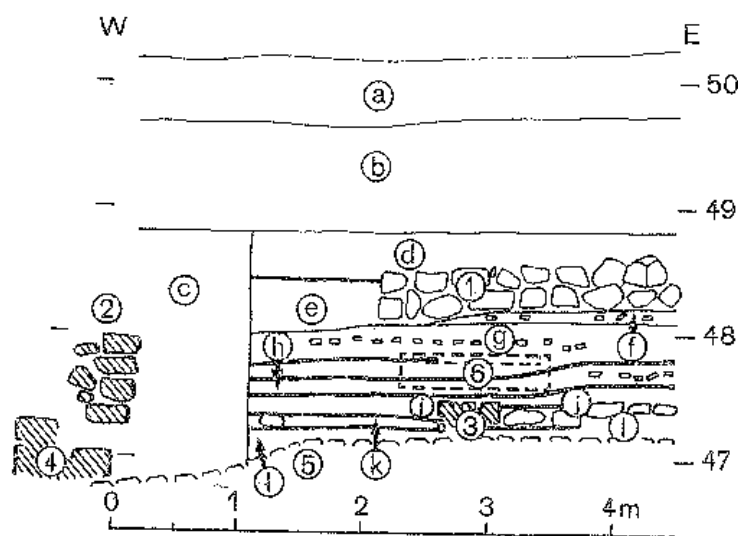

Ryc. 5. Novae 1996 r. Profil P22 (por. ryc. 2). Rys. T. Sarnowski i T. Łęcarski

a — szarobrunatna warstwa rozbiórkowa; b — warstwa rumowiskowa; c — szarobrunatny nasyp z lessu; d-e — szarobrunatne podsypki; f — jama pod próg; g-h — warstwy budowlane; i — żółta warstwa niwelacyjna lub podsypka posadzki; j-k — szarobrunatna (j) i brunatna (k) wypełnisko jamy 4; 1 — lessowy calce; 1 — zamurowane wejście (zaprawa kremowa); 2 — próg; 3 — fundament południowego muru *principia* (zaprawa pomarańczowa)

Ryc. 6. Novae 1996 r. Kolejne fazy zabudowy w wejściu do pomieszczenia Cw.
Rys. T. Sarnowski A — II i początek III w.; B — III-IV w.; C — V(?) i VI w.

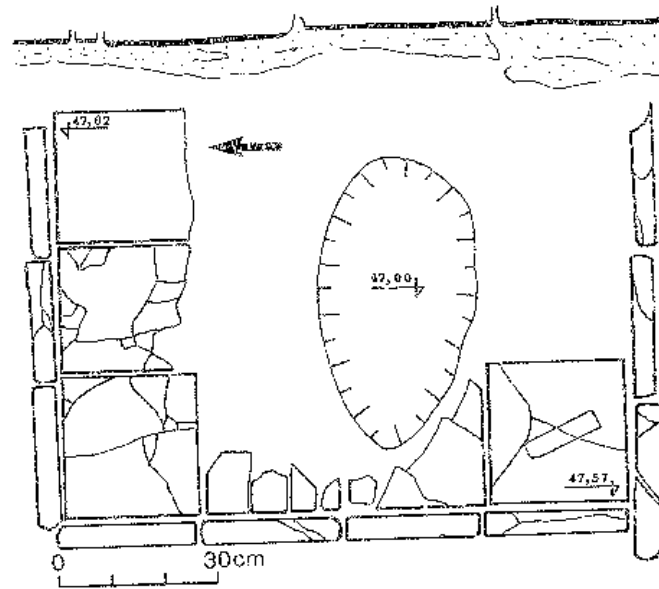

Ryc. 7. Novae 1996 r. Profil P26 (por. ryc. 2). Rys. T. Sarnowski, L. Kowalevszkaja
a — humus; b — szara ziemia; c — wypełniko jamy po różbiorec filaru 3; d-e — warstwy niwelacyjne (szara ziemia z zaprawą); f-g — żwirłowanc rumowiska (szaro-żółta ziemia z zaprawą i fragmentami ceramiki budowlanej); h-j — podsypki (żółta ziemia); k — podsypka (ciemnokawowy less); 1 — żółta ziemia; 1-2 — mury z kamieni łączonych ziemią; 3 — mur progowy (kamienie i odłamki ceramiki budowlanej łączone ziemią) przykryty od góry płaszczem białej zaprawy; 4 — mur zachodni pomieszczenia Cw; 5 — fundament w fasadzie pomieszczenia Cw (piaskowiec + pomarańczowa zaprawa); 6 — odrzucony z północy próg z wtórnie użytego bloku nadproża

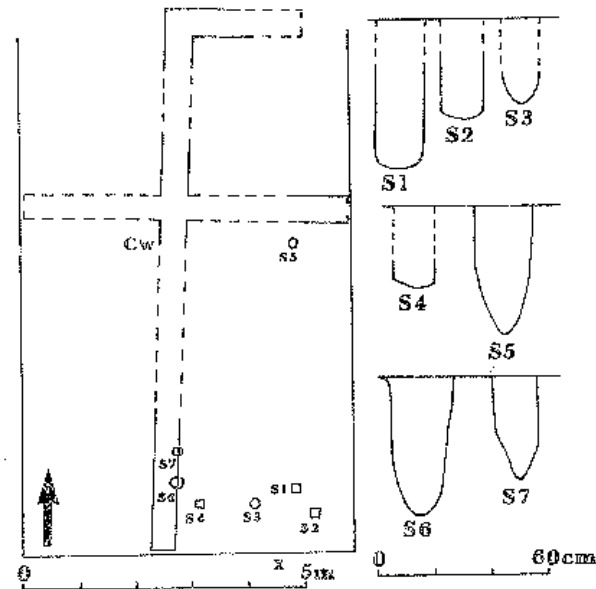
10 cm wyżej (ryc. 4 h/g, 7 k/i oraz 1/j). Podsypka pod posadzkę nosiła miejscami wyraźne ślady spalenizny. Współczesne tej posadzce są dwa mury grubości ok. 50 cm: zbudowany najpierw wzdłuż linii wschód — zachód stylobat (?) z dość nieregularnych, niewielkich kamieni wapienia i czerwonego piaskowca łączonych ziemią oraz nieco ukośnie przebiegający mur północ — południe z łączonych także ziemią większych bloków piaskowca i odłamków dachówek, który od góry był przykryty cienkim płaszczem białej zaprawy wapiennej. Mur ten skręcał w fasadzie pod kątem prostym na wschód (ryc. 1, 2, 3, 6A). Na pierwszym murze ustawione były zapewne dwie kolumny wewnętrznej fasady, z której *in situ* zachowała się tylko attyka baza. Drugi mur, jeśli tylko nie był murem progowym, dźwigał chyba niewysoką przegrodę. W tak wydzielonej, wschodniej części pomieszczenia znajdowała się pod murem wschodnim platforma (1,15 x 0,90 m) z cegieł opatrzonych stemplami typu I.F.G ITAL (ryc. 8). Ślady spalenizny i powtórnego przepalenia wskazują, że miejsce to było poddane przez dłuższy czas działaniu ognia. Wzdłuż wschodniej ściany pomieszczenia znajdowały się osadzone pionowo w ziemi, w odstępach 2,70 i 2,90 m, trzy bloki kamienne o wymiarach 35-40 (dł.) x 14-20 (szer.) x 52-65 cm (wys.). Bloki te, które wystawały do ok. 20 cm nad posadzkę, pełniły chyba funkcję podpór niskich ław lub podestów. Zastąpiły one być może podobne urządzenia wsparte na drewnianych podporach. Za takim domysłem wydają się przemawiać przynajmniej niektóre z jam posłupowych, zaobserwowanych głównie wzdłuż południowej ściany pomieszczenia (ryc. 9). Do ich wypełniak ze śladami zbutwiałego drewna dostały się liczne odłamki malowanego — przede wszystkim na czerwono, ale również na zielono oraz kremowo — tynku, który zapewne zdjęto ze ścian w czasie remontu połączonego z budową dwóch wewnętrznych murów. Okres *post quem* dla tej akcji budowlanej wyznacza brąz Julii Domny (z 193-211 r.)³ z jamki nr 9 pod stylobatem, koło zachowanej bazy kolumny. Z użytkowaniem ceglanej platformy należy natomiast wiązać znaleziony na niej brąz Karakalii z lat 200-205⁴.

Trzecia posadzka, również ziemna, znajdowała się w części południowo-zachodniej na poziomie ok. 47,62 cm, a w centrum i koło fasady (ryc. 7 i/h) na poziomie 47,50 (zachód) — 47,60 cm (wschód). W narożniku południowo-wschodnim leżała na posadzce cienka płyta piaskowca. Żółta lub żółtokawowa podsypka posadzki (ryc. 4 g oraz 7 i), która przykryła na prawie całym odcinku zarówno stylobat, jak i drugi wewnętrzny mur, nie zawierała śladów spalenizny. W tym okresie nie była już najprawdopodobniej w użyciu platforma z cegieł.

Czwarta posadzka (ryc. 7 h/g) była położona pierwotnie na poziomie ok. 47,65 cm, ale w wyniku kolejnych napraw zajęła ostatecznie horyzont 47,70-47,80 cm. Temu poziomowi odpowiadała górna powierzchnia progu wykonanego z wtórnie użytego nadproża z wapienia i wbudowanego w mur progowy z bloków piaskowca łączonych ziemią (ryc. 6B). Mur ten był osadzony między blokami filarów 2 i 3. Dwa analogiczne nadproża zostały wtórnie użyte w murze frontowym pomieszczenia Bw, a trzecim najwyraźniej podparto uszkodzony i nareperowany nośny mur *principia* w południowo-zachodnim narożniku pomieszczenia Cw⁵. Położenie czwartej posadzki

Ryc. 8. Novae 1996 r. Platforma z cegieł we wschodniej części pomieszczenia Cw.
Rys. L. Kovalevskaja, T. Sarnowski

Ryc. 9. Novae 1996. Rozmieszczenie i profile jam postępowych w pomieszczeniu Cw.
Rys. L. Kovalevskaja, T. Sarnowski

należy zatem wiązać z robotami polegającymi na usuwaniu zniszczeń spowodowanych najprawdopodobniej trzęsieniem ziemi. O stosunkowo długim użytkowaniu czwartej posadzki świadczą jej liczne uzupełnienia żółtą ziemią, szczególnie wyraźne w północno-zachodniej części pomieszczenia. Z podsypki i warstw uzupełnień posadzki pochodzą trzy fragmenty lamp z II w.⁶ i jeden odłamek butowskiej czary z łuskową dekoracją *en barbotine*, zapewne z pierwszej połowy III w.⁷ Przybliżone wyobrażenie o dacie zniszczeń dają trzy monety znalezione w wyżej położonej warstwie niwelacyjnej ze śladami kolejnego zniszczenia (ryc. 7 g). Są to: dupondius Wespazjana, kolonialny brąz Heliogabala z Nicopolis ad Istrum i antoninian Aureliana⁸. Bliższych danych o datowaniu robót budowlanych, które wiążemy z III fazą w historii *principia* w Novae, dostarczają inskrypcje. Dwa napisy budowlane z pomieszczeń A⁹ i Cz¹⁰ osadzają koniec prac w latach 208-210. Z kolei ramy chronologiczne (198-209) napisu CII. III 6230, który najprawdopodobniej pochodzi z budowli komendantury legionu I Italicus w Novae¹¹, zacieśniają datowanie do lat 208-209. Tej chronologii nie przeczy również wymowa innych świadectw epigraficznych. Jeśli słuszny jest mój domysł o pochodzeniu bloku wapiennego z dużymi literami ANTO¹², to budowla bramowa (*groma*) u wejścia do *principia* powstała nie później jak za panowania Heliogabala¹³. Przedstawionej propozycji datowania *principia* III fazy odpowiadają także stemple LEG I ITAL ANT z pomieszczeń Lw i Bz.

Zniwelowana na poziomie ok. 47,90 cm warstwa następnego zniszczenia (dolna część warstwy g na ryc. 7) spowodowanego pożarem powstała chyba ok. 316/317 r., którą to datę zawdzięczamy najmłodszym monetom z dwóch depozytów w skarbcach Fw i Fz¹⁴. Liczne fragmenty tynku z dwiema malowanymi warstwami pochodzą prawdopodobnie z okresu odpowiadającego czwartej i piątej posadzce, tj. z III i początku IV w. O ile pierwsza warstwa tynku jest jednolicie czerwona, o tyle druga oprócz czerwieni zawiera elementy żółte, czarne i zielone. Dają się wyróżnić partie imitujące marmurową okładzinę i partie z dekoracją roślinną.

Następne zniszczenie, po którym powstała zniwelowana na poziomie 48-48,15 cm warstwa rumowiskowa (górną część warstwy g na ryc. 7), miało miejsce przypuszczalnie w ostatniej ćwierci IV w. W warstwie tej znaleziono w poprzednich kampaniach dwa follisy Galeriusza (310-311) i Konstantyna (330/333) oraz Ae 3 Walensa (364/367)¹⁵. Ostatnie zniszczenie, być może ok. połowy V w., i związana z nim częściowa rozbiórka murów pozostawiły w stratygrafii ślad w postaci grubej warstwy (ryc. 7 e) z zaprawą i gruzem kamiennym. Wkopanemu w nią fundamentowi muru z bloków łączonych lessem (ryc. 7-1 oraz 6C) odpowiadał poziom d/e (ryc. 7), który tylko hipotetycznie możemy datować na VI w. W tym czasie pozostawały na swym pierwotnym miejscu przynajmniej zachodni blok filaru 2 i wschodni filaru 3. Po ostatecznym rozebraniu filaru 2, co nastąpiło chyba dopiero w średniowieczu, zachowana korona południowej części zachodniego muru pomieszczenia Cw została nadbudowana lichym murem z kamieni łączonych ziemią. Podobny mur zamknął pomieszczenie od północy na wysokości wcześniejszego stylobatu (ryc. 2).

Oprócz kilku bezkształtnych fragmentów posągów z brązu z pomieszczenia Cw pochodzi też mały ołtarz. Znalaziono go w dużej jamie nr 8 (por. ryc. 2), wykopanej w środku wnętrza w stosunkowo późnym okresie zapewne z myślą o wydobyciu lessu dla celów budowlanych. Ponieważ nie udało się nam zaobserwować poziomu, z którego wykopano jamę, możemy się tylko domyślać, że nastąpiło to po zniszczeniach ostatniej ćwierci IV w. Trudno czytelny napis umieszczony na ołtarzu zawiera dedykację dla geniusza jakiegoś nieznanego nam *collegium*¹⁶. Jeśli ołtarz był wystawiony pierwotnie w pomieszczeniu Cw, to prawdopodobnie było ono salą tegoż podoficerskiego stowarzyszenia, z czym wydają się zgadzać elementy jego wyposażenia w II i na początku III w.

Eksploatacja w korytarzu Dw i pomieszczeniu narożnym Ew nie jest jeszcze na tyle zaawansowana, byśmy już obecnie mogli pokusić się o przekonujące przedstawienie stratygrafii ich wypełnień i nakreślenie ich losów. W 1996 r. przybył nowy element planu w pomieszczeniu Ew, a mianowicie fundament o kierunku wschód — zachód współczesny zachodniemu murowi *principia*. Na fundamencie tym jednak nie zbudowano żadnego muru. Mamy zatem prawdopodobnie do czynienia z zaniechaniem na etapie budowy części pierwotnego projektu, przewidującego może podział powierzchni Ew na mniejsze pomieszczenia.

Jama nr 4 pod pomieszczeniami Cw i Dw

W sondażu otwartym w 1991 r. w korytarzu Dw, celem rozpoznania fundamentu południowego muru *principia*, natrafiliśmy na wypełnisko jamy nr 4 wykopanej i zasypanej przed budową flawijskiej komendantury legionu I Italica (ryc. 3, 4, 5). Ukończenie eksploatacji jamy nastąpiło dopiero w 1996 r. Prostokąta w planie jama o wymiarach ok. 6 m (dł.) x 4,5 m (szer.) x 1-1,60 m (głęb.), została wykopana w kawowym lessie z nachylonej ze wschodu na zachód powierzchni gruntu. Na jej obrzeżach nie zaobserwowaliśmy śladów pierwotnego humusu ani też współczesnych jam posłupowych czy też rowków fundamentowych drewnianych ścian. Nie jesteśmy jednakowoż w stanie wykluczyć sytuacji, że takowe znajdowały się na linii późniejszych murów. Dno jamy, bez jakichkolwiek strukturalnych bądź stratygraficznie uchwytnych pozostałości użytkowania, było płaskie, a jej ściany do znacznej wysokości prawie pionowe. Nie znaleźliśmy w nich śladów zejścia.

Wypełnisko jamy nr 4 składało się z dwóch części, które różniły się od siebie jedynie zabarwieniem brudnego lessu: część dolna była brunatna, część górna — szarobrunatna (ryc. 4 i 5). Miejscami oba wypełniska oddzielała cienka warstewka węgielków drzewnych, obecnych poza tym zarówno w górze, jak i w dole. Oba wypełniska robią wrażenie częściowo ubitego zasypu brudną ziemią, pochodząca z wcześniejszych warstw użytkowania jakiejś konstrukcji, być może z drewna.

Największą grupę znalezisk z jamy tworzą kości zwierzęce, w tym głównie bydła i świń¹⁷. Poddane analizie archeozoologicznej wykazują przede wszystkim ślady filetowania dużych płatów mięsa z myślą o jego konserwacji. Zachowało się też kilkanaście odpiłowanych końców kości, których rurkowate trzony miały najwyraźniej zostać wykorzystane w dalszej obróbce i na innym miejscu na rękojeści. W materiale z jamy są trzy półfabrykaty.

Wśród licznych odłamków ceramiki naczyniowej daje się wyróżnić terra sigillata italska (dziewięć fragmentów), w tym jeden fragment ze stemplem Gelliusza, pięć odłamków południowogalijskiej sigillaty i siedem sigillaty wschodniej B (Eastern sigillata B)¹⁸, w tym jeden czarno wypalony ze stemplem ΔΩ/PON¹⁹ i jeden z wyrytymi na dnie literami AIVNV²⁰, najprawdopodobniej imieniem właściciela naczynia. Ceramikę cienkościenną, często z dekoracją ruletkową bądź *en barbotine*, reprezentują 22 fragmenty. W obrębie lokalnej ceramiki stołowej znaczną grupę stanowią dwu- i jednuszne dzbanki. Są także trzy kadzielnice. Dość liczna jest miejscowa ceramika kuchenna, obejmująca fragmenty naczyń wykonanych zarówno na kole, jak i lepionych ręcznie²¹. Liczebnie przeważają naczynia toczące na kole.

Osiem fragmentów lamp glinianych daje się przyporządkować znanym już w początkach I w. typom Loescheke I i IV.

Dość obficie występująca ceramika zasobowa zawiera amfory z gliny jasnej, ceglastej i żółtoczerwonej z jasną polewą²². Kilkoma fragmentami szyjek i wylewów są reprezentowane tzw. amfory pontyjskie, być może z Heraklei i Synope.

Kilkadziesiąt bardzo potłuczonych odłamków szklanych pochodzi z czar, dzbanków, flakonów i unguentariów. Nieliczne zabytki z brązu obejmują dwa fragmenty okuć, tyleż małych gwoździ, szpilę, kilka odłamków blaszek, kabłąków fibuli. Są również trzy fragmenty trudnych do zidentyfikowania przedmiotów z ołowiu. Produkcję odlewanych przedmiotów z brązu poświadczają dwa małe tygły. Znalaziono także mały żeton (*latrunculus*) kamienny do gry.

W górnej części wypełniska jamy nr 4 odkryto dwie monety: denar legionowy Marka Antoniusza (32/31 r. p.n.e.) i brąz Druzusa (23 r. n.e.)²³.

Zarówno pod względem wielkości, jak i kształtu jama nr 4 nie znajduje paraleli wśród dotychczas publikowanych bądź tylko sygnalizowanych wczesnych jam z Novae. Być może podobna była jama nr 3 pod pomieszczeniem Iw, koło późniejszej trybuny na wschodnim boku bazyliki w *principia*²⁴. Uchwycono jednak zaledwie skrawek tej jamy, bo jej dalszą część zajął szeroki flawijski fundament, nad którym później stanął mur trybuny Hw. Jama nr 3, wykopana z poziomu pierwotnego humusu, miała pionową ścianę i głębokość ok. 1,60 m. Oprócz kilku fragmentów lepionej ceramiki kuchennej typu trackiego, przepalonych na czerwono odłamków glinianej wyprawy ścian z odciskami plecionki i dolnej części amfory na wino z czerwonej gliny typu Peacock 9²⁵ kawowe, jednorodne wypełnisko jamy zawierało bloki kamienne tej samej wielkości i rodzaju co użyte we wspomnianym flawijskim fundamencie. Owalne lub okrągłe w planie i nieckowate w przekroju jamy nr 1 i 2, o średnicy ok. 1 m i głębokości 1,20 i 0,75 m, pod portykiem zachodnim dziedzińca

w *principia* miały zdecydowanie śmietniskowy charakter i zawierały fragmenty lepionych naczyń, cienkościenną ceramikę importowaną z ok. połowy I w., fibule z tego samego okresu, żelazne ówki z butów żołnierskich, kości zwierzęce i muszle winniczka²⁶. Datowane na okres kłaudyjsko-neroński i wczesnoflawijski jamy w *scamnum tribunorum* miały średnicę od 0,6 do 1,20 m i głębokość od 0,60 do 2,90 m. Zawierały dające się wykleić w całości importowane naczynia szklane, cienkościennic i typu terra sigillata, toczoną na kole lokalną ceramikę stołową i fragmenty ceramiki lepionej. W warstwach współczesnych jamom przeważały monety Klaudiusza i Nerona, ale był też jeden denar Marka Antoniusza oraz brązy i denary Wespazjana²⁷.

W świetle obserwacji stratygraficznych i znalezisk horyzontu kłaudyjsko-nerońskiego, ewentualnie też wczesnoflawijskiego, z jamy nr 4 skłonny jestem datować jej powstanie najpóźniej na ostatnie lata panowania Wespazjana. Jamy nr 3 i 4 z *principia* wykopano prawdopodobnie celem wydobycia czystego lessu na posadzkę niedługo przed wzniesieniem kamiennych murów, a zasypano materiałem pochodzącym z czyszczenia sąsiednich powierzchni z pozostałości przede wszystkim obozu legionu VIII Augusta²⁸, który w 69 r. opuścił Novae, by wkrótce założyć obóz w Mirebeau w Galii²⁹. Za takim przypuszczeniem, oprócz zdecydowanej przewagi materiału przedflawijskiego, przemawiają też pewne podobieństwa niektórych form ceramiki kuchennej i lokalnej stołowej oraz kadzielnic z Novae do zabytków z obozu — pochodzącego z okresu wczesnoflawijskiego — legionu VIII Augusta w Mirebeau³⁰. Na szczególnie podkreślenie zasługuje wniosek o lokalizacji w pobliżu centrum obozu w Novae rzeźni, w której dokonywano w jakimś specjalnym celu uboju bydła i świń. Nie można wykluczyć, że chodziło o przygotowanie zakonserwowanego mięsa dla tegoż legionu tuż przed jego wymarszem do Italii w 69 r.

Przypisy

¹ O wcześniejszych badaniach w obrębie *principia* zob.: T. Sarnowski, *Archeologia* 44, 1993, s. 81-87; idem, *The Headquarters Building of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia)*, [w:] *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth Intern. Congress of Roman Frontier Studies* (wyd. V.A. Maxfield, M.J. Dobson), Exeter 1991, s. 303-307.

² Kamienny próg w wejściu do pomieszczenia Bz znajdował się na poziomie 47,77 m.

³ Nr inw. 474/96w.

⁴ Nr inw. 476/96w.

⁵ Zob. T. Sarnowski, *Archeologia* 26, 1975, s. 145, ryc. 52.

⁶ Nr inw. 38/73w — typ Loeschcke IV, 39/73w — typ Loeschcke X, 40/73w — typ Loeschcke VIII.

⁷ Nr inw. 47/73w.

⁸ Nr inw. 158/85w, 17/85w, 22/85w.

⁹ J. Kolendo, *Archeologia* 30, 1979, s. 217 i nast.; V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, *Inscriptions latines de Novae (=I Lat. Novae)*, Poznań 1992, nr 39.

¹⁰ Nie opublikowana jeszcze inskrypcja budowlana z lat 208-211, którą znaleziono w czasie kampanii 1995 r. w pomieszczeniu Cz, pozwala przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, iż wspomniany wyżej napis z kaplicy sztandarów (pomieszczenie A) powstał w latach 208-210.

¹¹ Por. T. Sarnowski, *Archeologia* 30, 1979, ryc. 43; J. Kolendo, *Archeologia* 31, 1980, 59, przyp. 81.

¹² I Lat. Novae, nr 36.

¹³ T. Sarnowski, *Another legionary groma gate hall? The case of Novae in Lower Moesia*, [w:] *Novae. Studies and Materials I* (wyd. A.B. Biernacki), Poznań 1995, s. 40.

¹⁴ A. Kunisz, *Le trésor d'antoniniens et de folles des „principia” de la légion de Novae (Bulgarie)*, *Studia Antiqua* 10, Warszawa 1987; idem, *Archeologia* 32, 1981, s. 133-137.

¹⁵ Nr inw. 69/83w/1, 69/83w/2, 21/73w.

¹⁶ Nie publikowany ołtarz z wykopalisk 1996 r. — nr inw. 402/96w.

¹⁷ Por. artykuł A. Gręzak, A. Lasoty-Moskalewskiej, *Novensia* 11, 1998, s. 203. W jamie nr 2 z okresu kłaudyjsko-nerońskiego w zachodnim portyku dziedzińca *principia* stwierdzono obecność 14 kości bydła, 21 świń i 4 owiec lub kóz. Por. Z. Schramm, [w:] *Novae — Sektor Zachodni 1972* (wyd. S. Pamicki-Pudelfko), Poznań 1975, s. 215 i nast., tabl. 2a.

¹⁸ Fragmenty terra sigillata zidentyfikował K. Domżański.

¹⁹ Nr inw. 372/96w.

²⁰ Nr inw. 125/91w.

²¹ Zob. artykuł R. Karasiewicz-Szczypiorskiego, *Novensia* 11, 1998, s. 191.

²² Por. artykuły L. Kowalczyk, E. Kleniny i M. Zmudzińskiego, *Novensia* 11, 1998, s. 163, 175, 185.

²³ Nr inw. 114/91w, 13/95w.

²⁴ Por. T. Sarnowski, *Archeologia* 40, 1989, s. 150.

²⁵ Nr inw. 223/87w.

²⁶ Zob. J. Olezak, [w:] *Novae — Sektor Zachodni 1972* (wyd. S. Pamicki-Pudelfko), Poznań 1975, s. 99 i nast.; T. Sarnowski, *Archeologia* 40, 1989, s. 141 i nast., ryc. 16; fibule publikuje L. Czerniak, [w:] *Novae — Sektor Zachodni 1974*, cz. II (wyd. S. Pamicki-Pudelfko), Poznań 1979, s. 81, 83 i nast., nr 1, tabl. XXI 1.

²⁷ A. Milčeva, E. Genčeva, *Scavi nell'area dello scamnum tribunorum del campo militare romano a Novae*, [w:] *Limes. Studi di storia* 5 (wyd. G. Susini), Bologna 1994, s. 70 i nast.

²⁸ O obozie legionu VIII Augusta w Novae zob. T. Sarnowski, *Novae Italicae im 1. Jh. n. Chr.*, *Études et Travaux* 15, 1991, s. 348-355.

²⁹ Zob. M. Reddé, [w:] R. Goguet, M. Reddé, *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz 1995, s. 373 i nast. Por. też B. Pfordchirt, *Die Geschichte der Legio VIII Augusta*, *Jahrb. Röm.-Germ. Zentralmus.* 31, 1984, s. 397 i nast.

³⁰ Por. artykuł R. Karasiewicz-Szczypiorskiego, *Novensia* 11, 1998, s. 191.

Krzysztof Domżański

TERRA SIGILLATA Z KOMENDANTURY W NOVAE Wypełnisko jamy nr 4

W trakcie wykopalisk w latach 1991 (sondaż) i 1995-1996 pod pomieszczeniami Cw i Dw w południowo-wschodniej części *principia* legionu I Italica odkopano prostokątną jamę¹, w której wypełnisku (warstwy j-k)² znaleziono 19 fragmentów ceramiki typu terra sigillata. Dwa fragmenty terra sigillata: nr kat. 4 i 5, wydobyto z warstwy (i) bezpośrednio nad wypełniskiem. Warstwa ta miała charakter niwelacyjny lub podsypki pod posadzkę. Obecność w tejże warstwie wymienionych dwóch fragmentów terra sigillata, a także naczyń cienkościenne z warsztatu w Lyon (Lugdunum)³, współczesnych materiałowi wypełniska, wskazuje, że warstwa (i) jest związana chronologicznie z powstaniem i zasypaniem jamy nr 4.

Znalezione zabytki terra sigillata pochodzą z trzech dużych ośrodków produkcji tej kategorii ceramiki stołowej w I w. n.e.: z Azji Mniejszej (Tralles), Italii (Arretium) oraz południowej Galii (Millau-La Graufesenque, starożytne Condatomagus). Podana kolejność odpowiada chronologicznej sekwencji napływu najwcześniejszych form naczyń z tych ośrodków. Wszystkie fragmenty należą do naczyń tzw. sigillaty „gładkiej”, tj. wykonanych bez użycia matrycy i nie posiadających dekoracji reliefowej. Są to więc talerzyki, miseczki i małe mortaria dekorowane najbardziej popularnymi technikami: ruletowaniem oraz żłobkowaniem pojedynczych lub podwójnych linii w postaci koncentrycznych okręgów na dnie naczyń i na ściankach. Dwa naczynia (kat. nr 5 i 14) zawierają stemple gamcarskie z inskrypcjami.

Sigillata wschodnia B

Naczynia sigillaty wschodniej B (Eastern sigillata B = ESB)⁴, nazywane błędnie w starszej literaturze ceramiką samijską⁵, produkowano w zachodniej części Azji Mniejszej, najprawdopodobniej w Tralles (współczesne miasto Aydin), w dolinie Meandria⁶. Produkcja trwała od początku I w. n.e. do drugiej połowy (końca?) II w. Eksport nasila się od czwartej ćwierci I do połowy II w. Dystrybucja naczyń kon-

centruje się w rejonie egejskim. Naczynia ESB sprzedawano także wzdłuż szlaków morskich poza Egeę: we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, Italii, na wybrzeżu adriatyckim oraz w basenie Morza Czarnego.

Wygląd fragmentów znalezionych w *principia* wskazuje na ich przynależność do wczesnej fazy produkcji wschodniej sigillaty B — fazy ESB1⁷, datowanej na pierwszą połowę I w. Głina jest idealnie oczyszczona, bez widocznych domieszek. Zawiera, co charakterystyczne, dużą ilość drobnej srebrzystej miki (muskowit). Wypalanie nie było tak twarde jak w przypadku wczesnorzymskich sigillat zachodnich. Kolor gliny mieści się w odcieniach pomarańczowo-czerwonych (5YR 6/6-6/8)⁸. Pokrywająca naczynia polewa pomarańczowobrazowa (2,5YR 5/8) jest idealnie gładka i ma charakterystyczny, delikatny, woskowy połysk. Cechą szczególną naczyń ESB jest rozwarstwianie się gliny: odpadanie najczęściej zewnętrznych płatów gliny wraz z pokrywającą ją polewą. Fragment kat. nr 5 był wypalony w technice redukcyjnej (raczej intencjonalnie niż przypadkowo), tak więc glina jest koloru szarego (5Y 4/1), polewa zaś ciemnoszaroczarna (2,5YR 2,5/0-3/0). Zarówno ten fragment, jak też fragment kat. nr 8 należą pod względem technologicznym do fazy ESB1/2 z połowy lub trzeciej ćwierci I w.

Hayes 1985 forma 4 (lub 30)

Talerz na niskiej stopce, o płaskim dnie i wertykalnej, bogato profilowanej części brzegowej, z prostym, wąskim brzegiem (forma 4). Jest to jedna z pierwszych produkowanych form ESB. Ze względu na zachowaną jedynie część brzegową nie można wykluczyć, że fragment należy identyfikować z formą 30 z tego samego „serwisu” — miseczką o identycznym profilowaniu części brzegowej⁹. Obie formy datowane są jednakowo.

1. Nr inw. 66/95w¹⁰, tabl. I.

Fragment części brzegowej; śr. brzegu 13 cm; glina i polewa opisane jw.; zachowane ślady dekoracji w postaci linii żłobkowanych oraz drobnego ruletowania.
Datowanie: początek I w. n.e.

Hayes 1985 forma 5/7

Talerz na niskiej stopce, o płaskim, grubym dnie i wertykalnej części brzegowej, zgrubionej w miejscu połączenia z dnem oraz na samym brzegu¹¹.

2. Nr inw. 125/91w, tabl. I.

Stopka i fragment dna talerza; śr. stopki 12 cm; glina i polewa jw.; zachowany fragment koncentrycznych okręgów żłobkowanych na dnie naczynia; na spodzie graffiti (tabl. III).

Datowanie: druga ćwierć I w. n.e., lub nieco wcześniej¹².

Hayes 1985 forma 4-8(?)

Talerze na niskiej stopce, o płaskim dnie i wertykalnej części brzegowej. Wobec niezachowania brzegu niemożliwa dokładna identyfikacja formy¹³.

3. Nr inw. 488/96w, tabl. I.

Stopka i fragment dna naczynia; śr. stopki 14 cm; glina i polewa jw.
Datowanie: druga ćwierć I w. n.e., lub nieco wcześniej¹⁴.

Hayes 1985 forma 16-17A

Miseczka na niskiej stopce, o płaskim dnie, łagodnie rozszerzających się ściankach i prostym, lekko wywiniętym na zewnątrz brzegu.

4. Nr inw. 391/96w, tabl. I.

Brzeg, ścianka, stopka i fragment dna naczynia; śr. 10,1 cm; glina i polewa jw.; zachowane pojedyncze linie żłobkowane.
Datowanie: pierwsza połowa I w. n.e.

Hayes 1985 forma 61

Miseczka na niskiej stopce, o płaskim dnie, rozszerzających się ku górze ściankach, spłaszczonej, wysuniętej na zewnątrz części brzegowej oraz prostym, niskim brzegu.

5. Nr inw. 372/96w, tabl. I.

Zachowany niemal cały profil naczynia poza utraconą krawędzią części brzegowej; zachowana śr. 7,9 cm; naczynie czarno wypalone; glina i polewa opisane wyżej; zachowane linie pojedynczego i podwójnego żłobkowania; na horyzontalnej części brzegowej dekoracja ruletowana w postaci szerokiej wstęgi; na dnie naczynia prostokątny (niemal kwadratowy) stempel z inskrypcją ΔΩ/PON¹⁵ (tabl. III).
Datowanie: trzecia ćwierć I w. n.e. Jakkolwiek formy te można spotkać także w późniejszych kontekstach okresu flawijskiego, to obecność stempla oraz wypalenie naczynia w technice redukcyjnej sugerują nawet nieco wcześniejsze datowanie — połowę I w.¹⁶

Hayes 1985 forma 62B

Miseczka na niskiej stopce, o płaskim dnie, rozszerzających się ku górze ściankach i sierpowato zakrzywionym brzegu.

6. Nr inw. 405/96w, tabl. I.

Zachowany niemal cały profil naczynia poza środkową częścią dna; śr. 10,4 cm; glina i polewa jw.; widoczne linie pojedynczego i podwójnego żłobkowania.
Datowanie: Hayes datuje tę formę późno, na lata 70/5-120; doskonała jakość

opisywanego zabytku wskazuje jednoznacznie na fazę ESB1 i wcześniejsze datowanie — na połowę lub trzecią ćwierć I w.¹⁷

7. Nr inw. 429/96w, tabl. I.

Zachowany niemal cały profil naczynia poza środkową partią dna; śr. 13 cm; glina i polewa jw.; zachowane linie pojedynczego i podwójnego żłobkowania.
Datowanie: jak w poz. 6.

Hayes 1985 forma 71(?)

Miseczka o płaskim dnie, prostych, lekko rozszerzających się ku górze ściankach i wąskim, prostym brzegu.

8. Nr inw. 425/96w1, tabl. II.

Zachowany brzeg i fragment ścianki naczynia; śr. 11,7 cm; glina i polewa jw.
Datowanie: formę tę datuje się ogólnie od połowy I w. n.e. do pierwszej ćwierci II w. doskonała jakość polewy wskazuje na fazę ESB1/2 i datowanie na trzecią ćwierć I w.

Sigillata italska

Naczynia sigillaty italskiej, zwane dawniej ceramiką arretyńską¹⁸, produkowano na Półwyspie Apenińskim w wielu ośrodkach: głównie w Etrurii (m.in. w Arretium, Pisie), Kampanii (Puteoli) oraz w dolinie Padu¹⁹. Produkcja trwała od ostatniej ćwierci I w. p.n.e. do pierwszej połowy II w. n.e. Eksport, kierowany do prowincji północnych oraz odbiorców śródziemnomorskich i w mniejszym stopniu czarnomorskich, nasilił się od ostatnich lat I w. p.n.e. do końca I w. n.e.

Wszystkie opisane niżej fragmenty wykonane zostały z doskonale oczyszczonej gliny (bez widocznych gołym okiem domieszek i zanieczyszczeń). Wypał był dosyć twardy, przełomy raczej gładkie. Gлина wypalona na kolor różowy (5YR 6/4-6/6)²⁰, pokryta jest doskonale przylegającą czerwono-brązową (2,5YR 4/6-4/8) polewą. Podobieństwo gliny i polewy omawianych fragmentów do naczynia kat. nr 14 pochodzącego z Arretium wskazuje, że wszystkie te zabytki wytworzono w środkowej Italii, jeśli nie w samym Arretium.

Wymienione zabytki zachowały się w postaci niewielkich fragmentów. Dla ścisłego określenia wariantów form według użytej typologii²¹ brakuje często wielu istotnych elementów naczynia (brzegu, stopki, fragmentów dekoracji), stąd też podane datowanie ma charakter orientacyjny.

Conspectus 1990 forma 20

Talerz na wysokiej, cienkiej stopce, o płaskim dnie oraz o wertykalnej części brzegowej.

9. Nr inw. 437/96w, tabl. II.

Fragment dna i stopki talerza; śr. u nasady stopki 7,7 cm; glina i polewa opisane wyżej; zachowane ślady podwójnie żłobkowanych koncentrycznych okręgów oraz szerokiej wstęgi ruletowania.
Datowanie: druga-trzecia ćwierć I w. n.e.(?)

10. Nr inw. 427/96w1/2, tabl. II.

Fragment dna talerza; maksymalna zachowana śr. ok. 23,1 cm, glina i polewa jw.; widoczna dekoracja jak w nr 9.
Datowanie: jak w nr 9.

11. Nr inw. 17/95w, tabl. II.

Część brzegowa z zachowanym zgrubionym brzegiem oraz fragment dna naczynia; śr. 16,8 cm (*catillus*); glina i polewa jw.; modelunek brzegu i połączenia części brzegowej z dnem odpowiadają wariantowi 20.4.
Datowanie: najliczniej występuje w kontekstach połowy I w. n.e.; spotykana także w okresie flawijskim.

12. Nr inw. 121/91w, tabl. II.

Stopka wraz z fragmentem dna talerza; śr. stopki 10,3 cm; glina i polewa jw.; zachowana linia podwójnego żłobkowania na dnie; wysoka, ścięta ku dołowi stopka oraz dość cienkie dno naczynia wskazują na wariant 20.4.
Datowanie: jak w nr 11.

Conspectus 1990 forma 26 lub 27

Miseczka na niskiej stopce, o płaskim dnie, rozszerzających się ku górze ściankach oraz o wysokiej, cylindrycznej części brzegowej z prostym lub lekko wywiniętym na zewnątrz brzegiem.

13. Nr inw. 17/95w, tabl. II.

Fragment połączenia ścianki z cylindryczną częścią brzegową; śr. w miejscu połączenia 7 cm; glina i polewa jw.; ślady dekoracji w postaci pojedynczych i podwójnych linii żłobkowanych; brak stopki i brzegu uniemożliwia identyfikację odpowiedniego wariantu wymienionych form.
Datowanie obydwu form: od początku I w. n.e. do okresu panowania Nerona.

Conspectus 1990 forma 34

Półkulista miseczka na wysokiej, rozszerzającej się ku górze stopce, o płaskim dnie, rozszerzających się ściankach, które poprzez trójkątnie zgrubienie przechodzą w wertykalną część brzegową; sam brzeg prosty i wąski.

14. Nr inw. 80/95w, tabl. II.

Stopka oraz dno naczynia; śr. stopki 5,5 cm; glina i polewa jw.; na dnie zachowany stempel GELL[LI] *in planta pedis* (tabl. II!) oraz pojedynczy, złobkowany okrąg.

Datowanie: od schyłku panowania Tyberiusza po okres flawijski; stempel garncarza arcyńskiego Luciusza Gelliusza Kwadratusa²² pochodzi z późniejszego okresu jego działalności, kiedy to naczynia wysyłano głównie do prowincji naddunajskich oraz do portów śródziemnomorskich²³.

15. Nr inw. 147/91w, tabl. II.

Fragment rozszerzającej się ścianki oraz części brzegowej miseczki; śr. maksymalnie zachowana 12,1 cm; glina i polewa jw.; zachowany fragment apliki w postaci spirali.

Datowanie: jak w nr 14; dekorację aplikowaną, także w postaci dwóch połączonych spirali tworzących motyw odwróconej woluty, stosowano szczególnie często w drugiej-trzeciej ćwierci I w. n.e.²⁴

Sigillata południowogalijska

Podobnie jak warsztat ESB w Azji Mniejszej, tak i wytwórnie terra sigillata w południowej Galii powstały w początku I w. n.e. pod wyraźnym wpływem produkcji sigillaty włoskiej i prawdopodobnie przy udziale rzemieślników z Italii. Wpływ ten przejawiał się w naśladowaniu form i technik dekoracyjnych. Szybko jednak wytwórnie te wypracowały własny styl, stopniowo oddalający się od włoskiego prototypu.

Największym centrum produkcji w południowej Galii było Millau-La Graufesenque, skąd od drugiej-trzeciej dekady I w. n.e. do pierwszej ćwierci II w. eksportowano naczynia głównie na północ (do Galii, limesu reńskiego, Brytanii, prowincji naddunajskich), ale także w rejon zachodniej części basenu Morza Śródziemnego (do Hiszpanii, północnej Afryki, Italii)²⁵.

Wymienione niżej fragmenty charakteryzują się typową dla La Graufesenque doskonale oczyszczoną i twardo wypaloną gliną czerwonoróżową (2,5YR 5/6) zawierającą drobniutkie ziarenka wapienne. Naczynia pokrywa czerwono-brązowa (2,5YR 4/8) polewa o silnym połysku, wyróżniającym wyroby południowogalijskie we wczesnej fazie produkcji (do trzeciej ćwierci I w.). Wszystkie znalezione w *principia* fragmenty reprezentują jeden typ naczyń — małe mortarium o przeznaczeniu typowo stołowym. Zachowane brzegi naczyń — kat. nr 16, 17, 18 — należą do formy Ritterling/Hofheim 12²⁶. Dalsza jej ewolucja polegała na stopniowym wywijaniu na zewnątrz charakterystycznego „kołnierza” pod częścią brzegową²⁷.

W przypadku dolnej części naczynia kat. nr 19 oraz fragmentów ścianek kat. nr 20, 21 nie można całkowicie wykluczyć, że chodzi tutaj o tę następną chronologicznie formę — Curle 11²⁸ — typową dla okresu flawijskiego. Jednakże silny połysk polewy naczyń oraz zachowany w górnej części ścianki naczynia kat. nr 19 fragment linii rytej podcięcia „kołnierza” (charakterystycznej dla formy Ritterling/Hofheim 12) wskazują na datowanie nie wychodzące poza третią ćwierć I w. n.e.

Ritterling/Hofheim forma 12

Miseczka na wysokiej stopce o płaskim dnie, łukowato rozszerzających się ściankach i pogrubionej części brzegowej z charakterystycznym, wysuniętym na zewnątrz „kołnierzem”, tuż pod prostym brzegiem. O przynależności do klasy mortarium decyduje pojedynczy wylew uformowany na górnej powierzchni „kołnierza”.

16. Nr inw. 72/95w, tabl. III.

Fragment ścianki; brzeg oraz część „kołnierza” z odłamanym zakończeniem; śr. brzegu 13 cm; glina i polewa opisana powyżej.

Datowanie: 40-75 r. n.e.

17. Nr inw. 213/91w, tabl. III.

Fragment ścianki; brzeg oraz lekko zakrzywiony „kołnierz”; śr. brzegu 18,2 cm; glina i polewa jw.

Datowanie: jak w nr 16.

18. Nr inw. 427/96w1/2, nie ilustrowany.

Fragment ścianki, brzeg oraz „kołnierz” z zachowanym wylewem; śr. ?; glina i polewa jw.

Datowanie: jak w nr 16.

19. Nr inw. 444/96w, tabl. III.

Stopka, dno oraz ścianka naczynia; maksymalnie zachowana śr. 18,7 cm; glina i polewa jw.

Datowanie: trzecia ćwierć I w. n.e.

20. Bez nr inw., nie ilustrowany.

Fragment ścianki; śr. ?; glina i polewa jw.

Datowanie: 40-75 r. n.e. (?)

21. Bez nr inw., nie ilustrowany.

Fragment ścianki; śr. ?; glina i polewa jw.

Datowanie: jak w nr 20.

Większość wymienionych tu fragmentów terra sigillata datowana jest na połowę bądź trzecią ćwierć I w. n.e. Kilka zabytków ma wyraźne wcześniejsze pochodzenie (z pierwszej połowy I w. n.e.). Należy jednak stwierdzić, że w opisywanym zespole brakuje form jednoznacznie późniejszych niż z trzeciej ćwierci I w.²⁹ Zabytki znalezione w jamie nr 4, datowane na kilkadziesiąt lat z wyraźną rubieżą końcową, potwierdzają hipotezę o powstaniu tejże jamy po wyprowadzeniu z Novae legionu VIII Augusta (69 r.)³⁰ i wypełnieniu jej (po wykorzystaniu) w trakcie niwelacji przypadkowo zganietymi odpadkami związanymi z pobycem tego legionu w Novae³¹, o czym świadczy stan zachowania zabytków: są to małe fragmenty różnych naczyń.

Na podstawie tak niewielkiego zespołu nie można wysnuć bardziej ogólnych wniosków. Należy jednak zwrócić uwagę na pewne elementy. Znalezione w Novae terra sigillata z zachodnich prowincji rzymskich doskonale wpisują się w obraz znany z publikowanych odkryć tej ceramiki z prowincji naddunajskich³²; do intensyfikacji przywozu terra sigillata na te tereny doszło w połowie I w. n.e. i później, w związku z przyłączeniem tych terenów do cesarstwa i organizacją limesu dolnego Dunaju. Warto zauważyć, że w eksporcie tym dominowały wówczas naczynia „gładkie”. Interesująca jest popularność w tejże grupie sigillaty „gładkiej” małych mortariów południowogalijskich. Pośród produktów wytwórni Millau-La Graufesenque ta właśnie forma wyraźnie przeważa w znaleziskach od połowy I w. do okresu flawijskiego. Zjawisko to można wytłumaczyć faktem, że w owym okresie żadna inna wytwórnia terra sigillata w Italii czy na Wschodzie nie produkowała form tego typu. Wyroby południowogalijskie wypełniając lukę były poszukiwane na rynku.

Bardzo istotne znaczenie ma to, że ponad 1/3 znalezisk terra sigillata z jamy nr 4 stanowią fragmenty sigillaty wschodniej B. Dotychczas dysponowaliśmy jedynie sporadycznymi publikacjami odkryć pojedynczych naczyń tej ceramiki w opisywanym regionie³³. Kwestii bardzo wczesnego datowania tych naczyń nie należy całkowicie przesądzać, ponieważ badania nad ich chronologią i repertuarem form są dalece mniej zaawansowane niż w przypadku sigillat zachodnich. Jedno wszakże jest pewne: naczynia należą do wczesnej fazy produkcji ESB, która — jak dotąd wiadomo — eksportowana była w znacznie mniejszych ilościach niż w okresie późniejszym (w czwartej ćwierci I w., a zwłaszcza w pierwszej połowie II w. n.e.). Interesującym byłoby prześledzenie dróg napływu tej ceramiki z Azji Mniejszej do Novae. ESB rozwieszono drogą morską, stąd jej obecność w Egei, na wybrzeżach Morza Czarnego, jak też nad Adriatykiem. Najdalej w głąbi Bałkanów znaleziono dużą ilość ESB w Stobi³⁴ — na przecięciu ważnych szlaków handlowych. Były to jednak naczynia głównie z II w. W wyjaśnieniu zjawiska napływu wczesnej ESB do prowincji naddunajskich mogą pomóc jedynie dalsze odkrycia.

Przypisy

¹ Por. T. Sarnowski, *Wykopiska w południowo-wschodniej części principia w Novae. Kampanie 1995, 1996*, Novensia 11, 1998, s. 113.

² Ibidem, ryc. 5.

³ Por. K. Domżański, *Ceramika stołowa z principia w Novae. Wypełnienie jamy nr 4*, Novensia 11, 1998, s. 146-147.

⁴ Podstawowe informacje oraz użyta niżej typologia pochodzi z pracy: J.W. Hayes, *Sigillate orientali*, [w:] *Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo imperio)*, *Atlante delle forme ceramiche II*, *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, Roma 1985, s. 49-70.

⁵ Zwłaszcza: R. Zahn, *Tongeschirr*, [w:] T. Wiegand, H. Schrader i in., *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1899*, Berlin 1904, s. 430-447; F.O. Waagø, *Vasa Samia*, *Antiquity* 11, 1937, s. 46-55; H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology, The Athenian Agora*, vol. V, Princeton 1959, s. 12 i nast.

⁶ Jakkolwiek warsztatów produkcyjnych dotychczas nie odnaleziono, to jednak analiza dystrybucji naczyń, interpretacja tekstu Pliniusza (NH, XXXV 12 46 160) oraz wyniki analiz fizykochemicznych wskazują jednoznacznie na antyczne Tralles jako ośrodek produkcji ESB, zob. odpowiednio J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, s. 9-10; J.W. Hayes, *Sigillate orientali...*, op. cit., s. 49; G. Schneider, *Chemical Grouping of Roman Terra Sigillata Finds From Turkey, Jordan and Syria*, [w:] Ş. Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers (red.), *Archaeometry 94, The Proceedings of the 29th International Symposium of Archaeometry, Ankara 9-14 May 1994*, Ankara 1996, s. 189. Istnieje także — wątpliwa moim zdaniem — hipoteza, że ESB mogła być produkowana w Efezie, zob. S. Zabehlicky-Scheffencgger, *Der Italiener in Ephesos, Rci Cretariae Romanae Fautorum Acta* 34, 1995 (Alba Regia 25, Szekesfehervar 1995), s. 257. Przypuszczenie to oparte jest jedynie na fakcie znalezienia w Efezie dużego składu tych naczyń bez śladów użytkowania.

⁷ J.W. Hayes, *Sigillate orientali...*, op. cit., s. 50-51.

⁸ Określenia barw gliny i polewy wg A.H. Munsell, *Soil Color Charts*, Newburgh — New York 1990.

⁹ Obydwie formy wyraźnie inspirowane kształtami 18.2 i 22.1-3 (*Conspectus...* 1990 — zob. przyp. 19, niżej) sigillaty włoskiej.

¹⁰ Numery inwentarza podane wg ksiąg inwentarzowych Ośrodka Badań Archeologicznych UW w Novae; wszystkie wymienione fragmenty, przechowywane obecnie w magazynie Mijsji Archeologicznej UW w Novae, zostały zadokumentowane przez autora jesienią 1996 r.

¹¹ Najbliższa publikowana analogia zob. S. Zabehlicky-Scheffencgger, *Der Italiener...*, op. cit., s. 263, ryc. 4:1.

¹² Ibidem, s. 257.

¹³ Por. ibidem, s. 263, ryc. 4:8.

¹⁴ Por. przypis 12.

¹⁵ Stemple na naczyniach ESB, w przeciwieństwie do sigillat zachodnich, zawierały oprócz imion garncarzy także pozdrowienia (XAIPE) oraz wyrazy abstrakcyjne (XAPIC, KEPAC, ΔΩPON — jak w przypadku naczyń z Novae); największy wybór publikowanych stempli epigraficznych na naczyniach ESB zob. V. Mitsopoulos-Leon, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde*, T. 1: *Keramik hellenistischer und römischer Zeit*, *Forschungen in Ephesos*, Bd. IX 2/2, Wien 1991, s. 96-98 i odpowiednie ilustracje; S. Zabehlicky-Scheffencgger, *Der Italiener...*, op. cit., s. 256, 270. Najbliższa analogia pod względem wielkości i grafii zob. ibidem, s. 270, ryc. 11:13.

¹⁶ J.W. Hayes, *Sigillate orientali...*, op. cit., s. 50-51.

¹⁷ Znaleziska z Efezu pokazują, że wariant formy 62B pojawił się już wcześniej — S. Zabehlicky-Scheffencgger, *Der Italiener...*, op. cit., s. 267, ryc. 8:7; por. także C. Lang-Auinger, U. Otschar, *Aspekte zur Chronologie*, [w:] C. Lang-Auinger, *Hanpshaus 1 in Ephesos. Der Baubefund*, *Forschungen*

in Ephesos, Bd. VIII/3. Wien 1996, s. 51-52, nr 162, s. 76, ryc. 9:162 — autorka również sugeruje datowanie otwarte: I w.

¹⁸ Związczą: Ch. Goudineau, *Étude sur la céramique arétine lisse à la lumière des fouilles de l'École Française de Rome au Poggio Moscini, Bolsena*, Melanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Suppl. 6, Paris 1968; A. Oxé, H. Comfort, *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, Bonn 1968.

¹⁹ Podstawowe informacje oraz użyta tu typologia pochodzą z pracy: E. Etlinger i in., *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, Heft 10, Bonn 1990.

²⁰ Por. „Fabric 2”, [w:] P.M. Kenrick, *The Fine Pottery, Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, vol. III, Supplements to Libya Antiqua V, Tripoli 1985, s. 128.

²¹ Por. przypis 19.

²² A. Oxé, H. Comfort, *Corpus...*, op. cit., s. 206-214, poz. 736-747.

²³ S. Zabchlicky-Scheffenecker, „Die Geschäfte des Herrn Lucius G.”. *Ein Arbeitsbericht, Rci Cretariae Romanae Fautorum Acta* 21/22, 1982, s. 105, 108, 115, ryc. 11. Do zarejestrowanych przez autorkę znalezisk stempli Gelliusza *in planta pedis* na Bałkanach możemy dodać kilka następnych odkryć: Novae — U. Dymaczewska, J. Kotecki, *Ceramika naczytelowa*, [w:] S. Parnicki-Pudelko (red.), *Novae — Sektor Zachodni 1976, 1978. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM*, Poznań 1981, s. 76-77, nr 10, ryc. 12:2-3; A. Dimitrova-Milčeva, *Importierte Terra Sigillata aus Novae*, [w:] T. Ivanov (red.), *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace. Bulgarie. I-II siècle*, Bulletin de l'Institut d'Archéologie 37 [Sofia] 1987, s. 121, nr 10, s. 123, nr 34, s. 132, tabl. 1:10, s. 134, tabl. 3:34b; A. Dimitrova-Milčeva, *Die italische Sigillata und dünnwandige Gebrauchskeramik von Moesia Inferior*, Rci Cretariae Romanae Fautorum Acta 31/32, 1992, s. 482, 492, ryc. 8a — autorka wymienia 8 stempli z Novae; A. Milčeva, E. Genčeva, *Scavi nell'area dello scarumum tribunorum del campo militare romano a Novae*, [w:] G. Susini (red.), *Limes. Studi di storia* 5, Bologna 1994, s. 74, ryc. 6, 6a; Dimum — D. Mitova-Džonova, *Dimum und Regio Dimensis*, [w:] G. Susini (red.) *Limes*, op. cit., s. 54, ryc. 6:1-2, s. 61, nr 1, 2; Oescus — G. Kabakčieva, *Frührömische Militärlager in Oescus (Nordbulgarien). Ergebnisse der Ausgrabungen 1989-1993*, Germanin 74, 1996, s. 107-108, 109, ryc. 10; Montana — G. Alexandrov, *Montana*, Sofia 1981, strony nie numerowane, zdjęcie fragmentów sigillaty italskiej wraz z fajką turecką(1), dwa stemple Gelliusza *in planta pedis*; Transdierna i Boljetin — L. Bjelajec, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji*, Beograd 1990, s. 133, nr 40-41, s. 135, ryc. 62:40-41; Stobi — V.R. Anderson-Stojanović, *The Hellenistic and Roman Pottery. Stobi. Results of the Joint American-Yugoslav Archaeological Investigations 1970-1981*, vol. 1, Princeton 1992, s. 50, nr 295, tabl. 34:295.

²⁴ P.M. Kenrick, *The Use of Decoration on „Plain” Italian Sigillata*, [w:] E. Etlinger i in., *Conspectus...*, op. cit., s. 149-150.

²⁵ Podstawowe informacje [w:] C. Bémont, J.-P. Jacob (red.), *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations*, Documents d'Archéologie Française No 6, Paris 1986, s. 96-103.

²⁶ E. Ritterling, *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung 40, 1912, Wiesbaden, 1913, s. 210, tabl. XXXI:12.

²⁷ Zob. F. Oswald, T.D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London 1920 (wyd. 1966), s. 210, tabl. 71.

²⁸ J. Curle, *A Roman Frontier Post and Its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow 1911, s. 198, tabl. XXXIX:11.

²⁹ Por. K. Domzalski, *Ceramika stotowa...*, op. cit.

³⁰ Następne miejsce pobytu legionu to Mirebeau we wschodniej Gałii; dla porównania terra sigillata używanej następnie przez legion VIII Augusta, zob. B. Pferdshirt, *Die Terra Sigillata*, [w:] R. Goguet, M. Redé (red.), *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz 1995, s. 116-151; nowa lokalizacja spowodowała zupełnie inną proveniencję terra sigillata: niemal 100% używanych przez legion VIII Augusta w Mirebeau naczyń stanowią importy południowogałlijskie.

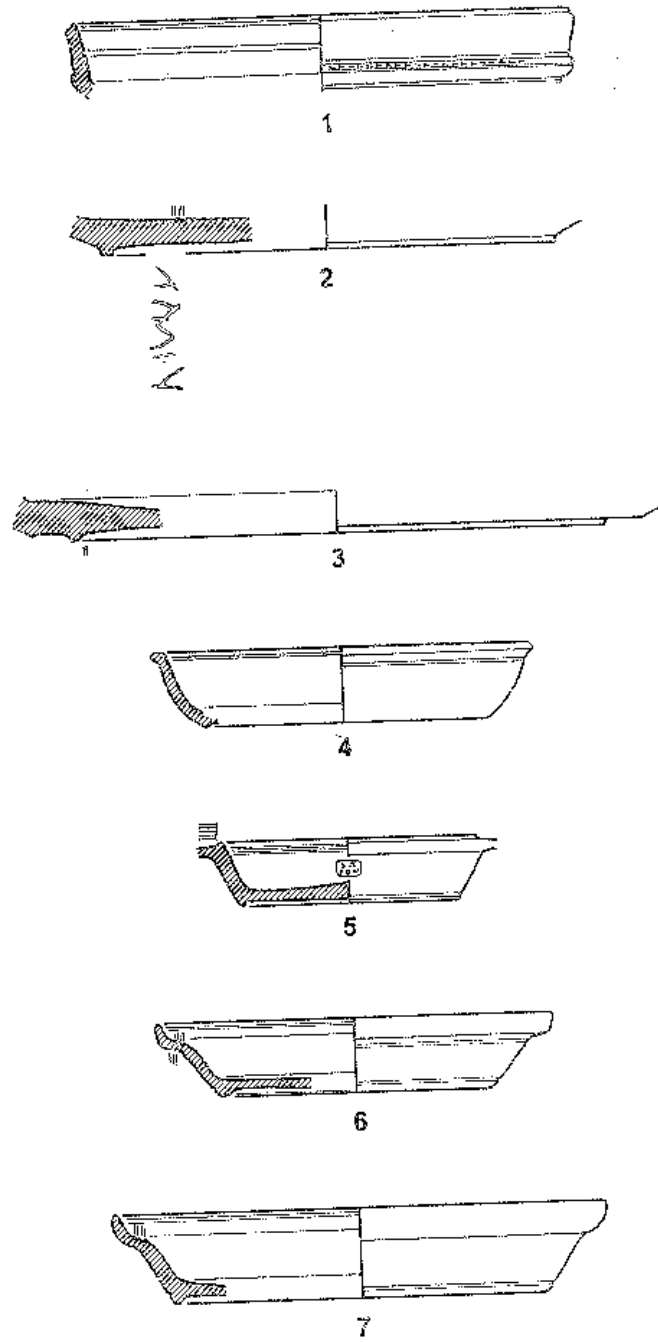
³¹ Por. T. Sarnowski, *Wykopiska...*, op. cit., s. 113.

³² Por. publikacje z przypisu 23.

³³ Novae — U. Dymaczewska, J. Kotecki, *Ceramika...*, op. cit., s. 76, ryc. 12:4, s. 77, nr 11; A. Milčeva, E. Genčeva, *Scavi...*, op. cit., s. 76, 78, ryc. 10; Oescus — G. Kabakčieva, *Frührömische...*, op. cit., s. 110-111, ryc. 11:5,7.

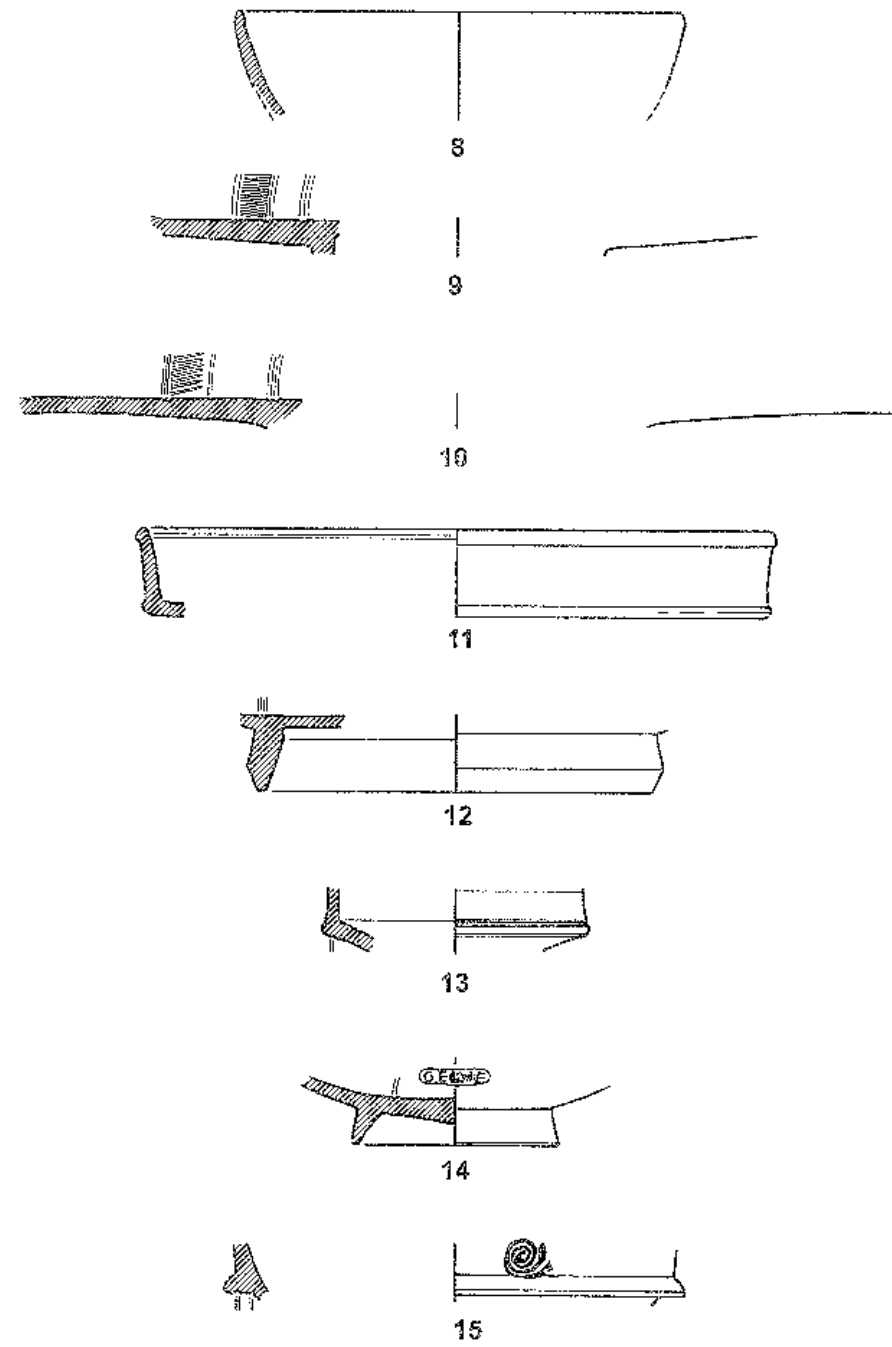
³⁴ V. Anderson-Stojanović, *The Hellenistic...*, op. cit., s. 50-53 (37 fragmentów).

Tablica I.

Sigillata wschodnia B: 1-7, skala 1:2. Numery zgodne z numerami katalogu w tekście

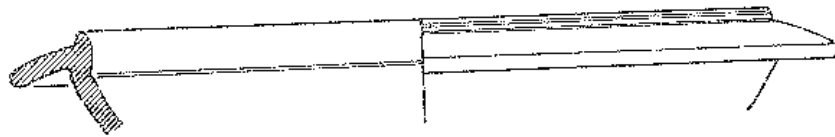
Tablica II

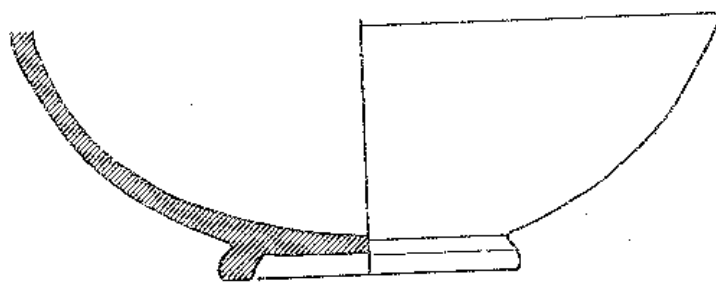
Sigillata wschodnia B: 8; sigillata italska: 9-15, skala 1:2.
Numery zgodne z numerami katalogu w tekście

16

17

19

2

5

14

Sigillata południowogalijska: 16-19, skala 1:2; graffiti: 2; stemple: 5, 14, skala 1:1.
Numery zgodnie z numerami katalogu w tekście

Krzysztof Domżański

CERAMIKA STOŁOWA Z *PRINCIPIA* W NOVAE Wypełnisko jamy nr 4

Opisywaną tu ceramikę znaleziono razem z naczyniami terra sigillata¹ w wypełnisku (warstwy j-k) prostokątnej jamy pod pomieszczeniami Cw i Dw, w południowo-wschodniej części *principia* legionu I Italica². W katalogu umieszczono ponadto jeden fragment pochodzący z warstwy niwelacyjnej (i), bezpośrednio nad wypełniskiem³.

W skład zespołu wchodzi naczynia importowane oraz wyroby miejscowego rzemiosła. Ceramika importowana pochodzi przede wszystkim z Italii, ale także z południowej Pannonii oraz południowo-wschodniej Galii. Główna droga napływu prowadziła od Akwilei, przez Emonę, z bieżnią Sawy ku Sirmium i Singidunum oraz dalej, w dół Dunaju. Dla wyrobów galijskich dużo większe znaczenie miał szlak dunajski, przez północną Pannonię⁴. Importowana ceramika składa się z naczyń otwartych (miszeczki), wykonanych przy użyciu najlepszych technologii garncarskich i w większości dekorowanych. Wyroby lokalne bądź pochodzące z najbliższej okolicy charakteryzują się gorszą jakością wykonania, grubszymi ścianami oraz niemal zupełnym brakiem dekoracji. W tej grupie dominują naczynia zamknięte (dzbany, amfory, naczynia w kształcie garnka, unguentaria).

Cienkościenne naczynia północnoitalskie i pochodne

Pod koniec I w. p.n.e. i w I w. n.e. Italia słynęła z doskonałej jakości ceramiki stołowej o wyjątkowo cienkich ściankach (1-2 mm) pokrytych delikatną, metaliczną polewą, o twardym wypale i finezyjnej dekoracji, wykonanej głównie przy użyciu dwóch technik: *en barbotine* i rulctowania. Naczynia te były szeroko eksportowane do czasu powstania lokalnej konkurencji w wielu prowincjach. Chodzi przede wszystkim o miszeczki i pucharki, w większości beznamadłowe. Jakkolwiek znaleziska tych naczyń są bardzo liczne, znane są warsztaty produkcyjne, to studia nad ustaleniem ich typologii i chronologii nie osiągnęły jeszcze stopnia zadowalającego⁵.

Większość wymienionych tutaj zabytków pochodzi z północnej Italii. Nie ma możliwości wskazania konkretnych ośrodków, jednak wspólną cechą naczyń tam wytwarzanych są nadzwyczaj cienkie ścianki i twarde, metaliczny wypał, który nadawał naczyniom grafitowo-szary kolor. Dwa naczynia (kat. nr 8 i 9), wypalone na kolor brązowy, być może wytworzono w innych wytwórniach włoskich, jednakże podobieństwo formy, dekoracji i wykonania do naczyń o czarnym wypale jest bardzo znaczne⁶. Dwa fragmenty (kat. nr 13 i 14) o bardziej miękkim wypale, glinie płoworóżowej i ciemnej polewie pochodzą zapewne z wytwórni spoza Italii, powstałych w I w. n.e. w prowincjach północnych i produkujących naczynia wzorowane na włoskich. Być może chodzi tu o ośrodki galijskie bądź pannońskie.

Znaleziska wszystkich wymienionych tu podstawowych form i typów dekoracji znane są już z Novae i najbliższej okolicy⁷.

*Schindler-Kaudelka 1975, forma 84/97 **

Miseczka o płaskim dnie rozszerzającym się łagodnie ku wertykalnym ściankom przechodzącym bezpośrednio w prosty brzeg. Naczynia te były zdobione techniką ruletowania w postaci horyzontalnych linii nacięć na ściankach. Przykłady tej formy odkryto już w Novae⁸.

W Magdalensbergu naczynia takie pojawiły się w 20-25 r.⁹

1. Nr inw. 133/91w¹⁰, tabl. I.

Brzeg i ścianka naczynia; śr. brzegu ok. 9 cm; glina drobnoziarnista, bez widocznych zanieczyszczeń, twardo wypalona na kolor ciemnoszary (7,5YR N4)¹¹; bez polewy; poniżej horyzontalnych wypukłych linii zachowany fragment dekoracji ruletowanej.

2. Nr inw. 63/95w, nie ilustrowany.

Dolny fragment ścianki naczynia; śr. nie do ustalenia; glina jw., szara (10YR 5/1), zawierająca drobną, srebrzystą miękę; bez polewy; zachowane fragmenty rytych linii horyzontalnych oraz dekoracji ruletowanej.

Schindler-Kaudelka 1975, forma 102 (warianty a-e oraz h)

Cylindryczna miseczka o płaskim lub lekko wklęsłym dnie rozszerzającym się łagodnie ku wertykalnym ściankom przechodzącym bezpośrednio w prosty brzeg. Miseczki tego typu mają z reguły dekorację *en barbotine* i ruletowania. Należy zwrócić uwagę na fakt, że analogiczne, delikatne motywy *en barbotine* zdobiące dalej wymienione wyroby (nr kat. 3 i 4) spotkać można także na naczyniach terra sigillata z warsztatów w północnej Italii¹². Wewnętrzna powierzchnia naczyń nr 3, 5, 8 i 9 pokryta jest drobnym piaskiem.

Forma ta jest datowana na okres panowania Klaudiusza i Nerona¹³.

3. Nr inw. 428/96w, tabl. I.

Brzeg i fragment ścianki naczynia; śr. brzegu ok. 9,5 cm; glina drobnoziarnista bez widocznych zanieczyszczeń, wypalona twardo na kolor ciemnoszary (7,5YR N4); polewa ciemnoszaro-czarna (7,5YR N2), cienka, dobrze przylegająca, z metalicznym połyskiem; wewnętrzna powierzchnia pokryta drobnym piaskiem (chropowata); pod brzegiem, między dwiema wypukłymi liniami horyzontalnymi zachowany fragment dekoracji *en barbotine* (strzałki i kropki).

4. Nr inw. 133/91w, tabl. I.

Brzeg i fragment ścianki naczynia; śr. brzegu ok. 9,5 cm; glina jw., w kolorze jasnoszarym (5Y 5/1); polewa jw., wewnątrz nałożona grubszą warstwą; zachowana dekoracja jw.

5. Nr inw. 133/91w, tabl. I.

Dolny fragment ścianki naczynia; maksymalna zachowana śr. ok. 9,5 cm; glina i polewa dokładnie jak w naczyniu kat. nr 4; ponadto wewnętrzna powierzchnia pokryta drobnym piaskiem; zachowany fragment horyzontalnych linii rytych i dekoracji ruletowanej.

6. Nr inw. 428/96w, tabl. I.

Brzeg i fragment ścianki naczynia; śr. brzegu ok. 9 cm; glina jw., szara (7,5YR N4); polewa matowa w podobnym odcieniu.

7. Nr inw. 428/96w, tabl. I.

Dno naczynia; śr. lekko wyodrębnionej stopki 3,4 cm; glina jw., ciemnoszara (7,5YR N5); polewa z lekkim metalicznym połyskiem, ciemniejsza (7,5YR N3).

8. Nr inw. 430/96w, tabl. I.

Brzeg i fragment ścianki naczynia; śr. brzegu ok. 9,5 cm; glina drobnoziarnista, bez widocznych zanieczyszczeń, twardo wypalona na kolor płoworóżowy (5YR 7/6-7/8); polewa wewnątrz nałożona grubszą warstwą, metalicznie błyszcząca; na zewnątrz wyraźnie cieńsza i matowa; kolor polewy niejednorodny, czerwono-brązowy (2,5YR 5/6-5/8); wewnętrzna powierzchnia naczynia w dolnej części pokryta drobnym piaskiem (chropowata); na zewnątrz, pomiędzy dwiema żłobkowanymi, horyzontalnymi liniami pod brzegiem zachowany fragment dekoracji *en barbotine* (motyw listków)¹⁴.

9. Nr inw. 64/95w, tabl. I.

Dolny fragment ścianki miseczki; maksymalna zachowana śr. ok. 10 cm; glina jw. z lekko szarym rdzeniem widocznym w przełomie; polewa dobrze przylegająca, jw.; na zewnątrz naczynia kolor polewy niejednorodny; powierzchnia wewnętrzna

pokryta drobnym piaskiem; pomiędzy dwiema horyzontalnymi liniami rytymi zachowany fragment dekoracji ruletowanej.

Schindler-Kaudelka 1975, forma 108 (wariant a)

Wysoki puchar bezimadłowy o płaskim lub lekko wklęsłym dnie, łagodnie rozszerzających się ku górze, lekko wybrzuszonych ściankach oraz nieco podciętym, profilowanym lub prostym brzegu. Naczynia takie miały dekorację analogiczną do miseczek *Schindler-Kaudelka 1975, forma 102*, tj. górny pas zdobienia *en barbotine* (podobne, delikatne wzory) i dolny pas wielokrotnego ruletowania¹⁵. Ze względu na zachowanie jedynie niewielkich fragmentów naczyń nr 10 i 11 identyfikacja ta ma charakter hipotetyczny.

Pucharki wymienionej formy datowane są w Magdalensbergu na lata 30-40¹⁶.

10. Nr inw. 428/96w, tabl. II.

Fragment dna oraz dolnej ścianki naczynia; śr. dna ok. 3,5 cm; glina doskonale oczyszczona, drobnoziarnista, wypalona twardo na kolor ciemnoszary (7,5YR N3); polewa lekko błyszcząca w podobnych, szaro-ciemnoszarych odcieniach (7,5YR N3-N4).

11. Nr inw. 133/91w, tabl. II.

Dno i fragment ścianki naczynia; śr. dna 3,3 cm; glina jw., zawierająca dużo srebrzystej, drobnej miki, szara (7,5YR N4-N5); bez polewy; wewnątrz pucharka zachowane ślady czerwonej ochry.

Formy nieokreślone

12. Nr inw. 393/96w, nie ilustrowany.

Dolny fragment ścianki miseczki lub pucharka; śr. nie do określenia; glina drobnoziarnista, dobrze oczyszczona, twardo wypalona na kolor różowo-brązowy (5YR 6/6); polewa brązowa (2,5YR 4/8), podobna do polewy na naczyniach sigillaty włoskiej; pokrywa górną część powierzchni wewnętrznej oraz całą powierzchnię zewnętrzną; zachowany niewielki fragment delikatnej dekoracji *en barbotine*; motyw zbliżony do znanego z pucharka *Schindler-Kaudelka 1975, forma 21a*, datowanego na okres augustejski¹⁷.

13. Nr inw. 135/96m-24, tabl. II.

Środkowy fragment ścianki wysokiego pucharka; maksymalna zachowana śr. ok. 7,3 cm; glina jw., płoworóżowa (7,5YR 8/4), z szarym rdzeniem widocznym w przełomie; polewa matowa, brązowo-szara (10YR 4/1), nałożona cienką warstwą, tak, że prześwituje jasny kolor gliny; nad grubą rytą linią horyzontalną zachowany fragment dekoracji ruletowanej.

14. Nr inw. 135/96m-33, tabl. II.

Dno i fragment ścianki pucharka lub miseczki; śr. dna 4,1 cm; glina jw., zawiera pojedyncze, drobne ziarenka srebrzystej miki, nieco mniej twardo wypalona na kolor jasno szary (10YR 5/2) na zewnątrz oraz nieco ciemniejszy szaro-brązowy wewnątrz, gdzie naczynie zanieczyszczone jest popiołem; bez polewy.

Cienkościenna ceramika południowopannońska

Formą przewodnią tej grupy ceramiki są miseczki o płaskim lub lekko wklęsłym dnie, mniej lub bardziej wybrzuszonych ściankach, które przechodzą czasami w podcięty, prosty lub wywinięty nieco na zewnątrz brzeg. Mniej popularna forma to wysoki, pękaty puchar bezimadłowy o podobnym kształcie stopki, zdecydowanie wybrzuszonych ściankach i podciętym, wywiniętym lekko na zewnątrz brzegu. Naczynia te charakteryzowały się cienkimi ściankami, doskonałą gliną dość twardo wypaloną na kolor płoworóżowy i polewą w odcieniach brązowych.

Wspólną cechą i kryterium wyróżniającym tę grupę ceramiki jest dekoracja. Podobnie jak na naczyniach północnoitalskich, spotykamy tutaj połączenie dwóch technik: *en barbotine* i ruletowania. Tak jedna, jak i druga metoda stosowana jest znacznie mniej finczyjnie niż na pierwowzorach włoskich. Górny pas dekoracji stanowią wzory nałożone *en barbotine* niezwykle grubą pastą (wstęgi, zawijasy, listki, błyszcz, kropki etc.). Wygląd pasty wskazuje, że przechodziła ona przez rożek nacinany w kształcie gwiazdki. Niżej, oddzielony grubą horyzontalną linią rytą, znajduje się pas wielokrotnego ruletowania o dość dużych nacięciach. Naczynia dekorowane tylko jedną techniką należą do rzadkości. Znaczna liczba miseczek ma wewnętrzną powierzchnię chropowatą, pokrytą drobnym piaskiem.

Ze względu na bardzo dobrą jakość wykonania do niedawna uważano te naczynia za wyrób włoski. Analiza ich występowania nie pozwoliła na utrzymanie tej hipotezy. Przesądzając znaczenie wydają się mieć odkrycia wskazujące na miejscową produkcję w Emona i Sirmium¹⁸. Dystrybucja omawianej ceramiki także obejmuje głównie południową Pannonię, w mniejszym stopniu tereny leżące na północ od linii Emona-Sirmium¹⁹. Na terenie Mezji dysponujemy znaleziskami z Singidunum²⁰ oraz Oescus²¹ i Novae²².

Obie wymienione formy występowały od panowania Klaudiusza do okresu flawijskiego²³.

Miseczka o płaskim lub wklęsłym dnie, lekko wybrzuszonych ściankach i prostym brzegu

15. Nr inw. 450/96w, tabl. II.

Brzeg i ścianka naczynia; śr. brzegu ok. 10 cm; glina drobnoziarnista bez widocznych zanieczyszczeń, dość twardo wypalona na kolor płoworóżowy (7,5YR 7/6);

polewa o niejednorodnym kolorze, wewnątrz grubsza i ciemniejsza — brązowa (7,5YR 4/3), na zewnątrz cieńsza i jaśniejsza — brązowo-pomarańczowa (7,5YR 6/8), ma lekki połysk; wewnętrzna powierzchnia pokryta drobnym piaskiem; na zewnątrz ślady zdobienia: w górnej części, pod brzegiem szeroki pas dekoracji *en barbotine*, poniżej oddzielony szeroką, poziomą linią rytą, pas wielokrotnego ruletowania.

Ceramika cienkościenna z Lugdunum (Lyon)

Wśród wielu form naczyń cienkościennych produkowanych w Lugdunum na uwagę zasługuje zwarta grupa półkulistych miseczek o płaskim lub lekko wklęsłym dnie, łagodnie zakrzywionych ściankach i prostym lub nieco wklęsłym brzegu podkreślonym poziomą wypukłą linią²⁴. Ścianki tych miseczek są nieco grubsze niż w naczyniach włoskich, glina drobnoziarnista, niezwykle jasna, żółtawobeżowa, wypalona twardo. Polewa swym wyglądem przypomina nieco ołowianą glazurę. Lekko błyszcząca, w kolorach od czarno-oliwkowego, poprzez odcienie kasztanowe, zielonkawe, do bursztynowo-pomarańczowego. Na kolor naczyń ma wpływ grubość polewy. Jasna glina powoduje rozjaśnienie polewy w przypadku nałożenia jej cienką warstwą.

Część z opisywanych miseczek nie miała dekoracji (typ 25). Pokryte one były na zewnątrz i wewnątrz drobnym piaskiem. Pozostałe (typy 26-30) były zdobione techniką zbliżoną do *barbotinowej* i aplikacyjnej, bardzo charakterystycznymi motywami: rustyki (zwanej też motywem sieciowym), cierni, łusek i chropowatych krawędzi (tzw. główki gwoździ lub jeżyny). Powierzchnia wewnętrzna naczyń zdobionych także jest chropowata, pokryta drobnym piaskiem.

Miseczki te znajdowane są głównie w prowincjach zachodniej części cesarstwa: Brytanii, Galii, Hiszpanii, Italii, nad limesem reńskim²⁵. Na wschodzie występują rzadko²⁶; nieco częściej odkrywane są na limesie dunajskim²⁷. Ich występowanie odnotowano już także w Novae²⁸.

Podobnie jak ceramika południowopannońska, naczynia z Lugdunum produkowano od panowania Klaudiusza do okresu flawijskiego²⁹.

Półkulista miseczka; Grataloup 1988, typ 26

16. Nr inw. 67/95w, tabl. II.

Brzeg i fragment ścianki naczyń, śr. brzegu ok. 9 cm; glina drobnoziarnista, doskonale oczyszczona, twardo wypalona na kolor płowóżółty (2,5Y 8/4); polewa dobrze przylegająca, brązowo-oliwkowa (2,5Y 3/3-4/4), błyszcząca; w miejscach prześwitania gliny odcień polewy jest jaśniejszy, brązowy; wewnętrzna powierzchnia pokryta drobnym piaskiem; na zewnątrz, pod poziomą linią podkreślającą brzeg, zachowany fragment dekoracji plastycznej z motywem rustyki.

17. Nr inw. 421/96w, tabl. II.

Dolna partia ścianki naczyń; maksymalna zachowana śr. ok. 11,5 cm; glina jw.; polewa jw., wewnątrz ciemniejsza, kasztanowa (7,5YR 3/3), na zewnątrz miejscami jaśniejsza, brązowa; pokrycie drobnym piaskiem wewnątrz i dekoracja zewnętrzna jw.

Forma nieokreślona: miseczka lub pękaty pucharek bezimadłowy³⁰

18. Nr inw. 15/95w, tabl. II.

Lekko wklęsłe dno i dolny fragment ścianki naczyń; śr. dna 3,8 cm, maksymalna zachowana ok. 9 cm; glina jw., kremowo-płowóżółta (2,5Y 8/3); polewa wewnątrz pokrywa całą powierzchnię, szaro-oliwkowa (10YR 4/1-4/2), na zewnątrz zachowana częściowo, o niejednorodnej barwie: oliwkowa, brązowa, bursztynowa; wewnętrzna powierzchnia pokryta drobnym piaskiem; na zewnątrz, pomiędzy rytymi liniami poziomymi, zachowany fragment wielokrotnego ruletowania.

Naczynia importowane o nieokreślonej proveniencji

Ze względu na wysoką jakość wykonania, cienkie ścianki, twardy wypal i obecność dobrej polewy należy przypuszczać, że wymienione niżej dwa naczynia przywieziono do Novae z dalszych ośrodków, być może pannońskich.

Pękaty pucharek o wąskim, wywiniętym lekko na zewnątrz brzegu

19. Nr inw. 419/96w, tabl. III.

Brzeg i górny fragment ścianki naczyń; śr. brzegu 5 cm; glina dobrze oczyszczona, twardo wypalona na kolor szaro-różowy (2,5YR 6/3); polewa nałożona cienką warstwą, wewnątrz pokrywa tylko powierzchnię brzegu, błyszcząca, oliwkowo-szara (10YR 3/3-4/3).

Pucharek lub kubek o lekko wywiniętym na zewnątrz brzegu

20. Nr inw. 419/96w, tabl. III.

Brzeg i górny fragment ścianki naczyń z zachowanym śladem imadła; śr. brzegu 7 cm; glina jw., szara (10YR 4/1-5/1); polewa dobrze przylegająca, jasnoszara z odcieniem beżowym (10YR 5/1-5/2), matowa.

Ceramika czerwona pompejańska

Jest to jedyny rodzaj ceramiki kuchennej produkowanej w Italii, który znajdowano na terenie niemal całego cesarstwa rzymskiego. Chodzi o duże płaskodenne misy,

a właściwie bezimadłowe patelnie (*patinae*) wraz z pokrywkami, których wewnętrzne powierzchnie pokrywa gruba warstwa dobrze przylegającej polewy matowej lub o delikatnym, woskowym połysku. Polewę, czasami o wyglądzie tej na naczyniach terra sigillata (lecz jeszcze grubiej nałożoną), wypalano w odcieniach brązowo-czerwonych. W swej klasycznej postaci miała ona kolor typowej czerwieni pompejańskiej (stąd nazwa). Powierzchnia zewnętrzna pozostawała bez polewy.

Były to naczynia o dość grubych ściankach (5-10 mm) wykonanych z twardo wypalanej gliny, zawierającej liczne, widoczne ziarenka kwarcytów. Charakterystyczny jest czarny kwarcyt pochodzenia wulkanicznego. Glinę wypalano na kolor czerwono-brązowy²¹. Produkcja naczyń tego typu miała w Italii długą tradycję sięgającą III w. p.n.e. Ich eksport łączył się z ekspansją militarną Rzymu pod koniec I w. p.n.e. i w I w. n.e. Znajdiska tych naczyń w dużej mierze pochodzą z terenu limesowych i innych instalacji wojskowych w zajmowanych prowincjach. O popularności naczyń wśród legionistów decydowała zapewne niezwykle trwałość²², w tym odporność na wysokie temperatury i, co za tym idzie, uniwersalność. Zaopatrzone w pokrywki misy-patelnie mogły służyć do przygotowywania potraw, przechowywania żywności oraz do samej konsumpcji. Wewnętrzna polewa ułatwiała utrzymywanie ich w czystości.

Wydaje się, że spośród włoskich ośrodków produkcyjnych największe znaczenie miała Kampania. W I w. n.e. ceramikę o podobnej funkcji i kształtach produkowano w nowych prowincjach rzymskich. Nigdy jednak nie dorównała jakością naczyniom włoskim, które zaprzestano produkować zapewne pod koniec I w. lub w początku II w.

21. Nr inw. 425/96w1, nie ilustrowany.

Fragment płaskiego dna naczynia; maksymalna zachowana śr. ok. 16 cm, grubość dna 5 mm; glina o porowatym przełomie, twardo wypalona na kolor różowo-brązowy (2,5YR 6/8); widoczne liczne ziarenka kwarcytowe, w tym czarne, pochodzenia wulkanicznego; polewa doskonałej jakości, grubo nałożona, dobrze przylegająca, w kolorze brązowo-pomarańczowym (2,5YR 4/8-5/8), o lekkim, woskowym połysku; na dnie naczynia dwie pary koncentrycznych linii rytch.

Lokalna ceramika stołowa

Niżej opisano różne typy naczyń, głównie stołowych oraz użytku osobistego. Jakkolwiek niektóre z nich mogły być używane w gospodarstwie domowym, to nie ma wśród nich naczyń typowo zasobowych (transportowo-magazynowych) i kuchennych. Wspólną cechą opisywanej ceramiki jest gorsza jej jakość od jakości naczyń będących przedmiotem dalekosiężnej wymiany handlowej. Są wykonane z drobnoziarnistej gliny z widocznymi ziarenkami materiałów ilastych i czasami elementów schudzących. Wypal gliny jest częściej miękkiej. Duża część naczyń nie była pokry-

ta polewą. Tam gdzie występuje, widzimy jej złą jakość, przede wszystkim małą odporność na ścieranie. Naczynia te, jeżeli nie wyprodukowano ich w Novae, pochodzą zapewne z dość bliskich okolic, w obrębie granic prowincji²³.

*Wrzecionowate unguentaria*²⁴

22. Nr inw. 62/95w, tabl. III.

Prosty brzeg i szyjka naczynia; śr. brzegu 3,3 cm; glina drobnoziarnista, miękko wypalona, płoworóżowo-beżowa (10YR 7/4-8/3); widoczne drobne ziarenka wapienne oraz sporadycznie srebrzysta mika; bez polewy; w dolnej części szyjki ryte linie horyzontalne.

23. Nr inw. 135/96m-9, tabl. III.

Stopka naczynia wraz z pełną nóżką; śr. stopki 2,2 cm; glina drobnoziarnista, dobrze oczyszczona, jasnoszaro-beżowa (10YR 5/2), twardo wypalona; widoczne pojedyncze ziarenka srebrzystej miki; polewa dobrze przylegająca, połyskliwa, ciemnoszara (10YR 3/1-4/1).

*Kalamarz lub pojemniczek na masę*²⁵

24. Nr inw. 443/96w, tabl. III.

Grube dno, ścianki i guzkowate imadło z wertykalnym otworem; nie zachowany wylew; śr. dna 4,2 cm; glina drobnoziarnista z dużą ilością widocznego materiału ilastego, w tym drobnej, srebrzystej miki; miękko wypalona, płoworóżowo-brązowa (7,5YR 6/6-7/6); bez polewy.

Miseczka o niskiej stopce, wertykalnych ściankach i prostym brzegu

25. Nr inw. 395/96w, tabl. III.

Zachowany cały profil naczynia; śr. brzegu 7,2 cm; glina jw., płoworóżowo-pomarańczowa (5YR 7/6-7/8), z szarym rdzeniem widocznym w przełomie; polewa niemal całkowicie wytarta, zachowane nieliczne partie w kolorze różowo-brązowym (2,5YR 6/6-6/8).

Duża misa o łagodnie rozchylonych ściankach i lekko wyprofilowanym na zewnątrz brzegu

26. Nr inw. 135/96m-15, tabl. IV.

Brzeg i fragment ścianki naczynia; śr. brzegu ok. 30 cm; glina jw., wypalona nieco bardziej twardo na kolor płoworóżowo-żółty (7,5YR 7/4-7/6); polewa w znacznym stopniu zniszczona, pokrywająca wewnątrz naczynia oraz górne partie ścianki na zewnątrz brzegu, szaro-brązowa.

Naczynie nieokreślone

27. Nr inw. 135/96m-18, tabl. IV.

Dno i fragment ścianki; śr. dna 4,7 cm; glina drobnoziarnista z widocznymi pojedynczymi ziarenkami wapiennymi, średnio twardo wypalona, różowo-brązowa

(5YR 6/4-6/6); polewa dobrej jakości tak wewnątrz, jak i na zewnątrz, matowa, płowobrazowa (2,5YR 5/6).

Kadzielnice

Tylko jeden z prezentowanych poniżej profili jest zachowany całkowicie (kat. nr 28). Jest to kadzelnica na wysokiej, ozdobnie profilowanej nóżce, o łagodnie rozchylających się ściankach, zagiętych wertykalnie w kierunku prostego, wychylonego lekko na zewnątrz brzegu. Następny fragment (kat. nr 29) prawdopodobnie należy do podobnej formy. Fragmenty nr 30 i 31 reprezentują inne kształty. Żaden ze znalezionych w *principia* fragmentów nie może być jednoznacznie przypisany znanym formom kadzelnicy z terenu dolnego Dunaju³⁶. Jedynie zabytek kat. nr 30 wykazuje pewne podobieństwo do nóżki naczynia z Troesmis³⁷. Podobna nóżka nieco innej formy znana jest także z Novae³⁸. Prezentowany tu zespół to najwcześniejsze tego typu wyroby ceramiczne z terenu obozu.

28. Nr inw. 435/96w, tabl. IV.

Zachowany cały profil naczynia; śr. brzegu 10 cm; glina drobnoziarnista z dużą zawartością drobnej, srebrzystej miki, miękko wypalona, różowo-brązowa (7,5YR 6/4-6/6); bez polewy.

29. Nr inw. 135/96m-14, tabl. IV.

Stopka i fragment nóżki naczynia; śr. stopki 8 cm; glina jw., szaro-brązowa (7,5YR 5/4-6/4); na zewnętrznej powierzchni ślady białej angoby.

30. Nr inw. 461/96w, tabl. IV.

Stopka, nóżka i dno naczynia, śr. stopki 9 cm; glina jw. z większą zawartością widocznych elementów ilastych, różowo-szara (5YR 6/6-7/6); bez polewy.

31. Nr inw. 135/96m-8, tabl. IV.

Fragment nóżki naczynia; maksymalna zachowana śr. 7 cm; glina jw., jasnoszara (10YR 6/3); bez polewy.

Pokrywki

32. Nr inw. 135/96m-6, tabl. IV.

Uchwyt i fragment ścianki; maksymalna zachowana śr. 7 cm; glina jw., różowo-brązowa (5YR 6/6).

33. Nr inw. 135/96m-7, tabl. IV.

Uchwyt i fragment ścianki; maksymalna zachowana śr. 10,5 cm; glina jw., różowo-brązowa (5YR 6/6-7/6).

Pękate naczynia w kształcie garnków

34. Nr inw. 135/96m-13, tabl. IV.

Brzeg naczynia; śr. brzegu 17 cm; glina jw., różowo-brązowa (5YR 5/6).

35. Nr inw. 135/96m-28, tabl. IV.

Górny fragment brzuśca; maksymalna zachowana śr. 24,5 cm; glina jw., z większą obecnością widocznego materiału ilastego i schudającego, miękko wypalona, jasnobrazowa (7,5YR 6/6) z szarym rdzeniem widocznym w przełomie; dekoracja ryta: pomiędzy dwiema liniami horyzontalnymi motyw linii falistej.

36. Nr inw. 135/96m-30, tabl. IV.

Fragment dna i dolnej ścianki naczynia; śr. dna 12,5 cm; glina jw., płowo-różowo-brązowa (5YR 7/6 — 7,5YR 7/6).

37. Nr inw. 135/96m-26, tabl. IV.

Fragment dna i dolnej ścianki brzuśca; śr. dna 12,7 cm; glina jw., szaro-beżowa (10YR 6/4) z szarym rdzeniem widocznym w przełomie.

38. Nr inw. 135/96m-29, tabl. IV.

Fragment dna i dolnej ścianki brzuśca; śr. dna 12,5 cm; glina jw., szaro-różowa (7,5YR 6/4-6/6).

39. Nr inw. 135/96m-27, tabl. IV.

Fragment dna i dolnej ścianki brzuśca; śr. dna 10,2 cm; glina jw., jasnobrazowa (5YR 6/8-7/8).

Amfory i dzbanki

40. Nr inw. 433/96w, tabl. V.

Zachowany cały profil naczynia; śr. wylewu 3,5 cm, wys. 21,2 cm; glina jw., brązowo-zółta (7,5YR 6/6-7/6); polewa niemal całkowicie wytarta, jasnobrazowa (5YR 5/6), matowa.

41. Nr inw. 135/96m-1, tabl. V.

Zachowana szyjka, górna część brzuśca i jedno masywne, taśmowe imadło; śr. szyjki ok. 10,5 cm; glina jw., beżowa (5YR 6/8-7/8); polewa niemal całkowicie wytarta, brązowo-szara (2,5YR 5/6), matowa.

42. Nr inw. 404/96w, tabl. V.

Zachowany wylew, szyjka i fragment wałkowatego imadła; śr. wylewu 7 cm; glina jw., jasnobrazowa (5YR 5/6-6/6); bez polewy.

43. Nr inw. 135/96m-10, tabl. V.

Zachowany wylew, fragment szyjki i taśmowe imadło; śr. wylewu 5,8 cm; glina jw., beżowa (5YR 6/8); bez polewy.

44. Nr inw. 135/96m-32, tabl. V.

Cały profil zrekonstruowany z czterech nieprzystających fragmentów: wylewu wraz z szyjką, taśmowego imadła, ścianki brzuśca, dna wraz ze stopką; śr. wylewu 4,2 cm, hipotetyczna wys. ok. 21 cm; glina jw., szaro-różowa z ciemniejszym rdzeniem widocznym w przelomie, nieco twardszy wypał; polewa niemal całkowicie wytarta, bladioróżowa (2,5YR 6/6), matowa.

45. Nr inw. 135/96m-12, tabl. VI.

Wylew i fragment szyjki wraz z zachowanym śladem imadła; śr. wylewu 3,7 cm; glina jw., beżowa (7,5YR 6/6-7/6), miękki wypał; bez polewy.

46. Nr inw. 135/96m-4, tabl. VI.

Wylew i fragment szyjki wraz z zachowanym śladem imadła; śr. wylewu 4,3 cm; glina różowo-beżowa (2,5YR 6/6-5YR 6/8), nieco twardszy wypał; bez polewy.

47. Nr inw. 135/96m-31, tabl. VI.

Wylew, szyjka ze śladem imadła i fragment brzuśca; śr. wylewu 4,2 cm; glina jw., szaro-brązowa (7,5YR 5/4-6/3), twardo wypalona; bez polewy.

48. Nr inw. 135/96m-23, tabl. VI.

Wylew i fragment szyjki; śr. wylewu 5 cm; glina jw., brązowo-różowa (2,5YR 6/8), twardo wypalona; bez polewy.

49. Nr inw. 135/96m-11, tabl. VI.

Fragment szyjki i taśmowego imadła; śr. szyjki ok. 4 cm; glina jw., beżowa (5YR 6/8), miękki wypał; bez polewy.

50. 135/96m-20, tabl. VI.

Fragment imadła; grub. 1-1,2 cm; glina jw., jasnobrązowa (2,5YR 5/8) z szarym rdzeniem widocznym w przelomie; polewa o niejednolitej barwie, brązowo-szara, matowa.

51. 135/96m-21, tabl. VI.

Fragment imadła; grub. 1,1-1,2 cm; glina jw., szaro-beżowa (5YR 6/4-6/6) z szarym rdzeniem widocznym w przelomie; bez polewy.

52. 135/96m-3, tabl. VI.

Stopka, dno i dolny fragment brzuśca; śr. stopki 8 cm; glina jw., jasnobezowa (5YR 6/8-7/6) z szarym rdzeniem widocznym w przelomie; bez polewy.

53. 135/96m-22, tabl. VI.

Stopka i dolny fragment brzuśca; śr. stopki 8 cm; glina jw., szaro-beżowa (5YR 6/4-6/6) z szarym rdzeniem widocznym w przelomie; bez polewy.

54. Nr inw. 135/96m-2; tabl. VI.

Płaskie dno i dolny fragment brzuśca; śr. dna 7,6 cm; glina jw., jasnobezowa (5YR 6/8-7/8); bez polewy.

Przypisy

¹ K. Domżański, *Terra sigillata z komendantury w Novae. Wypełnisko jamy nr 4*, *Novensia* 11, 1998, s. 127-140.

² T. Samowski, *Wykopiska w południowo-wschodniej części principia w Novae. Kampanie 1995, 1996*, *Novensia* 11, 1998, s. 113.

³ W warstwie tej znaleziono również dwa fragmenty terra sigillata, zob. K. Domżański, *Terra sigillata...*, op. cit., s. 127, nr kat. 4 i 5.

⁴ Więcej na temat dróg napływu ceramiki do Novae, na przykładzie terra sigillata, zob. K. Domżański, *Terra sigillata...*, op. cit., s. 134.

⁵ Punktem zwrotnym w badaniach nad tą kategorią ceramiki była publikacja materiału z Cosa: M.T. Marabini Moevs, *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa (1948-1954)*, *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 32, 1973. Dla importów tych naczyń na północ podstawową publikacją jest opracowanie materiału z Magdalensbergu: E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*, *Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg*, 3, Klagenfurt 1975. Efektem usiłowań zmierzających do stworzenia typologii ogarniającej większość ośrodków produkcji, także spoza Italii, jest posiadająca wiele wad publikacja: A. Ricci, *Ceramica a pareti sottili*, [w:] *Ceramica sine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo imperio)*, *Atlante delle forme ceramiche II*, *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, Roma 1985, s. 231-357.

⁶ Por. uwagi na temat pochodzenia takich znalezisk z Magdalensbergu - E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige...*, op. cit., s. 173-176, oraz z Carnuntum (Fabrika F) - V. Gassner, *Feinware in Carnuntum. Import und lokale Produktion*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 31/32, 1992, s. 448-449.

⁷ Poza wymienianymi dalej analogiami poszczególnych form, na temat pozostałych znalezisk północnoitalijskiej ceramiki cienkościennej zob.: K. Majewski (red.), *Novae 1961. Tymczasowe sprawozdanie z wykopisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego*, *Archeologia* 13, 1962, s. 70, ryc. 17, s. 106, ryc. 99, s. 114, tabl. 8; K. Majewski (red.), *Novae 1962. Tymczasowe sprawozdanie z wykopisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego*, *Archeologia* 14, 1963, s. 172, ryc. 47; A. Milčeva, E. Genčeva, *Scavi nell'area dello scannum tribunorum del campo militare romano a Novae*, [w:] G. Susini (red.), *Limes. Studi di storia* 5, Bologna 1994, s. 70-71, ryc. 2; G. Kabakčeva, *Frührömische Militärlager in Oescus (Nordbulgarien)*, *Ergebnisse der Ausgrabungen 1989-1993*, *Germania* 74, 1996, s. 112-113, ryc. 13.

⁸ A. Dimitrova-Milčeva, *Die italische Sigillata und dünnwandige Gebrauchskeramik von Moesia Inferior*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 31/32, 1992, s. 485, 496, ryc. 13 a, b; A. Milčeva, E. Genčeva, *Scavi...*, op. cit., s. 70-72, ryc. 2 (fragment w lewej kolumnie, pośrodku) i 3.

⁹ E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige...*, op. cit., s. 96 i 104.

¹⁰ Numery inwentarza poćane wg ksiąg inwentarzowych Ośrodka Badań Archeologicznych UW w Novae; wszystkie wymienione fragmenty, przechowywane obecnie w magazynie Misji Archeologicznej UW w Novae, zostały zadokumentowane przez autora jesienią 1996 r.

¹¹ Określenia barwy gliny i polewy wg A.H. Munsell, *Soil Color Charts*, Newburgh — New York 1990.

¹² Datowane na drugą połowę I w. n.e. i pierwszą połowę II w., zob. E. Rittlinger i in., *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. Materialien zur römisch-germanischen Keramik. Heft 10, Bonn 1990, s. 120-135.

¹³ E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige...*, op. cit., s. 108; J.W. Hayes, *Roman Pottery from the South Stoa at Corinth*, *Hesperia* 42, 1973, s. 462.

¹⁴ Por. V. Gassner, *Feinware...*, op. cit., s. 460, ryc. 5, druga kolumna, naczynie czwarte od góry.

¹⁵ Jedno naczynie tego typu znane jest z Novae: S. Parnicki-Pudelko (red.), *Novae — Sektor Zachodni, 1976. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, *Archeologia* 29, 1978, s. 135, ryc. 23; tenże (red.), *Novae — Sektor Zachodni 1976, 1978. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM*, Poznań 1981, s. 18, ryc. 15; s. 75-77, tabl. 12:1 (to samo naczynie).

¹⁶ E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige...*, op. cit., s. 113-114.

¹⁷ Ibidem, s. 56.

¹⁸ L. Plesničar-Gec, *Thin Walled Pottery from Slovenia*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 25/26, 1987, s. 459, 461, ryc. 8; A. Preink, *Production of Early Roman Pottery in Sirmium*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 25/26, 1987, s. 444-445. Jakkolwiek autorzy nie przedstawili najbardziej przekonujących dowodów na lokalne wytwórstwo tych naczyń, tj. odpadów produkcyjnych, to zwłaszcza Limona, ze względu na niezwykle liczne znaleziska, powinna być brana pod uwagę jako główny ośrodek produkcyjny.

¹⁹ E. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (außer den Sigillaten)*, 1, *Die Materialien der frühen Kaiserzeit*, Budapest 1942, s. 143 i nast., tabl. 20 (znaleziska głównie z Limona); Carnuntum — M. Grünwald, *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968-1974)*, *Der Römische Limes in Österreich*, Heft XXIX, Wien 1979, s. 35, tabl. 20:24; tenże, *Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer)*, *Der Römische Limes in Österreich*, Heft XXXII, Wien 1983, s. 22, tabl. 19:9; V. Gassner, *Feinware...*, op. cit., s. 449-450, 462, ryc. 9; brak tych naczyń po zachodniej stronie Alp przy jednoczesnym licznych występowaniu tam cienkościennych wyrobów północnoitalskich (zob.: C. Simonett, *Tessin Gräberfelder*, Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Bd. III, Basel 1941, wraz z recenzją N. Lamboglia Rivista di Studi Liguri 9, 1943, s. 163 i nast.) także przemawia za pannońskim pochodzeniem opisywanej grupy.

²⁰ D. Bojović, *Rimska keramika Singidumna*, Beograd 1977, kat. nr 155-156, 159, tabl. XV i 1, XXIV.

²¹ G. Kabakčieva, *Frühromische...*, op. cit., s. 112-113, ryc. 13:12 (chodzi tutaj prawdopodobnie o naczynie należące do opisywanej grupy).

²² A. Dimitrova-Milčeva, *Die italische...*, op. cit., s. 484-485, 494-495, ryc. 11, 12, 14a-b; A. Milčeva, F. Genčeva, *Scavi...*, op. cit., s. 72-73, ryc. 4-5; S. Parnicki-Pudelko (red.), *Novae — Sektor Zachodni, 1976...*, op. cit., s. 135, ryc. 24 (prawdopodobnie naczynie należące do opisywanej grupy); tenże (red.), *Novae — Sektor Zachodni 1976, 1978...*, op. cit., s. 76-77, tabl. 12:5 (to samo naczynie).

²³ L. Plesničar-Gec, *Thin Walled...*, op. cit., s. 455-459; V. Gassner, *Feinware...*, op. cit., s. 463, ryc. 11.

²⁴ Typy 25-30 wg opracowania: C. Grataloup, *Les céramiques à parois fines. Rue des Forges a Lyon*, *British Archaeological Reports, International Series* 457, Oxford 1988, s. 55-61.

²⁵ Zob. zestawienia [w:] C. Grataloup, *Les céramiques...*, op. cit., s. 56-61. Do powyższego można dodać kilka następnych lokalizacji: Brytania — K. Greene, *Imported Fine Wares in Britain to A.D. 250: A Guide to Identification*, [w:] P. Arthur, G. Marsh, *Early Fine Wares in Roman Britain*, *British Archaeological Reports, British Series* 57, Oxford 1978, s. 20; P.A. Tyers, *Roman Pottery in Britain*, London 1996, s. 150; Hiszpania — J. Alarcão i in., *Céramiques diverses et verres*, *Fouilles de Conimbriga VI*, Paris 1976, s. 32-33, tabl. 6:39, 40; Galia — M. Joly, *Les amphores et la céramique non sigillée*, [w:] R. Gogucy, M. Reddé, *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz 1995, s. 162-163,

ryc. 41:2; limes reński — P. Stuart, *Een Romeins grafveld uit de eerste eeuw te Nijmegen. Onversierde terra sigillata en gewoon aardewerk*, Nijmegen 1977, s. 41-42, tabl. 125.

²⁶ We wschodnim Śródziemnomorzu — B. Adamsheck, *The Pottery, Kenchreai. Eastern Port of Corinth, IV*, Leiden 1979, s. 71, tabl. 18; F.O. Waagé, *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria*, [w:] tegoż, *Ceramics and Islamic Coins*, Antioch-on-the-Orontes, IV, Princeton 1948, s. 42, tabl. 23:1.

²⁷ E. Bónis, *Die kaiserzeitliche...*, op. cit., s. 156, tabl. 21:16-17; M. Grünwald, *Die Gefäßkeramik...*, op. cit., s. 34-35, tabl. 20; tenże, *Die Funde...*, op. cit., s. 20-21, tabl. 18-19; V. Gassner, *Feinware...*, op. cit., s. 449, 460-461, ryc. 5(dół), 6-7.

²⁸ A. Dimitrova-Milčeva, *Die italische...*, op. cit., s. 484-485, 495, ryc. 13.

²⁹ C. Grataloup, *Les céramiques...*, op. cit., s. 57-61, 187.

³⁰ Niżej wymieniony fragment zidentyfikowano jako wyrób Lugdunum na podstawie podobieństwa technologicznego, tj. wyglądu gliny i polewy. Ewentualnie mamy tu do czynienia z wariantem typu 35 lub 36 wg klasyfikacji C. Grataloup (s. 69-71). Oba typy, dla których charakterystyczna jest dekoracja techniką ruletowania, datowane są od panowania Nerona po okres flavijski.

³¹ Podany wyżej opis odnosi się do naczyń spotykanych najczęściej i pochodzących prawdopodobnie ze środkowej i południowej Italii (Kampania). Badania nad tą kategorią ceramiki nie weszły jeszcze w fazę definitywnych ustaleń. Dlatego też nie wiemy, czy zróżnicowany wypał gliny i polewy znajdujących naczyń miał miejsce w jednym ośrodku, czy pochodzą one z kilku ośrodków. Przegląd problematyki zob.: D.P.S. Peacock, *Pompeian Red Ware*, [w:] tegoż (red.), *Pottery and Early Commerce. Characterization and Trade in Roman and Later Ceramics*, London 1977, s. 147-162. Nowsze badania zob.: J.I. Peña, *Internal Red-Slip Coolware (Pompeian Red Ware) from Cetamura del Chianti, Italy: Mineralogical Composition and Provenience*, *American Journal of Archaeology* 94, 1990, s. 647-661.

³² Koncentryczne linie złobkowane na wewnętrznej powierzchni to jedyna ozdoba naczyń. Były one natomiast sporadycznie sygnowane stemplami garncarskimi lub imionami rytymi przed wypalaniem, zob. M. Grünwald, E. Pernicka, S.L. Wynia, *Pompejanisch-rote Platten — Patinae*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 1980, s. 259-260.

³³ Wyjątek mogą stanowić naczynia nr 23, 27 i 48, kat. o nieco wyższej jakości.

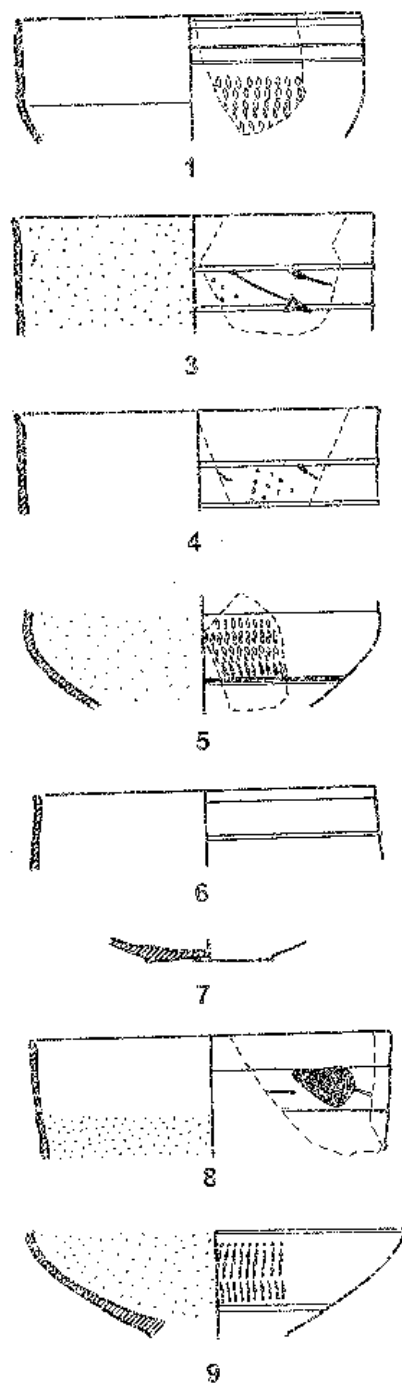
³⁴ Por. E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige...*, op. cit., s. 219-221, tabl. 33:1.

³⁵ Podobne naczynka zob. ibidem, s. 224-225, tabl. 34:6.

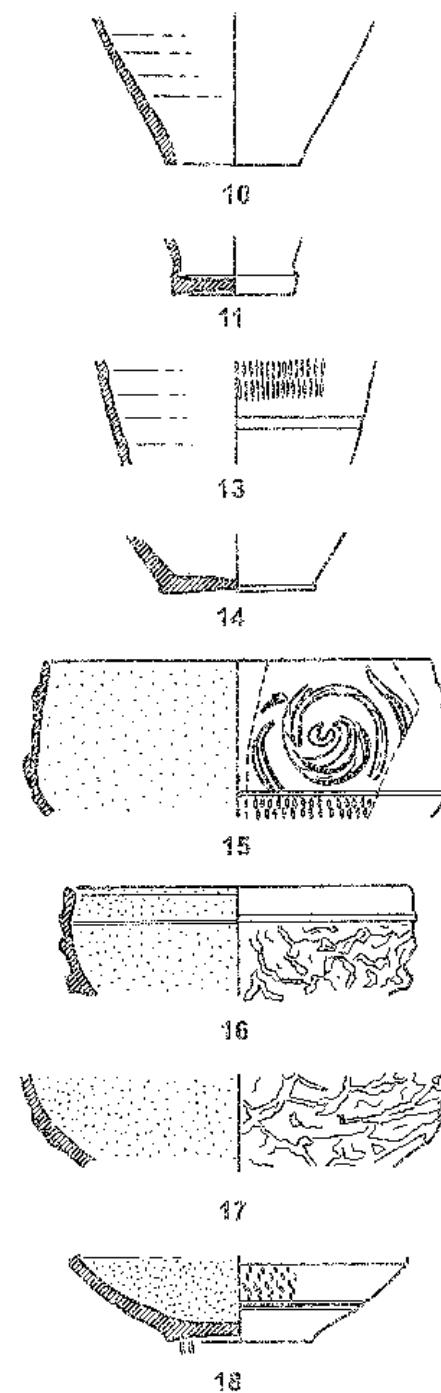
³⁶ Por. V. Mihailescu-Birliba, *Turibula: Concerning the Origin and the Utilization of a Pottery Category from the Lower Danube*, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 33, 1996, s. 101-102, ryc. 2-3.

³⁷ Ibidem, s. 101, ryc. 2:14.

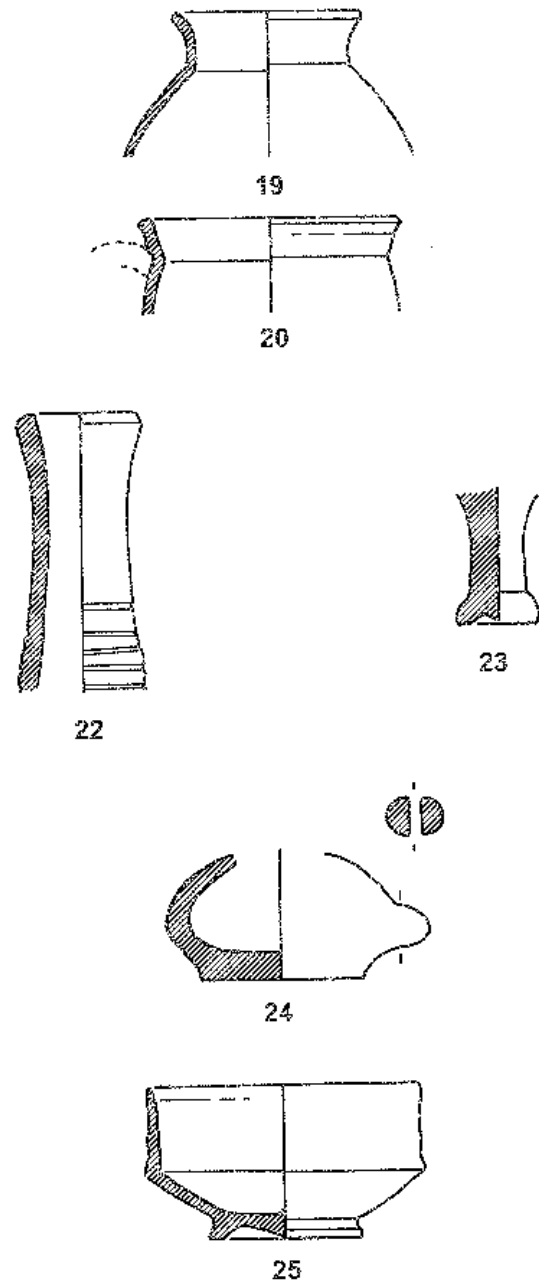
³⁸ P. Dyczek, *Kadzielnice z Novae*, *Balkanica Posnaniensia* 7, 1995, s. 238, ryc. 3; naczynie to, jak większość kadzielnic z Novae, datowane jest na nieco później, tj. na II-III w.

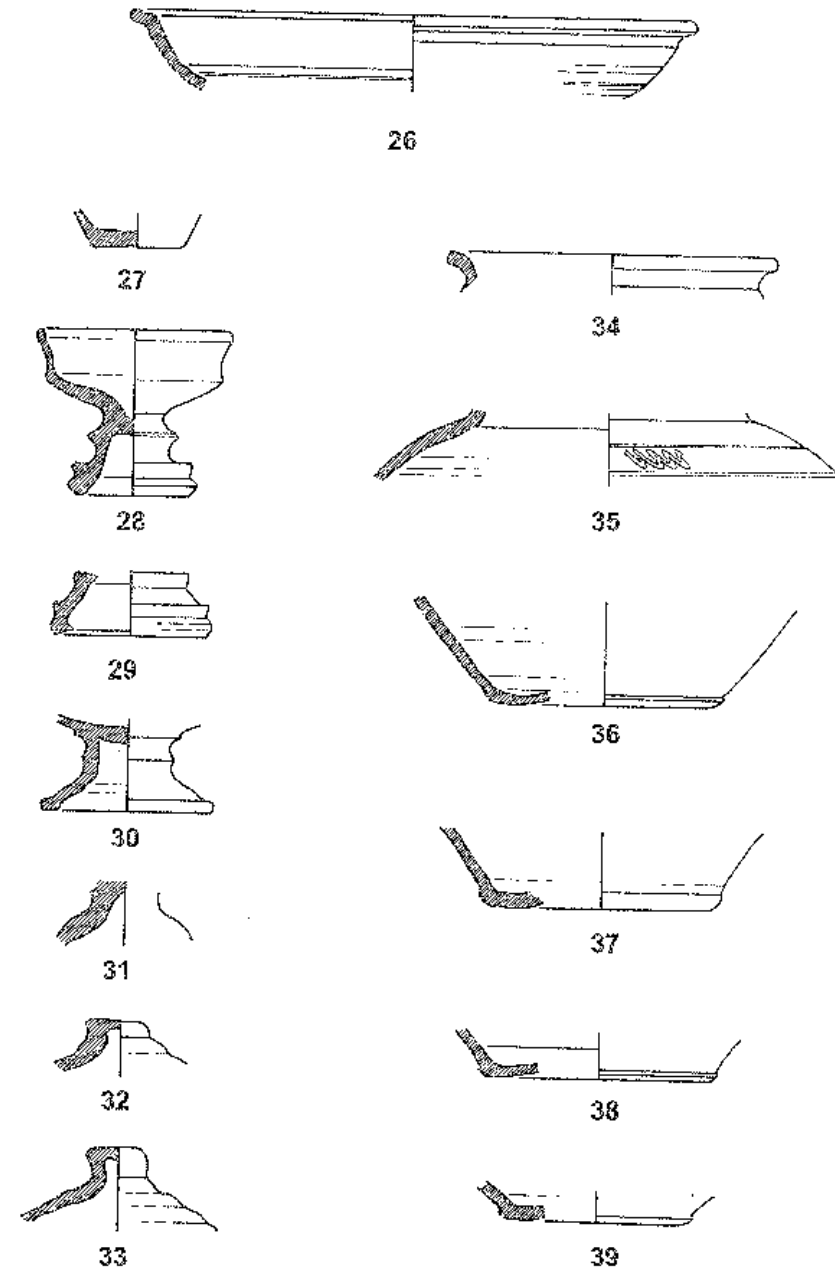
Cienkościenne ceramika północnoitałska; skala 1:2; numery zgodnie z katalogiem w tekście

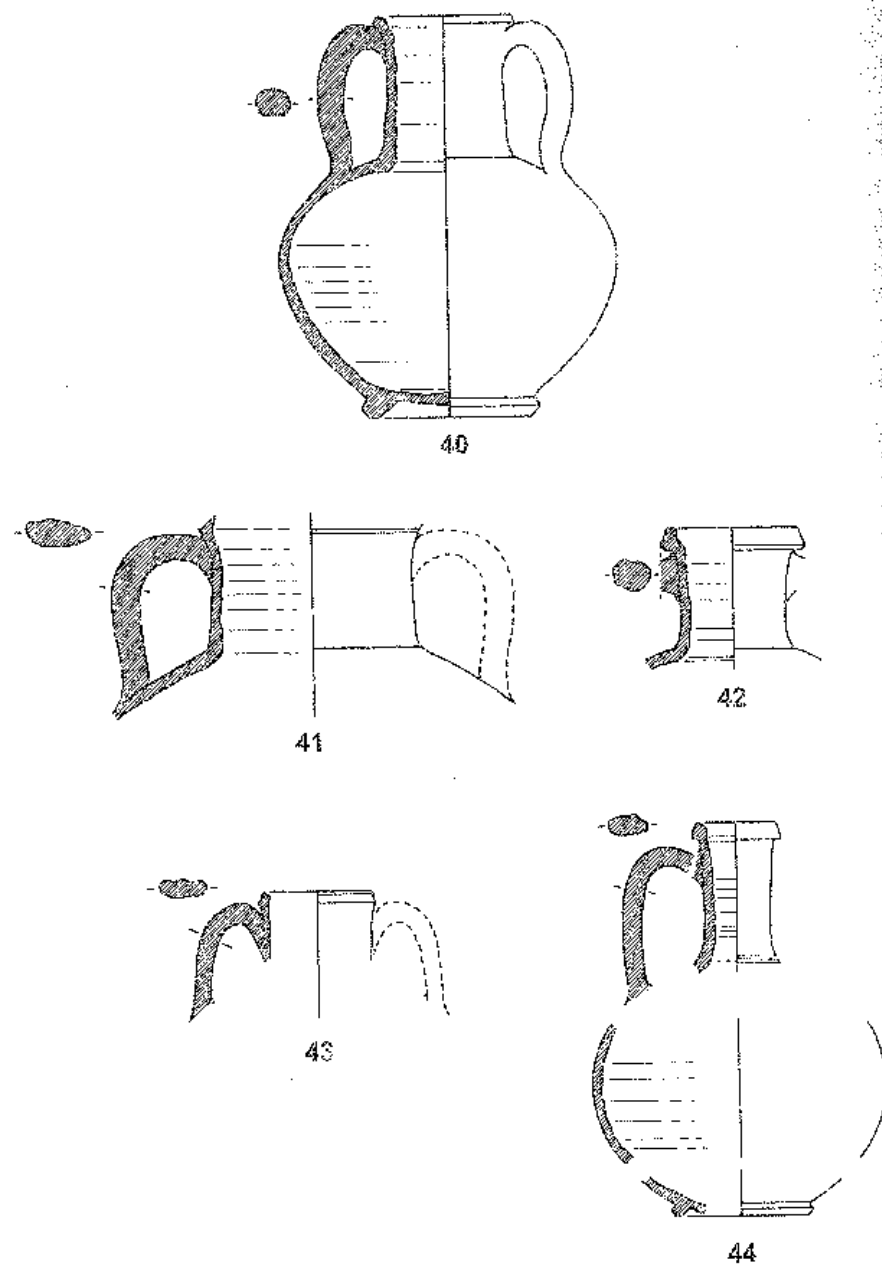
Cienkościenne ceramika północnoitałska (10-14); południowopannońska (15);
południowogalijska --- Lugdunum (16-18); skala 1:2

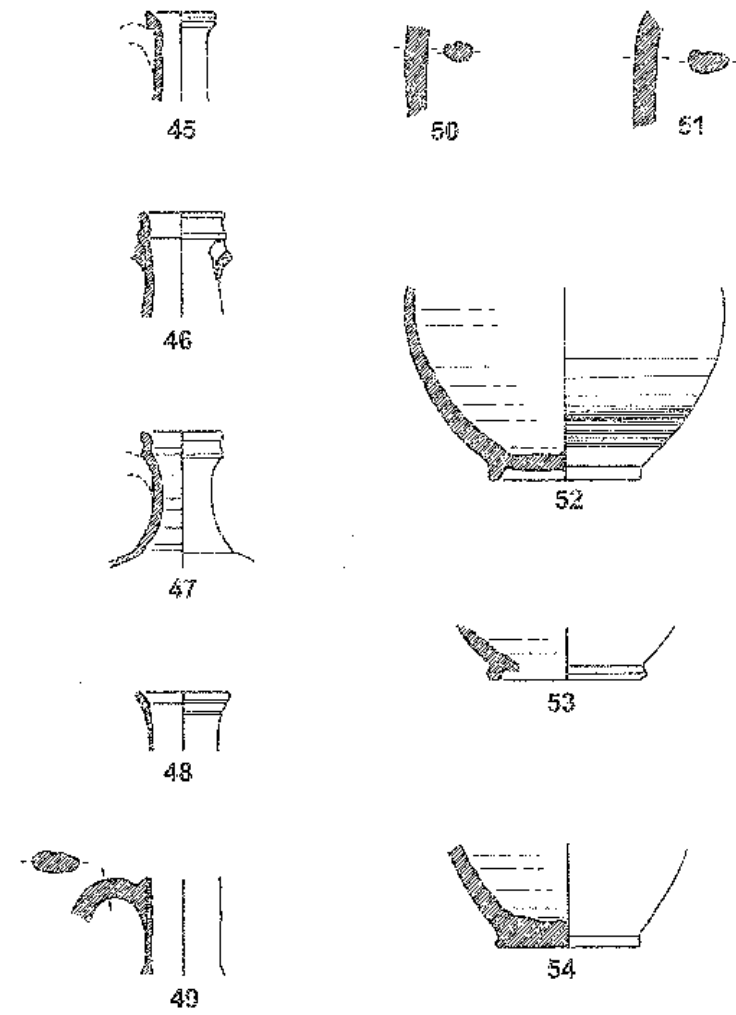
Naczynia cienkościenne o nie ustalonej proveniencji (19-20); unguentaria (22-23);
kalamarz lub naczynko na masó (24); miseczka lokalnego wytwórstwa (25); skala 1:2

Naczynia produkcji lokalnej: misa (26); forma nieokróslona (27); kadzielnice (28-31);
pokrywki (32-33); naczynia w kształcie garnków (34-39), skala 1:4

Naczynia produkcji lokalnej: amfory (40-43); dzban (44); skala 1:4

Naczynia produkcji lokalnej: dzbany (45-49); dzbany lub amfory (50-54); skala 1:4

Людмила Ковалевская

СВЕТЛОГЛИНЯНЫЕ АМФОРЫ I В. ИЗ ПРИНЦИПИЯ
В НОВЕ
Засыпь ямы № 4

При раскопках каменного штабного здания принципия в 1996 г. на одном из ключевых участков сезона, в помещениях Cw и Dw была полностью исследована яма, образование которой относится к периоду, предшествующему строительству этого здания*. Яма в плане прямоугольная имеет значительные размеры: длиной – 6,00 м, шириной – 4,50 м, глубиной приблизительно 1,30 м. Заполнение представляет собой аморфную засыпь; судя по характеру археологического материала, составляющего засыпь, яма определенное время служила местом для свалки бытового мусора и производственных отходов. На основании данных стратиграфии можно утверждать, что выявленная яма является закрытым археологическим комплексом, материал которого характеризует ранний этап основания военного лагеря в Нове. Безусловно, это важный момент в ходе исследования принципия в частности и всего памятника в целом, поэтому археологический материал, обнаруженный в засыпи ямы требовал особой тщательной обработки и предельно точной характеристики.

Среди разнообразного материала засыпи наше внимание привлекли многочисленные фрагменты светлоглиняных узкогорлых амфор. Сразу необходимо заметить, что такого значительного количества фрагментов данного типа амфор на других участках раскопа принципия не обнаружено. Наблюдения показали, что остатки светлоглиняных узкогорлых амфор прослеживаются по всей толще засыпи ямы.

Давно замечено исследователями, что светлоглиняные амфоры, появившиеся к рубежу нашей эры, в первых веках получили самое широкое распространение.

Единичные экземпляры, а очень часто массовые находки этого типа амфорной тары встречаются на многих античных памятниках северного Причерноморья: в городах Боспора (Зеест, 1963), на городищах Северо-западного (Дашевская 1991) и Юго-Западного Крыма (Высотская, 1972), в городах-Ольвия (Мсленцева, 1969), Тира (Клейман, 1971; Самойлова, 1978), Одессе (Тончева 1961), Херсонесе и его округа (Архив ХГИЛЗ, д. 3013, 3014, рис. 20; д. 2347,

* См. Т. Сарновски, *Novensia* II, 1998, с. 113.

рис. 86), на территории Румынии в сарматских могильниках (Bichir, 1972, р. 145, бл. III/1).

А в таких центрах как Танаис (Арсеньева, Шелов, 1965; Шелов, 1965; Книпович, 1949; Коровина, Шелов, 1965), Нижне-Гниловское городище (Каменецкий, 1963) светлоглиняные амфоры преобладают.

Безусловно такой массовый материал не мог остаться без внимания исследователей. Крупномасштабные раскопки последних десятилетий предоставили достаточную информацию для изучения светлоглиняных амфор, а зачастую совершенно уникальные условия их обнаружения позволили ученым проработать подробную типологию.

Работами Зеест И.Б. и Каменецкого И.С. положено начало систематизации и классификации светлоглиняных амфор.

Используя материал с раскопок Нижне-Гниловского городища Каменецкий И.С. выделяет 3 типа светлоглиняных амфор, причем впервые среди узкогорлых амфор с профилированными ручками описывает три хронологических варианта А, В, С (Каменецкий, 1963, с. 30-31). Производство этого типа тары автор связывает с южнолотийскими центрами (Каменецкий, 1963, с. 36).

Позднее Шелов Д.Б. значительно расширил хронологические рамки бытования и уточнил типологию узкогорлых светлоглиняных амфор, предложенную предшественниками, но уже на основании многочисленного материала из раскопок античных памятников Северного Причерноморья. Автор соглашается с малоазийским происхождением изучаемого типа амфор и называет Синопу как наиболее вероятный центр (Шелов, 1978, с. 17-20).

В последние годы серьезные исследования обобщающего характера проделаны Внуковым С.Ю., которые являются логичным завершением многолетней работы по систематизации светлоглиняных амфор. Большой заслугой ученого является точное определение центров производства светлоглиняных сосудов. Данные петрографического анализа позволили исследователю среди основных типов светлоглиняных амфор выделить группу позднесинопской тары (Внуков, 1993б). Придерживаясь классификационного разделения светлоглиняных амфор на узкогорлые и широкогорлые Внуков С.Ю. разработал типологию последних. Интересны наблюдения автора и в классе узкогорлых светлоглиняных амфор, в типе СА им выделены 2 хронологических варианта (Внуков, 1988, с. 202-206).

Таким образом, имеющиеся полученные разработки по классификации светлоглиняных амфор дают нам уверенность, что изучаемый тип сосудов в настоящее время является ценным информативным источником, надежным критерием при хронологическом определении массового археологического материала.

Возвращаясь к находкам фрагментов светлоглиняных амфор из засыпи ямы следует отметить их многочисленность. К сожалению, не обнаружено археологически целых форм сосудов, но имеются довольно крупные профилированные части. В работу нами взяты семь горл с сохранившимися венчиками

и ручками, 5 дощев. Отдельные фрагменты ручек подробно не рассматривались.

Определение верхних частей амфор велось с учетом двух типобразующих качественных признаков (форма венчика и форма горла) по пяти параметрам (приложение 1). Дополнительно учтена форма ручек. У дощев рассмотрен один признак (форма ножки) по двум параметрам (приложение 2).

Приложение 1

Основные параметры верхних частей светлоглиняных узкогорлых амфор из Нове

№	d_b	d_f	h_b	h_f	S
2	6,2	5,2	1,7	18	1,8
3	7,4	5,4	2,3	29	3,0
4	7,2	5,2	2,2	≈29	2,0
5	7,0	5,2	2,0	24	2,6
6	5,4	4,2	1,5		2,0
7	7,2	5,0	2,0		3,9
14	7,0	5,4	2,0		

d_b — внешний диаметр венчика, d_f — внешний диаметр горла (под венчиком), h_b — высота венчика, h_f — высота горла, S — расстояние от венчика до верхнего основания ручек

Приложение 2

Основные параметры дощев светлоглиняных узкогорлых амфор из Нове

№	d_p	h_n
2	6,4	2,5
10	6,6	2,5
11	6,8	2,5
12	7,0	2,6
16	7,2	2,5

d_p — диаметр поддона, h_n — высота поддона

В приложении 1 ясно прослеживается отклонение двух экземпляров: № 2 — по четырем из пяти параметров, № 6 — по трем из четырех. Статистические данные подтверждаются и визуальными наблюдениями. Таким образом, мы можем выделить горла от пяти амфор, параметры которых совпадают. Из с уверенностью комплексуем в одну группу с общей характеристикой. Горла двух амфор рассмотрим отдельно.

Проще дело обстоит с доньями: все 5 экземпляров и визуально и статистически по взятым параметрам совпадают.

Первоначально приступим к характеристике верхних частей светлоглиняных амфор из Нове. Выделенная нами группа из пяти экземпляров (табл. I, 1-4) имеет очень высокие и узкие цилиндрические горла, на внешней поверхности некоторых едва заметна легкая желобчатость. Сохранившиеся целиком 3 горла имеют высоту 24 и 29 см, причем место стыковки горла с туловом хорошо прослеживается по резкому утолщению-наплыву стенок с внутренней стороны. С внешней же стороны переход к плечикам тулова довольно плавный. Внешний диаметр горла непосредственно под венчиком 5,0-5,4 см.

Венчики амфор валикообразные, имеют высоту 2,0-2,3 см. Валик венчика имеет выгнутую форму с плавным утолщением в средней и верхней части. Причем наблюдается некоторое отклонение венчика от общей оси горла, в результате горло в верхней части главным образом расширяется в виде раструба. Наибольший внешний диаметр венчиков 7,0-7,4 см. От горла с внешней стороны венчик отделен четкой линией.

Все найденные в засыпи ямы фрагменты ручек морфологически однотипны, довольно массивные, имеют сложную профилировку, выполненную в комбинированной технике. Первоначально пальцами выделено по всей длине ручки срединное ребро, которое затем расскалось надвое угловатым врезом. В результате на внешней поверхности ручек имеются как правило два валика. На экземплярах, взятых нами для статистики, ручки имеют довольно резкий перегиб в верхней части, несколько приподнятый относительно места прилепа на горле. Крепятся ручки ниже венчика на 2,0-3,0 см. (табл. II, 5-12).

Рассмотрим еще два горла. Горло под № 2 (табл. II, 1) цилиндрическое по форме, но отличается прежде всего своей значительно меньшей высотой, всего 18 см. Венчик валикообразный, но также меньше диаметром и высотой. Несколько отличаются по форме и ручки, проходящий по верхней поверхности рассеченный пополам валик очень плохо выражен.

Горло № 6 (табл. II, 2) цилиндрическое по форме, но наблюдается его некоторое сужение в верхней части. Соответственно диаметр самого венчика значительно меньше, всего 5,4 см. Венчик валикообразный, но более округлый в сечении, а не выгнутый.

Что касается ножек, как отмечалось выше, все исследуемые 5 экземпляры бесспорно являются однотипными (табл. I, 5, 6; II, 3, 4). Ножки рассматриваемого варианта амфор имеют форму небольшого кольцевидного поддона, диаметром в наиболее широкой нижней части 6,4-7,2 см. Выше поддон слегка сужается, имеет плавный перегиб при переходе к тулову амфоры, высота поддонов до перегиба 2,5-2,6 см. Необходимо отметить, что место перегиба находится выше истинного дна сосуда, которое имеет выпуклую форму. С внутренней стороны ножки на участке непосредственного перехода от тулова к дну стенки сосуда резко утолщаются до 1,5 см.

Перейдем к визуальному анализу глины сосудов. У всех исследуемых нами фрагментов амфор глина плотная, имеется значительное количество включений мелких и средних размеров и прежде всего пироксена и шамота, довольно часто извести. У четырех экземпляров, рассмотренных нами в каталоге, в том числе № кат. 2 и 6, имеются блистки слюды. Цвет глины от светло-бежевого и светло-коричневого до грязно-бежевого. У экземпляра под №-2 обжиг черепка неравномерный от бежевого до светло-терракотового. Ангоб, покрывающий все фрагменты амфор, также светлый с бежевым, желтоватым и редко зеленоватым оттенком.

Проведенные нами визуальные наблюдения и обмеры профильных частей светлоглиняных амфор из Нове показывают удивительную однотипность материала.

Морфологические отличия имеют только 2 горла. И хотя отличия являются довольно существенными, на наш взгляд, эти горла принадлежат амфорам, которые являются разновидностью одного варианта.

Обращаясь к классификации Каменецкого И.С. и Шелова Д.Б., выделенный нами вариант светлоглиняных амфор по главным типобразующим признакам, без сомнения, можно отнести к типу А (Каменецкий, 1963, с. 30, рис. 6; Шелов, 1978, с. 17-18, рис. 1-3), или используя более современную типологию Внукова — к варианту СА₂ (Внуков, 1988, с. 203-204, рис. 1).

Бесспорные аналогии светлоглиняным амфорам из засыпи ямы в Нове мы находим среди материала разных центров Западного и Северо-Западного Причерноморья: среди обломков, заполнявших колодец (№ 44) I в. до н.э. — I в. н.э. в Пантикапес (Зеест, 1963, с. 110, табл. XXVII, 64), в римских слоях Тиры (Самойлова, 1978, с. 260-261, рис. 2) и Нижне-Гниловского городища (Каменецкий, 1963, с. 30, рис. 6), в яме № 27, относящейся к I в. на Южно-Донузлавском городище (Дашевская, 1972, с. 66, рис. 25). Морфологически схожи также амфоры из могилы № 1 I в. в Одессе (Тончева, 1961, с. 33, обр. 21, 22).

Светлоглиняные узкогорлые амфоры варианта СА₂ являются довольно удобной тарой, небольших размеров, высотой всего 0,50-0,60 м, имеют высокое узкое горло с валикообразным венчиком, тулово яйцевидной формы на широком кольцевом поддоне. Ручки в сечении сложнопрофилированные. Исследователи относят этот тип амфор к ранним, датируя I в. При этом Шелов Д.Б. допускает появление типа А и раньше (Шелов, 1978, с. 18), Внуков С.Ю. считает, что распространение амфор варианта СА₂ относится к последней четверти I в. — началу II в. (Внуков, 1988, с. 204).

В нашем случае хронологическую корректировку светлоглиняных узкогорлых амфор варианта СА₂ позволяют произвести находки в засыпи ямы 2-х монет, динара легионного Марка Антония и бронзовой монеты Друза 23 г., а также орнаменты южногаллийской terra sigillata относящихся ко времени до гибели Помпей. Немаловажно добавить, что строительство каменной

постройки принцепия, стены которой перекрыли яму, проходило во времена Флавиев 69-96 г.г.

Нам известен и центр производства узкогорлых светлоглиняных амфор, в том числе и варианта SA₂. Исследования, проведенные Визуковым, однозначно указывает на Гераклею Понтийскую (Визуков, 1988, с. 6-10).

Рассмотрим возможные пути попадания светлоглиняных амфор из Гераклеи Понтийской в римский лагерь на Дунае. Обратимся к историческим событиям I в. до н.э., происходящим на берегах Южного Понта. Как известно, в 70 г. до н.э. Гераклея — один из могущественнейших городов, за свою приверженность Митридату VI осажден и подвергнут римскими войсками ужасному разграблению. Но Рим, крайне заинтересованный в союзнических связях с побежденным городом, выводит в него свою колонию и осуществляет ряд мероприятий, способствующих экономическому возрождению Гераклеи (Сапрыкин, 1986, с. 240, 245). И город быстро оправился и восстанавливал свое бывшее могущество, вновь активизировались связи, чуть ли не в прежнем объеме, Гераклеи с другими государствами Причерноморья. Вновь возродились многовековые традиции виноделия и в первых веках н.э. делали город одним из главных производственных центров вина, часть которого бесспорно обменивалась на другие продукты, в частности, на хлеб из Северного Причерноморья.

Обладала достаточно сильным экономическим потенциалом, Гераклея снабжала римские войска (Визуков, 1988 а, с. 20). Безусловно продукты питания Гераклеи поставляла и на территорию Нижней Мезии. Наши находки фрагментов светлоглиняных узкогорлых амфор Гераклейского производства, являются веским тому доказательством. Амфоры с вином, хлебом и другими необходимыми продуктами попадают в только что основанный римский лагерь в Шоге, вероятнее всего водным путем, по Дунаю.

Каталог

1. Инв. н. 136/96m/1, табл. II, 11.

Фрагменты ручек — 2. Глина плотная бежевая (10YR 7/4). Включения мелкого и среднего размеров: пироксена, шамота — немногочисленны, извести — единичны. Внешняя поверхность покрыта светло-бежевым ангобом.

2. Инв. н. 136/96m/2, табл. II, 1 + фрагмент ножки.

Горло с венчиком и ручками. Глина плотная, обжиг неровный, цвет от бежевого (7,5YR 7/6) до терракотового (2,5YR 6/8). Включения мелкие: шамота, пироксена незначительны, извести — единичны. Имеются мелкие блестящие слюды. Внешняя поверхность покрыта бежевым ангобом.

3. Инв. н. 136/96m/3, табл. I, 1.

Горло с венчиком и ручками. Глина плотная бежевая (10YR 7/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота, непрозрачных белых и серых частиц — значительны, извести, слюды — единичны. Внешняя поверхность покрыта светлым желтовато-бежевым ангобом.

4. Инв. н. 136/96m/4, табл. I, 3.

Горло с венчиком и ручка. Глина плотная, бежевая (10YR 7/4). Включения мелких и средних размеров: пироксена, шамота — немногочисленны, извести — единичны. Внешняя поверхность покрыта светло-бежевым ангобом.

5. Инв. н. 136/96m/5, табл. I, 4.

Горло с венчиком и ручкой. Глина плотная бежевая (10YR 7/4). Включения средних размеров: шамота, пироксена — значительны, извести — единичны. Внешняя поверхность покрыта желтоватым ангобом. На переходе горла к плечикам имеется дипинти, нанесенное красной краской плохой сохранности.

6. Инв. н. 136/96m/6, табл. II, 2.

Фрагмент горла с ручкой. Глина плотная, грязно-бежевая (10YR 6/4). Включения мелкие: пироксена, шамота — многочисленны, извести, слюды — единичны. Внешняя поверхность покрыта бежевым ангобом.

7. Инв. н. 136/96m/7, табл. I, 2.

Фрагмент горла с ручкой. Глина плотная, бежевая (10YR 8/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота — незначительны, извести — единичны. Внешняя поверхность покрыта светло-желтым ангобом.

8. Инв. н. 136/96m/8, табл. II, 5.

Фрагмент ручки. Глина плотная светло-бежевая (10YR 8/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота, серых непрозрачных частиц — значительны. Единичны блестящие слюды. Внешняя поверхность покрыта светлым ангобом слегка зеленым оттенком.

9. Инв. н. 136/96m/9, табл. II, 12.

Фрагмент ручки. Глина плотная светло-коричневая (10YR 8/6). Включения мелких размеров: пироксена, шамота, извести — значительны. Внешняя поверхность покрыта светлым ангобом.

10. Инв. н. 136/96m/10, табл. I, 6.

Фрагмент ножки. Глина плотная, светло-коричневая (10YR 6/6). Включения средних размеров: шамота, пироксена, непрозрачных серых частиц — значительны, извести — единичны. Внутренняя и внешняя поверхности покрыты светло-коричневым ангобом.

11. Инв. н. 136/96т/11, табл. II, 3.

Фрагмент ручки и фрагмент пожки. Глина плотная, бежевая (10YR 7/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота, серых непрозрачных частиц — значительны. Единичны блестки слюды. Внешняя поверхность покрыта светлым ангобом.

12. Инв. н. 136/96т/12, табл. I, 5; II, 9.

Фрагмент пожки и фрагмент ручки. Глина плотная, бежевая (10YR 7/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота, серых непрозрачных частиц — значительны. Очень редки блестки слюды. Внешняя поверхность покрыта светлым бежевым ангобом.

13. Инв. н. 136/96т/13, табл. II, 7.

Фрагмент ручки. Глина плотная, бежевая (10YR 7/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота, непрозрачных серых частиц — значительны, извести — единичны. Присутствуют блестки слюды. Внешняя поверхность покрыта светло-бежевым ангобом.

14. Инв. н. 136/96т/14.

Фрагмент венчика. Глина плотная, бежевая (10YR 8/4). Включения средних и мелких размеров: пироксена, шамота — незначительны. Внешняя поверхность покрыта светло-бежевым ангобом.

15. Инв. н. 136/96т/15, табл. II, 10.

Фрагмент ручки. Глина плотная, цвет от розовато-коричневого до бордо. Обжиг неровный (7,5YR 7/6; 10YR 4/8). Включения средних размеров: пироксена, шамота — значительны, извести — единичны. Внешняя поверхность покрыта светло-коричневым ангобом.

16. Инв. н. 136/96т/16, табл. II, 4.

Фрагмент ручки и фрагмент ножки. Глина плотная, грязновато-бежевая (10YR 8/3). Включения средних размеров: шамота, пироксена, темных непрозрачных частиц — значительны. Внешняя поверхность покрыта светлым желтоватым ангобом.

17. Инв. н. 136/96т/17.

Фрагмент ручки. Глина плотная, бежевая (7,5YR 8/4). Включения средних размеров: пироксена, шамота — незначительны, извести — единичны. Внешняя поверхность покрыта светлорозовым ангобом.

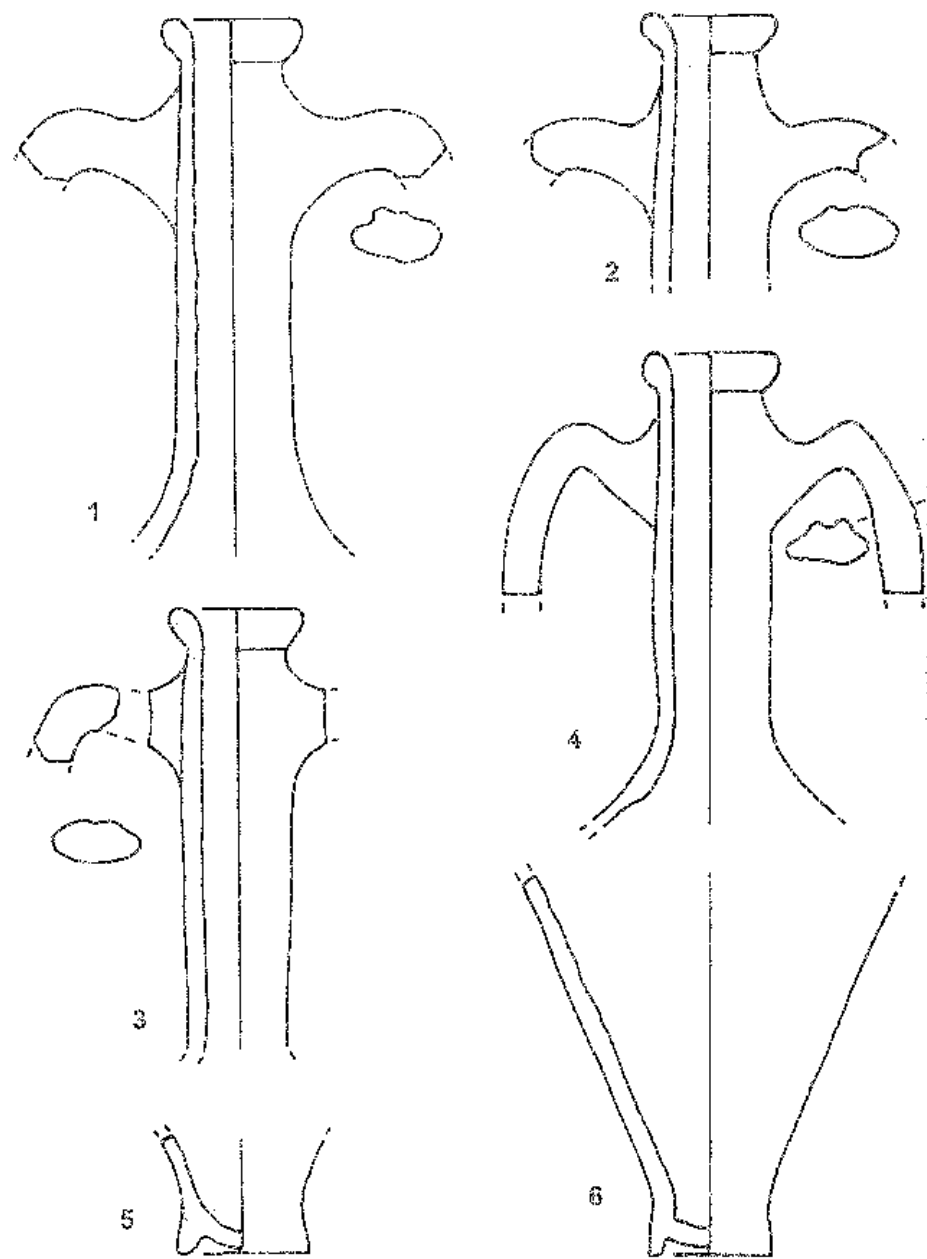
При составлении данного каталога автор пользовался: *Munsell Soil Colour Charts*, Baltimore 1988.

Список литературы

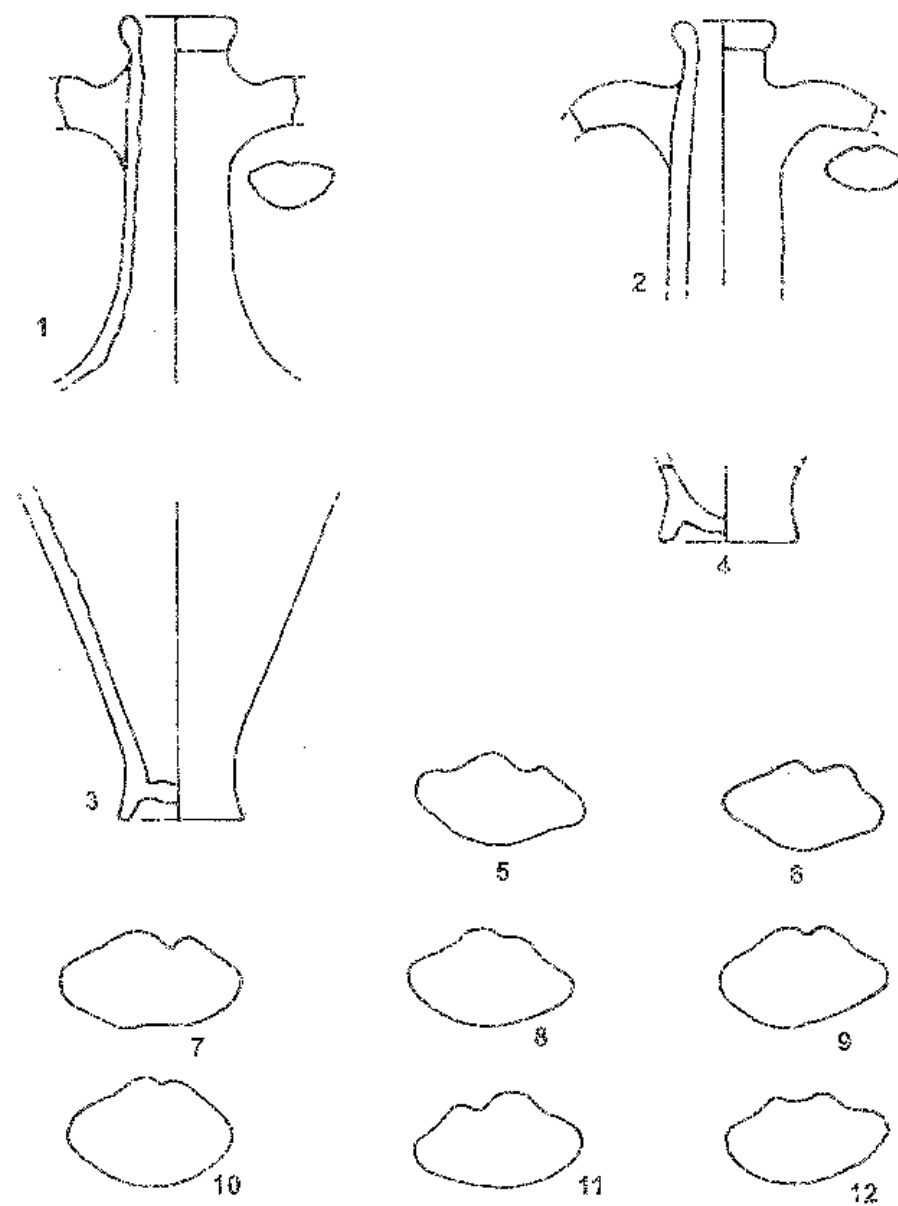
- Арсеньева Т.М., Шелов Д.Б., 1965, *Раскопки центральной части Танаиса (1955-1957 г.г.)*, МИА, 127.
- Арсеньева Т.М., Науменко С.А., 1994, *Комплекс находок из подвала МВ II-III в. н.э.*, Вестник Танаиса, 1.
- Впукон С.Ю., 1988, *Широкогорные светлоглиняные амфоры Северо-Западного Крыма*, СА, 3.
- Впукон С.Ю., 1993а, *Светлоглиняные амфоры I в. до н.э. - I в. н.э. как источник по экономической истории Северного Причерноморья*, Автореферат на соискание ученой степени к.и.н., Москва.
- Впукон С.Ю., 1993б, *Новые типы позднесинопской амфорной тары*, РА, 3.
- Высотская Т.И., 1972, *Поздние скифы в Юго-Западном Крыму*, Киев.
- Дашевская О.Д., 1972, *Раскопки Южно-Дондулавского городища в 1966-69 г.г.*, КСИА. Вып. 130.
- Дашевская О.Д., 1991, *Поздние скифы в Крыму*, САИ. Вып. Д 1-7.
- Дюпик Д.В., Круг О.Ю., 1972, *Эволюция узкогорных светлоглиняных амфор с профилированными ручками*, СА, 3.
- Зеег И.Б., 1960, *Керамическая тара Востора*, МИА, 83.
- Каменский И.С., 1963, *Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гитловского городища*, КСИА. Вып. 94.
- Клейман И.Б., 1971, *Раскопки помещения вехселуни I-го Итальянского легиона в Тире*, МАСП. Вып. 7.
- Князович Т.Н., 1949, *Танаис*, Москва-Ленинград.
- Коровина А.К., Шелов Д.Б., 1965, *Раскопки юго-западного участка Танаиса*, МИА, 127.
- Мелепьева Г.М., 1969, *Ольвийский керамический комплекс первых веков н.э.*, КСИА. Вып. 116.
- Самойлова Т.А., 1978, *Основные типы амфор I-IV в. н.э. из Тире. Археологические исследования Северо-западного Причерноморья*, Киев, «Наукова думка».
- Сапрыкин С.Ю., 1986, *Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический*, Москва.
- Топчска Г., 1961, *Гробни находки от Одессос*, Известия на Варненско археологическо дружество, 12.
- Шелов Д.Б., 1965, *Раскопки северо-восточного участка Танаиса (1955/57 г.г.)*, МИА, 127.
- Шелов Ю.Б., 1978, *Узкогорные светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: классификация и хронология*, КСИА. Вып. 156.
- Bichir Gh., 1972, *Sarmaciî la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, Pontica 5.

Список сокращений

- КСИА — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР, Москва
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
- РА — Российская археология, Москва
- СА — Советская археология, Москва
- САИ — Свод археологических источников, Москва
- ХГИАЗ — Херсонесский государственный историко-археологический музей-заповедник, Севастополь

Новые свистопляющие амфоры. М 1:4. 1 = № кат. 3, 2 = № 7, 3 = № 4,
4 = № 5, 5 = № 12, 6 = № 10

Новые свистопляющие амфоры. М 1:4 (1-4); М 1:2 (5-12). 1 = № кат. 2, 2 = № 6, 3 = № 11,
4 = № 16, 5 = № 8, 6 = № 11, 7 = № 13, 8 = № 16, 9 = № 12, 10 = № 15,
11 = № 1, 12 = № 9

Елена Ю. Кленина

ТАРНАЯ КЕРАМИКА I В. ИЗ ПРИНЦИПИЯ В НОВЕ Засыпь ямы № 4

В августе 1996 г. экспедиция продолжала исследования военно-административного здания (*principia*) I Итальянского легиона в Нове. Раскопки проводились в южной части постройки. Нами рассматривается тарная керамика, которая представлена амфорами, из засыпи ямы, обнаруженной под помещением Сw и коридором Dw в юго-восточной части официального здания (*principia*)*. Яма засыпана в период, предшествующий строительству каменного здания. Капитальное строение *principia* относится ко времени Флавиев. Заполнение представляет собой закрытый комплекс, датирующийся денарием Марка Антония, бронзовой монетой Друза 23 года, а также южногаллиийской *terra sigillata*, датирующаяся временем до гибели Помпей.

Самыми многочисленными группами тарной керамики из засыпи были светлоглиняные узкогорлые амфоры южнопонтийского происхождения и красноглиняные амфоры с воронкообразным горлом. Светлоглиняные узкогорлые амфоры являются предметом отдельного исследования и мы их не касаемся**.

Из засыпи было выделено 23 амфоры и их фрагментов. Описание формы и глины сосудов проводилось согласно визуальным наблюдениям и при помощи определителя цветов *Munsell Soil Colour Charts*. Хорошо сохранившиеся экземпляры хранятся на археологической базе г. Свишова (Болгария), в каталоге имеются инвентарные номера.

Довольно редкие находки клейменной тары в восточной части Римской империи не позволяют определить центр производства и датировку амфор. Задача статьи — публикация каталога амфор и их порофильных частей, так как они происходят из хорошо датированного комплекса, что поможет уточнить хронологию отдельных типов.

Тип красноглиняных амфор с воронковидным завершением горла бытует с I в. по IV-VI вв., видоизменяясь с течением времени. Территория распро-

* См. выше Т. Сарновски, *Wykopiska w południowo-wschodniej części principia w Novae. Kampania 1995, 1996*, *Novensia* 11, 1998, s. 113.

** См. выше Л. Ковалевская, *Светлоглиняные амфоры I в. из принципия в Нове. Засыпь ямы № 4*, *Novensia* 11, 1998, с. 175.

странция значительна и охватывает всё Восточное Средиземноморье, а также встречается в Британии. Наибольшая концентрация этого типа зафиксирована в районах Эгейского и Черного морей. В рассматриваемом комплексе представлены наиболее ранние варианты этого типа (кат. №№ 1-5).

Амфоры с воронкообразным горлом часто встречаются в Северном Причерноморье. И.Б. Зесст относит их к привозной керамике I-II вв. (Зесст, 1960, с. 35). В.Ф. Гайдукевич считал, что подобные сосуды производились в городах Южного Причерноморья и датируются II-III вв. (Гайдукевич, 1958, с. 35). Д. Пикок и Д. Вильямс полагают, что такие сосуды распространены были в I-II вв. в Причерноморском районе, а также встречаются в бассейне Эгейского моря, Бенгази и Остии (Reasock, Williams, 1986, с. 213). Некоторые исследователи полагают, что, возможно, местом их производства были города Северной Греции (Уженцев, Юрочкин, 1996, с. 170).

Другие типы амфор представлены единичными экземплярами в фрагментированном виде.

Среди них необходимо выделить горло красноглиняной амфоры с двустольными ручками (каталог № 6). Этот тип (Dressel 2-4) датируется I в. до н.э. — I в.н.э. (Зесст, 1960, с. 109; Бураков, 1976, с. 65; Абрамов, 1992, с. 44-45) или концом I в. до н.э. — концом I в. н.э. (Reasock, Williams, 1986, с. 106). Прототипом этих сосудов является форма амфоры с о. Кос. Производство такой тары было налажено в некоторых районах Италии, в Испании, Британии, Северо-Западных провинциях Восточного Средиземноморья. Они были распространены по всему Средиземноморью и даже в районе Красного моря и восточной Индии (Reasock, Williams, 1986, с. 106). Ещё один тип представлен верхней частью амфоры с цилиндрическим слегка припухлым на уровне верхнего прилепа ручек горлом и валикообразным венчиком, профилированным желобком по его центру (кат. № 7). Подобный экземпляр был найден при раскопках античного могильника в южной Болгарии (Асеновград) в захоронении конца I в. — начала II в. (Жуглев, Калубова, 1963, с. 37-38).

Другие группы амфор, аналоги которых в настоящее время не удалось найти, даны с подробным описанием формы, глины и размеров в каталоге.

Таким образом, из имеющихся в нашем распоряжении данных, можно сказать, что амфорный материал подтверждает единовременность засыпки. Очевидно, яма засыпана ок. 70 гг. Наиболее раннюю датировку имеет фрагмент амфоры псевдокосского типа (не позднее конца I в.). Самым поздним типом является амфора с валикообразным венчиком, цилиндрическим слегка припухлым горлом — конец I в. — II в. Основными поставщиками вина и оливкового масла в I в. в Нове были центры Южного Понта и Северной Греции. Транзитная торговля осуществлялась, очевидно, через Томы. Доставка товара производилась по морю, а затем сухопутным и речным путями.

1. Инв. н. 133/96т/31, табл. I.

Амфора с высоким цилиндрическим расширяющимся книзу горлом, завершающимся невысокой воронкой. Край воронки скруглен и загнут внутрь. Тулово яйцевидной формы (по реконструкции), плавно переходящее в округлый поддон, который заканчивается короткой ножкой. Горло и тулово имеют слабовыраженное рифление. У ножки — косая ребристость. Ручки высокие, круглые в сечении, прикрепляются под воронкой и у основания горла. Глина плотная, неровного обжига, от красно-коричневого до красного цвета (7,5R 6/2 и 5/8-5/8 — *pale red, light red* и *red*), с примесью незначительного количества извести, единичные вкрапления черных непрозрачных частиц, мелких частиц ламота, немного кварца. Внешняя поверхность покрыта светлым ангобом (5Y 7/2 — *light gray*). Высота амфоры (реконструкция) 0,90 м, высота горла 0,244 м, высота ручек 0,195 м, диаметр венчика 0,150 м, диаметр тулова (внутренний) 0,435 м.

2. Инв. н. 133/96т/18, табл. I.

Фрагмент горла амфоры с воронковидным завершением. Край воронки валикообразный слегка утолщен и загнут внутрь. Воронка плавно переходит в цилиндрическое, слегка расширяющееся книзу горло. Глина плотная хорошо отмучена, красного цвета (2,5YR 6/6-6/8 — *light red*), с примесью незначительного количества извести. Внешняя поверхность покрыта светлой обмазкой (2,5Y 8/2 — *white*). Высота воронки 0,06 м, диаметр венчика 0,135 м.

3. Инв. н. 133/96т/17, табл. I.

Фрагмент горла амфоры с воронкообразным завершением. Край воронки валикообразный, слегка уплощен сверху и отогнут. Глина плотная, хорошо отмучена, красного цвета (2,5YR 6/6 — *light red*), с примесью незначительного количества извести. Высота воронки 0,045 м, диаметр венчика 0,110 м.

4. Инв. н. 133/96т/19, табл. I.

Фрагмент горла амфоры с воронкообразным завершением. Край воронки валикообразный, в сечении напоминает овал. Переход от воронки к горлу резко очерчен. Горло цилиндрическое, расширяющееся книзу. Глина плотная, красного цвета (2,5YR 6/8-5/8 — *light red* и *red*), с примесью значительного количества извести и мелких частиц кварца. Внешняя обмазка цвета глины. Высота воронки 0,05 м, диаметр венчика 0,105 м.

5. Инв. н. 133/96т/20, табл. I.

Фрагмент горла амфоры с воронковидным завершением. Край воронки слегка уплощен и загнут внутрь. Глина плотная, хорошо отмучена, красного цвета

(2,5YR 6/8 — *light red*), с примесью извести и единичных вкраплений мелких черных непрозрачных частиц. Диаметр венчика 0,108 м.

6. Инв. н. 133/96m/21, табл. I.

Горла амфоры прямое цилиндрическое, венчик валикообразный, подрезан снизу, слегка загнут внутрь. Ручки двустольные, прикреплены несколько ниже венчика (сохранился только верхний прилеп). Глина плотная, хорошо отмучена, светло-коричневого цвета (10YR 6/6-7/6 — *brownish yellow, yellow*), с примесью значительного количества мелких частиц кварца, незначительное количество извести (5Y 8/2-8/3 — *white, pale yellow*). Высота 0,089 м, диаметр венчика 0,085 м.

7. Инв. н. 77/95w, табл. I.

Фрагмент амфоры с цилиндрическим слегка припухлым на уровне верхнего прилепа ручек горлом. Венчик валикообразный отогнут наружу, имеется желобок, делящий венчик пополам. Ручки небольшие круглые в сечении, крепятся прямо под венчиком и на округлых плечах. Глина плотная, розово-бежевого цвета (5YR 7/8-6/6 — *reddish yellow*), с примесью значительного количества мелких частиц желтой слюды, единичные вкрапления шамота бледно-розового цвета, незначительное количество извести. Поверхность покрыта светло-желтым ангобом (5Y 8/3 — *pale yellow*). Высота горла 0,145 м, диаметр венчика 0,105 м.

8. Инв. н. 77/95w, 134/96m/1, табл. II.

Фрагмент амфоры с прямым, слегка расширяющимся книзу горлом. Венчик валикообразный утолщенный, зауженный вверху. У верхнего прилепа ручек имеется резко очерченный, слегка загнутый кверху валик. Ручки овально-утолщенные, профилированные тремя продольными глубокими бороздками. Глина плотная, желтого цвета (7,5YR 7/8 — *reddish yellow*), с примесью мелкого песка, извести, вкрапления мелких частиц шамота, незначительное количество мелких частиц кварца. Внутренняя и внешняя поверхности покрыты ангобом красно-желтого цвета (7,5YR 8/6 и 5YR 7/8). Диаметр венчика 0,094 м.

9. Инв. н. 134/96m/2, табл. II.

Фрагмент амфоры с цилиндрическим горлом, валикообразным венчиком, верхняя часть которого слегка загнута внутрь. Ручки овальноутолщенные, профилированы двумя продольными глубокими бороздками. Глина плотная, желтого цвета (7,5YR 7/8 — *reddish yellow*), с примесью мелкого песка, извести, вкрапления мелкого шамота, незначительное количество мелких частиц кварца. Внешняя и внутренняя поверхности покрыты ангобом красно-желтого цвета (7,5YR 8/6 и 5YR 7/8). Диаметр венчика 0,091 м.

10. Инв. н. 133/96m/3, табл. I.

Амфора с цилиндрическим слегка расширяющимся книзу горлом, плавно переходящим в покатые плечи, имеет яйцевидное тулово. Плечка и венчик утрачены. Горло имеет волнообразную ребристость. Ручки небольшие овальные, сохранился только нижний прилеп на переходе от горла к плечам. На тулове есть два продольных желобка в самой его широкой части. Глина плотная, хорошо отмучена, неровного обжига, от розового до красно-желтого цвета (7,5YR 7/3 — *pink* и 7/6 — *reddish yellow*), с примесью незначительного количества мелких частиц кварца. Внешняя поверхность покрыта светлым ангобом (2,5 7/1 — *light gray*), а внутренняя — розовым ангобом (7,5YR 7/4 — *pink*). Высота 0,374 м, диаметр тулова 0,188 м.

11. Инв. н. 133/96m/22, табл. II.

Фрагмент амфоры с валикообразным венчиком, резко подрезанным снизу. Глина плотная, хорошо отмучена, неровного обжига, светлорозового и желто-красного цвета (10R 6/3 — *pale red* и 5YR 7/6 — *reddish yellow*), с примесью значительного количества мелких частиц кварца, извести, единичные вкрапления шамота. Внешняя и внутренняя поверхности покрыты светлым ангобом (2,5Y 8/2-7/2 — *white, light gray*). Диаметр венчика 0,047 м.

12. Инв. н. 133/96m/23, табл. I.

Фрагмент горла амфоры с венчиком валикообразной формы. Горло расширяется сразу под венчиком. Глина плотная, неровного обжига, от светло-коричневого до светло-красного цвета (10YR 8/3-8/4 — *very pale brown, 2,5YR 6/6 — light red*), с примесью незначительного количества извести. Внешняя и внутренняя поверхности покрыты светлым ангобом (2,5Y 7/4 — *pale yellow*). Диаметр венчика 0,090 м.

13. Инв. н. 133/96m/16, табл. I.

Фрагмент горла амфоры с валикообразным венчиком. Горло прямое цилиндрическое, слегка расширяющееся книзу, имеет ребристую поверхность. Глина плотная, светло-красного цвета (2,5YR 6/8 — *light red*), с примесью извести, мелких частиц кварца, единичных мелких фрагментов гальки. Диаметр венчика 0,097 м.

14. Инв. н. 133/96m/24, табл. I.

Фрагмент валикообразного венчика амфоры. Венчик оформлен в виде неширокого утолщенного валика, зауженного книзу, плоско срезан сверху. Глина плотная, хорошо отмучена, светло-коричневого цвета (10YR 6/6 — *brownish yellow*), с примесью мелких частиц кварца, незначительного количества извести, единичные вкрапления черных непрозрачных мелких частиц. Диаметр венчика 0,089 м.

15. Инв. н. 133/96т/25, табл. I.

Фрагмент венчика амфоры, который выделен значительным уступом. Край венчика слегка сужается кверху и немного отогнут наружу. Глина плотная, хорошо отмучена, желто-коричневого цвета (10YR 6/6 — *brownish yellow*), с примесью незначительного количества извести и мелких частиц кварца. Диаметр венчика 0,092 м.

16. Инв. н. 134/96т/4, табл. II.

Амфора, верхняя часть которой утрачена, имеет округлое тулово, переходящее в дно на кольцевом поддоне, подчеркнутое врезной бороздкой. Глина плотная, хорошо отмучена, неровного обжига, желтокоричневого цвета (10YR 7/6 — *yellow*), с примесью незначительного количества извести, есть дутки. Высота тулова 0,280 м, диаметр тулова 0,240 м, диаметр дна 0,110 м.

17. Инв. н. 134/96т/5, табл. II.

Амфора (верхняя часть утрачена) имеет округлое тулово, зауженное к низу. Дно плоское, широкое, слегка вогнутое. Глина плотная, хорошо отмучена, неровного обжига, коричневого и серого цвета (10YR 6/6 — *brownish yellow* и 5/1 — *gray*), с примесью значительного количества очень мелких частиц слюды, незначительного количества извести, есть дутки, единичные вкрапления шамота. Внешняя поверхность покрыта светлокоричневой обмазкой. Высота сохранившейся части 0,180 м, диаметр тулова 0,142 м, диаметр дна 0,110 м.

18. Инв. 133/96т/26, табл. II.

Конусовидная ножка амфоры с реберчатой придонной частью. Глина плотная, неровного обжига, красно-желтого и желтокрасного цвета (5YR 5/8 — *yellowish red*, 6/6 — *reddish yellow*), с примесью мелких частиц песка, извести, незначительного количества мелких частиц слюды. Высота ножки 0,035 м.

19. Инв. н. 133/96т/27, табл. II.

Ножка амфоры цилиндрическая, плавно расширяющаяся кверху. Внутри на дне есть налет глины. Глина плотная, светло-коричневого цвета (10YR 7/6 — *yellow*), с примесью значительного количества мелкого песка, частиц слюды, незначительного количества извести. Внешняя поверхность покрыта светлым апгобом (10YR 8/2 — *white*). Высота ножки 0,038 м.

20. Инв. н. 133/96т/28, табл. II.

Цилиндрическая ножка амфоры, верхняя часть которой имеет припухлость, плавно переходит в тулово. Нижняя часть ножки плоско срезана, есть углубление (диаметр 0,03 м и глубина 0,002 м). Глина плотная, желто-коричневого цвета (10YR 6/4 — *light yellowish brown*), с примесью извести, мелкого песка, единичные вкрапления крупных частиц шамота. Высота ножки 0,071 м.

21. Инв. н. 133/96т/29, табл. II.

Конусообразная ножка амфоры с кривой ребристостью. Глина плотная, неровного обжига, темно-коричневого цвета и красно-желтого (7,5YR 5/6 — *strong brown*, 6/6 — *reddish yellow*), с примесью значительного количества мелких частиц кварца, незначительного количества извести. Высота ножки 0,052 м.

22. Инв. н. 133/96т/30, табл. II.

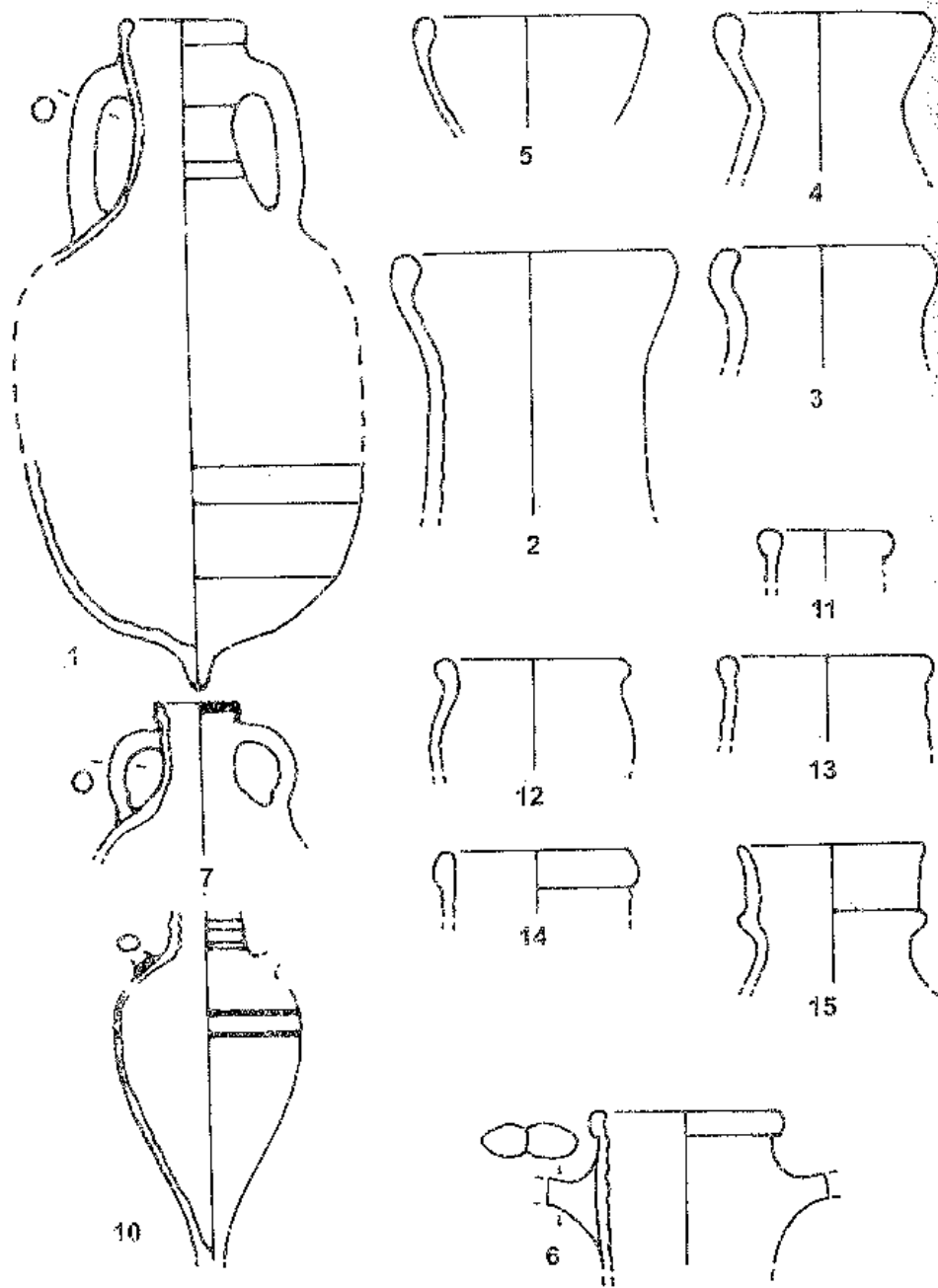
Конусообразная ножка амфоры. Глина плотная, красного цвета (10R 5/8 — *red*), с примесью значительного количества извести, имеются дутки, единичные вкрапления мелких черных непрозрачных частиц. Высота ножки 0,038 м.

23. Инв. н. 133/96т/32, табл. II.

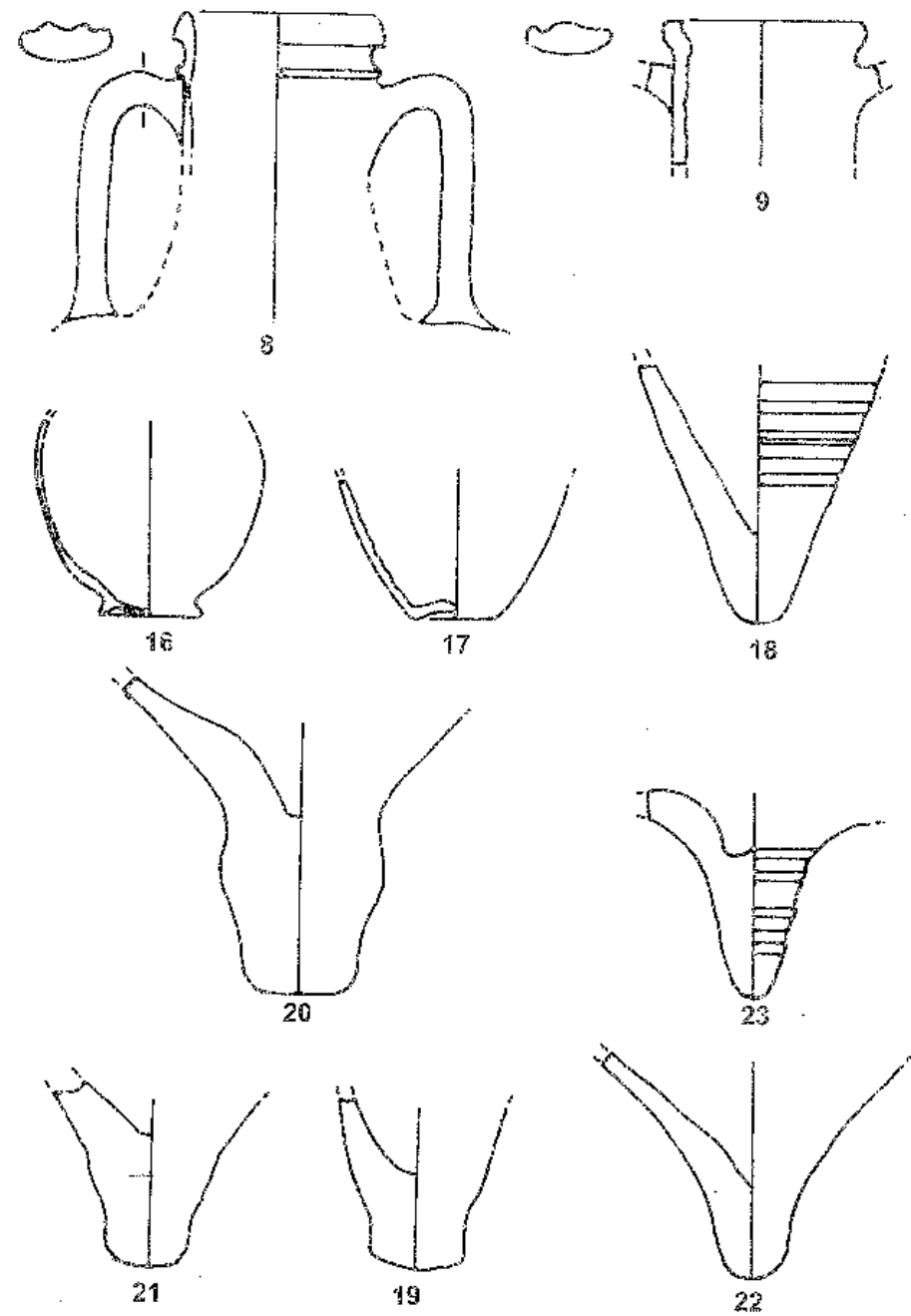
Конусообразная ножка амфоры с кривой реберчатостью на внешней поверхности. Внутри на дне есть небольшая выпуклость. Глина плотная, хорошо отмучена, неровного обжига, красножелтого цвета (5YR 7/6 — *reddish yellow*), с примесью незначительного количества извести, единичные вкрапления мелких частиц шамота. Высота ножки 0,058 м.

Список литературы

- Абрамов А.П., 1992, *Античные амфоры. Периодизация и хронология*. Боспорский сборник. № 3.
- Бураков А.В., 1976, *Кизырьские городище рубежа и первых столетий нашей эры*, Киев, „Наукова думка“.
- Гайдукевич В.Ф., 1958, *Изурат*, Материалы и исследования по археологии СССР. Издание ИА АН СССР, № 85.
- Жуглев К., Кашубова Й., 1963, *Могилы находки от с. Садова, Асеновградско*. Археология (Болгария). Книга 4.
- Зесст И.Б., 1960, *Керамическая тара Восточного Боспора*, Материалы и исследования по археологии СССР. Издание ИА АН СССР, № 83.
- Уженцев В.Б., Юрочкин В.Ю., 1996, Амфоры з ліконодібним торком із Північного Надчорномор'я. Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених, с. 170-172.
- Peacock D.P.S., Williams D.F., 1986, *Amphorae and the Roman Economy*, London — New York.

Нове. Амфоры из ямы № 4. М. 1:10(1,7); М. 1:8(10); М. 1:4(2-6, 11-15).
Номера в таблице соответствуют №№ в каталоге

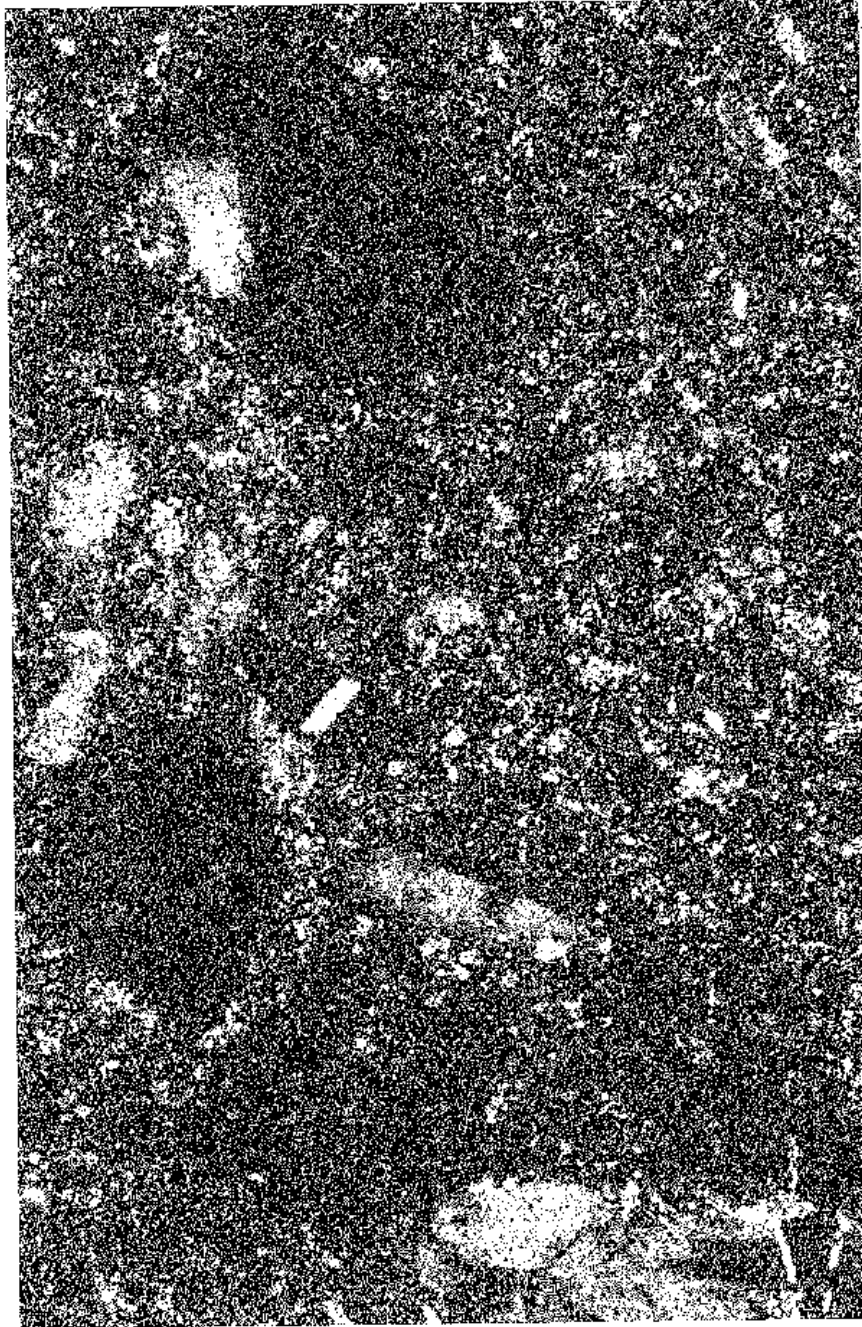
Нове. Амфоры из ямы № 4. М. 1:10(17); М. 1:8(16); М. 1:4(8,9);
М. 1:3(18-20). Номера в таблице соответствуют №№ в каталоге

Mateusz Żmudziński

WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ LABORATORYJNYCH AMFOR Z JAMY NR 4 W *PRINCIPIA* W NOVAE

W 1996 r., w trakcie eksploracji jamy nr 4 pod pomieszczeniami Cw oraz Dw, w południowo-wschodniej części *principia* w Novae odkryto liczne fragmenty amfor. Wspomniana jama znajduje się pod budowlą flawijską. Z wypełniska jamy nr 4 pochodzą m.in. fragmenty południowogalijskiej terra sigillata, sprzed 79 r., denar legionowy Marka Antoniusza oraz brązowa moneta Druzusa z 23 r.¹ Zbiór posiadanych fragmentów amfor podzielono na trzy grupy. Do pierwszej grupy zaliczono zabytki w odcieniach żółci i bardzo jasnego brązu. Druga grupa składa się z fragmentów o barwie zbliżonej do ceglastej lub żółto-czerwonej, a trzecia z odłamków pokrytych jasną polewą. W celu dokładniejszego sprócyzowania różnic pomiędzy strukturami tych grup ceramiki przeprowadzono szczegółowe analizy chemiczne oraz mikroskopowe analizy petrograficzne². Badania chemiczne wykonano w Pracowni WROMIN przy Instytucie Geologii Uniwersytetu Wrocławskiego³, a mineralogiczne — w Zakładzie Mineralogii i Petrografii tegoż Instytutu⁴. Badania te miały na celu określenie charakterystycznych cech technologicznych wymienionych grup amfor, co może pozwolić na sprócyzowanie typu naczynia, nawet jeśli w danej warstwie zachowane są jego małe fragmenty, oraz w przyszłości na precyzyjniejsze ustalenie proveniencji wyrobów⁵.

Grupa pierwsza charakteryzuje się żółtawym lub jasnobieżowym zabarwieniem masy ceramicznej. Według skali Munsella, jest to 10YR 7/4 (*very pale brown*) i zbliżone odcienie. W tej masie widoczne są obtoczone ziarna minerałów (m.in. kwarcu, amfiboli, piroksenów, plagioklazów i minerałów nieprzezroczystych) oraz liczne fragmenty skał, głównie wulkanicznych. Spotyka się także pokruszone węglanowe elementy szkieletów organicznych (skorupy małży, fragmenty szkarłupni i innych mniejszych bezkręgowców). Składniki te zajmują do 40% objętości, natomiast ich wielkość wynosi przeciętnie ok. 1 mm, a tylko sporadycznie dochodzi do 2 mm. W skład domieszki ceramicznej wchodzi głównie ziarna kwarcu — do 1,5 mm, plagioklasy, rzadziej skałenice potasowe, amfibole, pirokseny i sporadycznie biotyt. Ziarna kwarcu wykazują wygaszenie faliste lub mozaikowe. Plagioklasy najczęściej mają budowę pasową lub też są zbliżone wg prawa peryklinowego. Występujące w danych próbkach pirokseny są nieplechoniczne i wykazują wysokie

Fot. 1. Mikroskopowa próbka masy ceramicznej. Grupa pierwsza. Fot. A. Wójcik

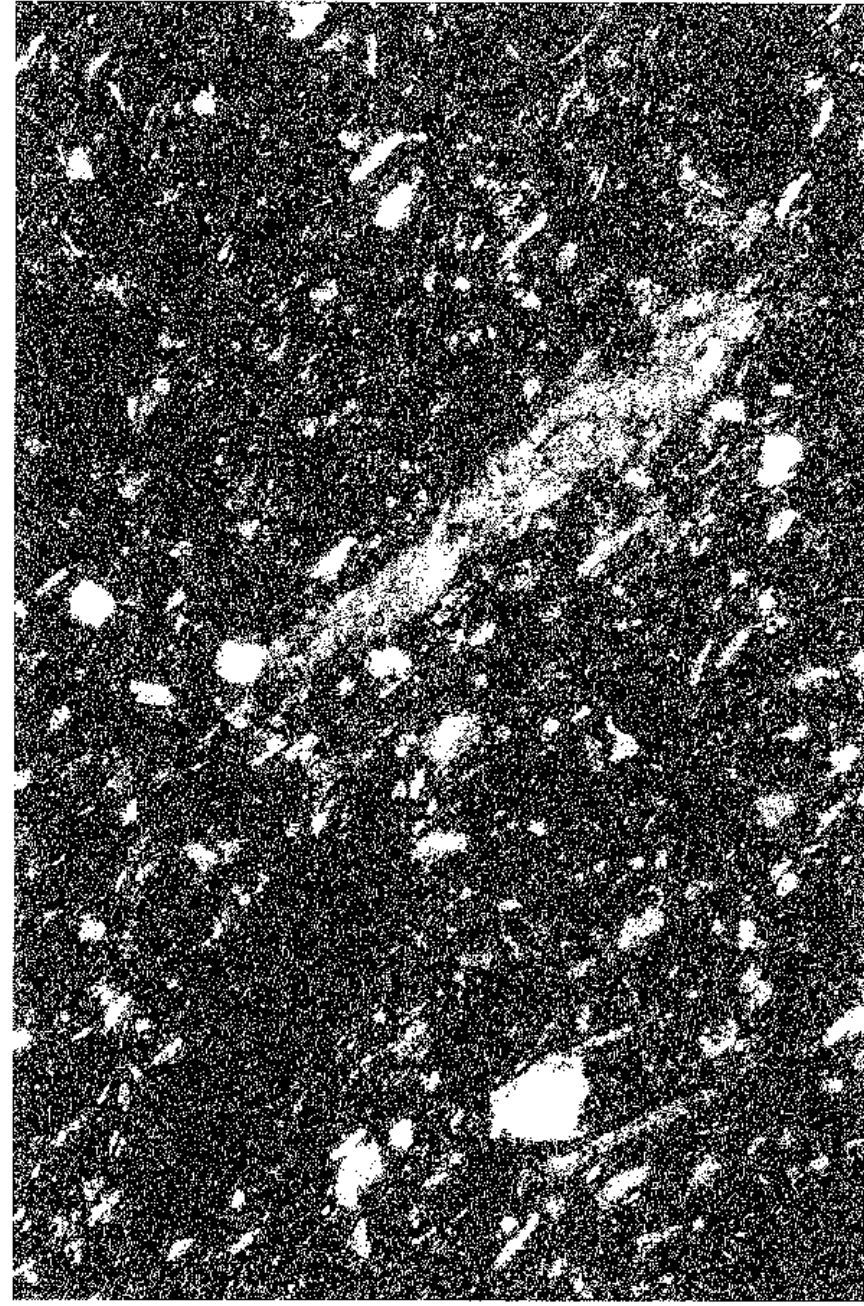
barwy interferencyjne. Są to przede wszystkim ortopirokseny, których kąt wygaszania jest prosty, a tylko sporadycznie pojawiają się klinopirokseny, mające kąty wygaszania ok. 45° . Amfibole natomiast posiadają bardzo wyraźne, zielono-brązowe barwy plechroniczne, wysokie barwy interferencyjne i kąt wygaszania do 20° . Pojawiają się liczne, drobne okruchy skal zarówno magmowych, wulkanicznych, jak i metamorficznych. Masa ceramiczna składa się z minerałów ilastych, drobnych ziaren kwarcu i dużej ilości węglań wapnia, występującego w różnym podkoncentrowaniu. Zawiera także małą zawartość krzemionki i tlenków glinu.

Druga grupa obejmuje fragmenty ceramiczne o barwie, którą można określić jako ceglasta lub żółto-czerwona. Według skali Munsella, jest to 7,5YR 5/4 (*brown*) oraz 5YR 7/6 (*reddish yellow*) i im podobne. W tle masy ceramicznej widoczne są drobnutkie łyszczki (serycyt), kwarc oraz białe i brunatne, nieregularne agregaty. W badaniu mikroskopowym wykazują one wyraźne kierunkowe ułożenie tła⁶, pokrywając się z kształtem naczyń; minerały blaszkowe ułożone są równolegle do ścian fragmentów ceramicznych, co wskazuje na wykonanie naczyń metodą toczenia. Zauważyć można też ujednoczenie wielkości domieszki. Ziarna przeważnie mają ok. 0,8 mm, sporadycznie dochodząc do 1 mm. Nie można wykluczyć, że wiąże się to z przcsiewaniem piasku przed dodaniem go jako domieszki do masy ceramicznej. Masa ceramiczna składa się z drobnych blaszek (łuszczyk) serycytu i ziarn kwarcu oraz najprawdopodobniej słupków mullitu. Obecność tych ostatnich świadczyłaby o temperaturze wypału naczyń zbliżonej do 1000° . W omawianej masie domieszka stanowią głównie ziarna kwarcytu, skaleni i okruchy skal krzemionkowych (kwarcyty). Zawiera ona również agregaty w postaci pokruszonych i celowo dodanych, jako domieszka schudzająca, fragmentów naczyń. Mają one skład podobny do składu otaczającej je masy ceramicznej. Ich wielkość waha się od 0,8 mm do 1,5 mm. Omawiana grupa wyrobów charakteryzuje się odmiennym chemizmem, o czym świadczą różnice w zawartości głównych tlenków, podwyższona zawartość krzemionki, tlenku potasu i tlenku tytanu. Jednocześnie w wyrobach tych występuje mała zawartość tlenków żelaza oraz niemal brakuje węglań wapnia.

Trzecia grupa obejmuje fragmenty amfor o żółto-czerwonej barwie masy ceramicznej oraz jasnej polewie na powierzchni zewnętrznej. Barwa przekroju próbek jest zbliżona do odcieni 7,5YR 6/6 (*reddish yellow*) w skali Munsella, podczas gdy polewa do 10YR 8/3 (*very pale brown*). W tle masy ceramicznej widoczne są ziarna kwarcu, skaleni i węglanów oraz duża liczba małych łyszczków, przeważnie ułożonych kierunkowo, co — jak w poprzednio omawianej grupie — świadczy o wykonywaniu naczyń metodą toczenia na kole. Masa ceramiczna jest różnorodnie porowata. Ta grupa ceramiki odróżnia się od pozostałych dużo mniejszymi rozmiarami domieszki schudzającej: wielkość jej składników rzadko dochodzi do 1 mm. Domieszka stanowią głównie ziarna kwarcu, plagioklasy, skalenie oraz agregaty kwarcowe (być może pokruszone skały krzemionkowe). Sporadycznie pojawiają się dochodzące do 1,5 mm węglanowe elementy szkieletowe, jak np. fragmenty muszli małży. Zgodnie z ułożeniem minerałów blaszkowych, występują wydłużone pory

Fot. 2. Mikroskopowa próbka masy ceramicznej. Grupa druga. Fot. A. Wójcik

Fot. 3. Mikroskopowa próbka masy ceramicznej. Grupa trzecia. Fot. A. Wójcik

i pustki, osiągające nawet do 10 mm długości. W niektórych fragmentach można zauważyć większą liczbę węglanowych okruchów, które występują jako podkoncentrowania w masie ceramicznej. Można je uznać za wysady wapienne, które powstały wskutek długotrwałego przebywania zabytków w warstwach o dużej zawartości resztek wapna ze starożytnych zapraw murarskich. Omawiane fragmenty pochodzą z amfor mających na powierzchni zewnętrznej jasną, matową powłokę. Analiza chemiczna powłoki wykazuje, iż zawiera ona zwiększoną zawartość ołowiu, być może więc wykonano ją używając substancji z tlenkiem ołowiu.

Dotychczasowe, wstępne badania porównawcze pozwalają zauważyć znaczne podobieństwo w kształcie amfor z pierwszej omawianej tu grupy do amfor typu Šelov A-F, Zeest 94, Scorpan I, Opait VI, Bjelajac XIX⁷, określanych jako amfory pontyjskie⁸. Występowały one od I do IV w., przy czym najintensywniej w II i III w., nad Bosforem, w Dobrudży, w rejonach nad dolnym Dunajem, a sporadycznie w jego środkowym biegu⁹.

Przypisy

¹ Zob. T. Sarnowski, *Wykopiska w południowo-wschodniej części principia w Novae. Kampanie 1995, 1996*, *Novensia* 11, 1998, s. 113.

² Badania przeprowadzono środkami pochodzącymi z dotacji KBN.

³ W badaniach chemicznych zastosowano metodę „analizy mokrej”, fotometrii płomieniowej oraz absorpcji atomowej. Przeprowadzili je Małgorzata Domaradzka i Henryk Siągło, za co uprzejmie im dziękuję.

⁴ Preparaty mikroskopowe zrobiono w szlifierni Instytutu Geologii, a ich analizę oraz serię zdjęć w różnych spektrach i powiększeniach wykonała Agnieszka Wójcik, której bardzo dziękuję za niezwykle poświęcenie.

⁵ Por. np.: D.P.S. Peacock, D.F. Williams, *Amphorae and the Roman economy. An Introductory Guide*, London — New York 1986; P.M. Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago — London 1987, s. 376-405; N. Cuomo di Caprio, *La ceramica in archeologia. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi d'indagine*. Roma 1988.

⁶ Próbki do szlifów mikroskopowych pobierano metodą opisaną przez P.M. Rice, *Pottery Analysis...*, op. cit., s. 379 i nast.

⁷ Ryciny amfor wykonały Ludmila Kovačevska oraz Elena Klenina, zob. ich artykuły w niniejszym roczniku.

⁸ Por. L. Bjelajac, *Amfore gornjio mezijskog Podunavlja*, Arheološki Institut Beograd, Posebna Izdanja 30, Beograd 1996, s. 65 i nast., tabl. XXII.

⁹ Ibidem, s. 65.

Radostaw Karasiewicz-Szczypiorski

CERAMIKA KUCHENNA Z KOMENDANTURY W NOVAE Wypełnisko jamy nr 4

Jama nr 4 znajdowała się pod pomieszczeniami Cw i Dw w południowo-wschodniej części *principia* legionu I Italica, powstałych w okresie wczesnoflawijskim¹. Zamknięty zespół przedmiotów odkrytych w omawianym obiekcie jest dobrze datowany monetami (denarem legionowym Marka Antoniusza i brązem Druzusa z 23 r.) oraz znaleziskami importowanej ceramiki cienkościennej i typu terra sigillata. Zabytki należące do tej ostatniej kategorii pochodzą z trzech obszarów — południowej Galii, Italii i Azji Mniejszej (z Tralles). Sigillata południowogalijskie są datowane na okres przed wybuchem Wezuwiusza (79 r.). Chronologia ta, obok przesłanek stratygraficznych, pozwala na przypisanie materiału z jamy nr 4 legionowi VIII Augusta, który w 69 r. opuścił Novae i niedługo po tym założył obóz w Galii (Mircbeau — Francja).

Obok wspomnianych grup zabytków, zasadniczą część pozyskanych artefaktów stanowi ceramika kuchenna różnych typów. Potrzeba dokładnego datowania całego zespołu stała się powodem podjęcia decyzji o prezentacji materiału masowego, dla którego często brakuje miejsca w publikacjach poświęconych badaniom nad okresem rzymskim w Dolnej Mezji i Tracji. Materiał ceramiczny, zbliżony typologicznie i chronologicznie, przedstawiono także w sprawozdaniu z wykopalisk 1981 r. w Novae (sondaż koło południowo-wschodniego narożnika *principia*²), jednakże asortyment wyróżnionych tam form naczyń i rodzajów masy ceramicznej jest dość ograniczony.

W sumie z jamy nr 4 pozyskano 196 odłamków naczyń kuchennych o łącznej wadze 6,5 kg. Ceramikę lepioną reprezentują 52 fragmenty (2,3 kg), a wykonaną na kole 144 skorupy (4,2 kg). Pod względem liczby odłamków ceramika lepiąca stanowi więc 26% całej ceramiki kuchennej, pod względem wagi zaś ok. 35%. Duże zróżnicowanie typów naczyń i mas ceramicznych oraz prawie zupełny brak możliwości wyklejenia fragmentów w większe całości mogą sugerować, iż wypełnisko jamy nr 4 stanowiło złożone wtórne dla odkrytych w niej artefaktów. Nie pełniła więc ona roli dołu na odpadki i być może zasypano ją podczas prac niwelacyjnych. Na jednoczesne powstanie całego depozytu wskazują obserwacje stratygraficzne.

W ceramice kuchennej z jamy nr 4, którą poddano analizie, można wyróżnić dwie podstawowe grupy, tj.

I. Ceramikę lepioną ręcznie.

II. Ceramikę wykonaną na kole garncarskim.

W grupie I dominują garnki o profilu esowatym i czasem tulipanowato rozchylonej szyjce oraz garnki z baniasto wydętym brzuścem i słabo wyodrębnioną szyjką. Zdobienia to najczęściej poziome lub pionowe pasy płytkich, równoległych rowków (być może wykonane grzebieniem), ukośne nacięcia ostrym przedmiotem oraz poziome listwy zdobione ornamentem palcowym. Technologicznie grupa I jest silnie zróżnicowana, jednak z powodu małej liczebności badanej próby nie udało się dokonać dalszego podziału na typy, ograniczając się do opisów w części katalogowej. Naczynia lepiące, w tym dekorowane ornamentem palcowym, znane są również z innych części obozu w Novae³ (tabl. I, 1-19).

Grupa II — to ceramika wykonana na kole garncarskim. Również wśród niej większość stanowią garnki, choć występują też m.in. głębokie misy. Do grupy II należą naczynia wykonane z pięciu rodzajów masy ceramicznej (tabl. II-III):

II. A — ceramika o barwie pomarańczowobrazowej (10YR 7/4); domieszka drobnoziarnista (pojedyncze grube ziarna — kwarc); powierzchnia o konsystencji lekko kredowej (tabl. II, 20-23).

II. B — ceramika z gliny różowokremowej (10YR 8/3); domieszka drobnoziarnista, dobrze wysortowana; powierzchnia szorstka, porowata; rodzaj prawdopodobnie znany z badań 1981 r., na co wskazuje opis⁴ (tabl. II, 24).

II. C — ceramika szara (przede wszystkim 10YR 5/1, 10YR 6/1, 10YR 7/1); domieszka najczęściej źle wysortowana — o różnej grubości ziarna, w niektórych fragmentach drobnoziarnista z dodatkiem miki; powierzchnia gładka, nieporowata, często ciemniejsza od przelomu, w przypadku domieszki o grubym ziarnie wyraźne wypukłości (rodzaj wzmiankowany w sprawozdaniu z 1981 r.); gdy dostępna będzie większa seria zabytków, rodzaj ten ulegnie zapewne dalszemu podziałowi (tabl. II, 25-32, III, 33-38).

II. D — ceramika nieco zbliżona do tej z grupy II.C; wyróżnia ją tonacja jasnoszara (10YR 6/1) lub szarobrazowa (10YR 4/2); domieszka drobnoziarnista, dobrze wysortowana; powierzchnia gładka (tabl. III, 39-42).

II. E — ceramika ciemnoszara (10YR 5/1); domieszka gruboziarnista, dobrze wysortowana, wyraźnie widoczna nie tylko w przelomie, ale również na powierzchni, ścianki mimo to są cienkie o stałej grubości; fragmenty garnków o identycznej formie i z takiej samej masy ceramicznej są znane z badań ulicy biegnącej wzdłuż wschodniego boku *principia*; w 1981 r. ceramikę tę sklasyfikowano wtedy wspólnie z ceramiką należącą do grupy II.C⁵ (tabl. III, 43-46).

Novae a Mirebeau. Próba porównania

Opublikowany przez M. Joly wybór ceramiki kuchennej z obozu legionu VIII Augusta w Mirebeau z okresu wczesnoflawijskiego wykazuje pewne podobieństwo do tejże ceramiki z Novae, ale poza tym szereg cech różniących oba zbiory⁶. W obrębie ceramiki odpowiadającej grupie I z jamy nr 4 w Novae, tzn. ceramiki lepionej ręcznie, również autor francuski nie dokonuje żadnych podziałów. Uboższy zdaje się być pochodzący z obozu galijskiego repertuar form (głębokie misy i garbki esowate o wydętych brzuścach). Nie występują w nim naczynia z tulipanowato rozchylonym wylewem. Wśród zdobień brakuje poziomych listew z ornamentem palcowym, znanym z Novae. W obu przypadkach mamy najwyraźniej do czynienia z ceramiką o lokalnych tradycjach. W Novae są to naczynia typu trackiego⁷. W związku ze stosunkowo częstym występowaniem we wczesnych warstwach obozu w Novae ceramiki typowej dla ludności miejscowej T. Sarnowski wyraził pogląd, że stacjonujący tam żołnierze rzymscy byli w I w. częściowo zaopatrywani w artykuły żywnościowe w naczyniach wykonanych w pobliskim osiedlu trackim⁸.

Jeśli chodzi o grupę II, obejmującą naczynia wykonane na kole, to zestawienie z Mirebeau świadczy o dominacji naczyń jasnych (*clair*), przede wszystkim pomarańczowych, a zatem najprawdopodobniej wypalonych z dostępem tlenu. Stosując takie kryterium podziału, w Novae do ceramiki „jasnej” należałoby zaliczyć rodzaje II.A i II.B, stanowiące zdecydowaną mniejszość wśród ceramiki pochodzącej z jamy nr 4.

Grupa VI z Mirebeau (również ceramika „jasna”) znajduje odpowiednik w pojedynczym, niecharakterystycznym fragmencie brzuśca pochodzącym z jamy nr 4. Jest on jasnopomarańczowy, o powierzchni mającej kredową fakturę, z domieszką drobnoziarnistą bardzo dobrze wysortowaną oraz niewielkim dodatkiem kawałków rudy żelaza.

Ceramice szarej z jamy nr 4 w Novae odpowiadają tylko dwie grupy spośród ośmiu wydzielonych dla ceramiki z Mirebeau. Niczyt precyzyjny opis tychże grup nie pozwala jednak ustalić relacji pomiędzy cechami technologicznymi ceramiki określanej jako *sombre* (Mirebeau) i szarej (Novae), a co za tym idzie — przyporządkować sobie elementy obu zbiorów. Można jedynie stwierdzić, iż w Novae (jama nr 4) ceramika szara, odpowiadająca ceramiczemu rodzajowi *sombre* z Mirebeau, przeważa liczebnie. Różny jest także udział garnków, częściej spotykanych w Novae, i mis, bardziej rozpowszechnionych w Mirebeau.

Przypisy

³ Zob. T. Sarnowski, *Wykopiska w południowo-wschodniej części principia w Novae. Kampanie 1995, 1996*, Novensia 11, 1998, s. 113.

⁴ T. Sarnowski, *Archeologia XXXIV*, 1983, s. 129.

³ Por. przyp. 2; S. Kolkówna, *Archeologia* XII, 1961, s. 148, tabl. XII 4 (wschodnia strona obozu); B. Rulkowski, *Archeologia* XVI, 1965, s. 172, 181, nr 15 i 82, tabl. I 15, V 16 (południowo-zachodni narożnik obozu); P. Dyczek, *Novensia* 4, 1992, s. 81, ryc. 3; idem, *Novensia* 5, 1993, s. 206 (budowla pod szpitalem); T. Sarnowski, *Archeologia* XL, 1989, s. 143 (*principia*); A. Milčeva, E. Genčeva, *Scavi nell'area dello scannum tribunorum del campo militare romano a Novae*, [w:] *Limes. Studi di storia* 5 (wyd. G. Susini), Bologna, 1994, 70 i nast. (*scannum tribunorum*); zob. też M. Čičikova, *Klio* 62, 1980, 62, ryc. 7.

⁴ Por. przyp. 2.

⁵ Por. przyp. 2.

⁶ M. Joly, [w:] R. Goguet, M. Reddé, *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz 1995, s. 162-181.

⁷ I.H. Crișan, *Ceramica dacico-geică*, București, 1969, s. 161-163; G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova 1976, s. 134; M. Čičikova, *Thracia* 4, 1977, s. 123-149; M. Turcu, *Geto-Daci din Cimpia Muntenei*, București 1979, s. 126-128; B. Sultov, *Thrakische Traditionen in der Produktion der antiken Keramikzentren bei Hotnica, Pavlikeni, Butovo und Bjala Cerkva*, *Dritter Intern. Thrakologischer Kongress*, Sofia 1984, s. 184; Gh. Bichir, *Geto-Dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, 30 i nast.

⁸ T. Sarnowski, [w:] L. Press, T. Sarnowski, *Novae. Römischer Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau*, *Antike Welt* 21, 1990, s. 226.

Katalog

GRUPA E: Ceramika lepiona ręcznie

1. Nr inw. 139/96m/1, tabl. I, 1.

Fragment wylewu garnka; barwa 7,5YR 7/4; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana.

2. Nr inw. 139/96m/2, tabl. I, 2.

Fragment wylewu garnka; barwa 2,5Y 6/2; domieszka żle wysortowana, gruboziarnista.

3. Nr inw. 139/96m/12, tabl. I, 3.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; ubarwienie nierównomierne 10YR 4/1, 10YR 6/3, ślady okopcenia; domieszka żle wysortowana gruboziarnista, obtoczona.

4. Nr inw. 139/96m/11, tabl. I, 4.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; ubarwienie nierównomierne 10YR 4/1, 10YR 6/3, ślady okopcenia; domieszka żle wysortowana gruboziarnista, obtoczona.

5. Nr inw. 139/96m/14, tabl. I, 5.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; ubarwienie nierównomierne 10YR 4/1, 10YR 6/3; domieszka żle wysortowana gruboziarnista, obtoczona.

6. Nr inw. 139/96m/16, tabl. I, 6.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; barwa 10YR 7/3; domieszka gruboziarnista, obtoczona.

7. Nr inw. 139/96m/13, tabl. I, 7.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; ubarwienie nierównomierne 10YR 4/1, 10YR 6/3, ślady okopcenia; domieszka żle wysortowana, gruboziarnista, obtoczona.

8. Nr inw. 139/96m/15, tabl. I, 8.

Fragment wylewu garnka — ornamentowany; barwa 10YR 6/3; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

9. Nr inw. 139/96m/5, tabl. I, 9.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/1; domieszka gruboziarnista.

10. Nr inw. 139/96m/24, tabl. I, 10.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/3; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

11. Nr inw. 139/96m/28, tabl. I, 11.

Fragment wylewu garnka — ornamentowany; barwa 10YR 6/3, ślady okopcenia; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

12. Nr inw. 139/96m/23, tabl. I, 12.

Fragment wylewu garnka zdobiony aplikacją; barwa 5Y 4/1; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

13. Nr inw. 139/96m/30, tabl. I, 13.

Fragment wylewu garnka — ornamentowany; barwa 10YR 7/3, ślady okopcenia; domieszka średnioziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

14. Nr inw. 139/96m/10, tabl. I, 14.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/3; domieszka średnioziarnista.

15. Nr inw. 139/96m/9, tabl. I, 15.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 7/4, ślady okopcenia; domieszka średnioziarnista.

16. Nr inw. 139/96m/22, tabl. I, 16.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/2; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

17. Nr inw. 139/96m/29, tabl. I, 17.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 8/4; domieszka średnioziarnista.

18. Nr inw. 139/96m/6, tabl. I, 18.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; barwa 10YR 7/4, ślady okopcenia w środku (wtórnie?); domieszka średnioziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

19. Nr inw. 139/96m/18, tabl. I, 19.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; barwa 10YR 4/1; domieszka gruboziarnista, obtoczona.

GRUPA II: Ceramika wykonana na kole garncarskim

II. A

20. Nr inw. 139/96m/27, tabl. II, 20.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 7/4; domieszka drobnoziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

21. Nr inw. 139/96m/7, tabl. II, 21.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 7/4; domieszka drobnoziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

22. Nr inw. 139/96m/4, tabl. II, 22.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 7/4; domieszka drobnoziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

23. Nr inw. 139/96m/3, tabl. II, 23.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 6/3; domieszka średnioziarnista.

II. B

24. Nr inw. 140/96m/74, tabl. II, 24.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 8/3; domieszka drobnoziarnista; forma zbliżona do występujących w grupie VII Mirebeau, np. fig. 47/102.

II. C

25. Nr inw. 140/96m/72, tabl. II, 25.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 5/1; domieszka drobnoziarnista — mika.

26. Nr inw. 140/96m/97, tabl. II, 26.

Fragment wylewu miski; barwa 2,5YR N4; domieszka średnioziarnista, dobrze wysortowana; podobny do formy Mirebeau, fig. 43/34.

27. Nr inw. 140/96m/81, tabl. II, 27.

Fragment wylewu garnka szerokootworowego; barwa 10YR 6/1; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana.

28. Nr inw. 140/96m/95, tabl. II, 28.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 7/2; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana, obtoczona.

29. Nr inw. 140/96m/88, tabl. II, 29.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/1; domieszka drobnoziarnista, żle wysortowana (pojedyncze ziarna powyżej 2 mm śr.); podobny do formy Mirebeau, fig. 45/67.

30. Nr inw. 140/96m/80, tabl. II, 30.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/1; domieszka drobnoziarnista — mika; podobny do formy Mirebeau, fig. 44/56 lub fig. 45/65.

31. Nr inw. 140/96m/91, tabl. II, 31.

Fragment imadła dzbanka; barwa 10YR 6/1; domieszka drobnoziarnista.

32. Nr inw. 140/96m/90, tabl. II, 32.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 6/1; domieszka drobnoziarnista — mika.

33. Nr inw. 140/96m/93, tabl. III, 33.

Fragment pokrywki; barwa 10YR 5/1, w przelomie rdzawa; domieszka drobnoziarnista — mika?

34. Nr inw. 140/96m/89, tabl. III, 34.

Fragment wylewu garnka lub dzbanka; barwa 10YR 7/1; domieszka gruboziarnista, ostrokrawędziasta; podobny do formy Mirebeau, fig. 45/66.

35. Nr inw. 140/96m/96, tabl. III, 35.

Fragment talerza; barwa 10YR 5/1; domieszka gruboziarnista, żle wysortowana.

36. Nr inw. 140/96m/79, tabl. III, 36.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 6/2; domieszka drobnoziarnista.

37. Nr inw. 140/96m/78, tabl. III, 37.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 7/1; domieszka średnioziarnista, ziarna o ostrych krawędziach.

38. Nr inw. 140/96m/86, tabl. III, 38.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 7/1; domieszka średnioziarnista.

II. D

39. Nr inw. 142/96m/59, tabl. III, 39.

Fragment wylewu garnka — ornamentowany; barwa 10YR 4/2; domieszka średnioziarnista, dobrze wysortowana; podobny do formy Mirebeau, fig. 44/56 lub fig. 45/65.

40. Nr inw. 142/96m/60, tabl. III, 40.

Fragment wylewu garnka — ornamentowany; barwa 10YR 4/2; domieszka średnioziarnista, dobrze wysortowana; podobny do formy Mirebeau, fig. 44/56 lub fig. 45/65.

41. Nr inw. 142/96m/64, tabl. III, 41.

Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 6/1; domieszka średnioziarnista, dobrze wysortowana; podobny do formy Mirebeau, fig. 45/59.

42. Nr inw. 142/96m/68, tabl. III, 42.

Fragment wylewu garnka — ornamentowany; barwa 10YR 4/2; domieszka średnioziarnista, dobrze wysortowana.

II. E

43. Nr inw. 141/96m/38, tabl. III, 43.

Fragment wylewu misy (?); barwa 10YR 5/1; domieszka gruboziarnista.

44. Nr inw. 141/96m/37, tabl. III, 44.

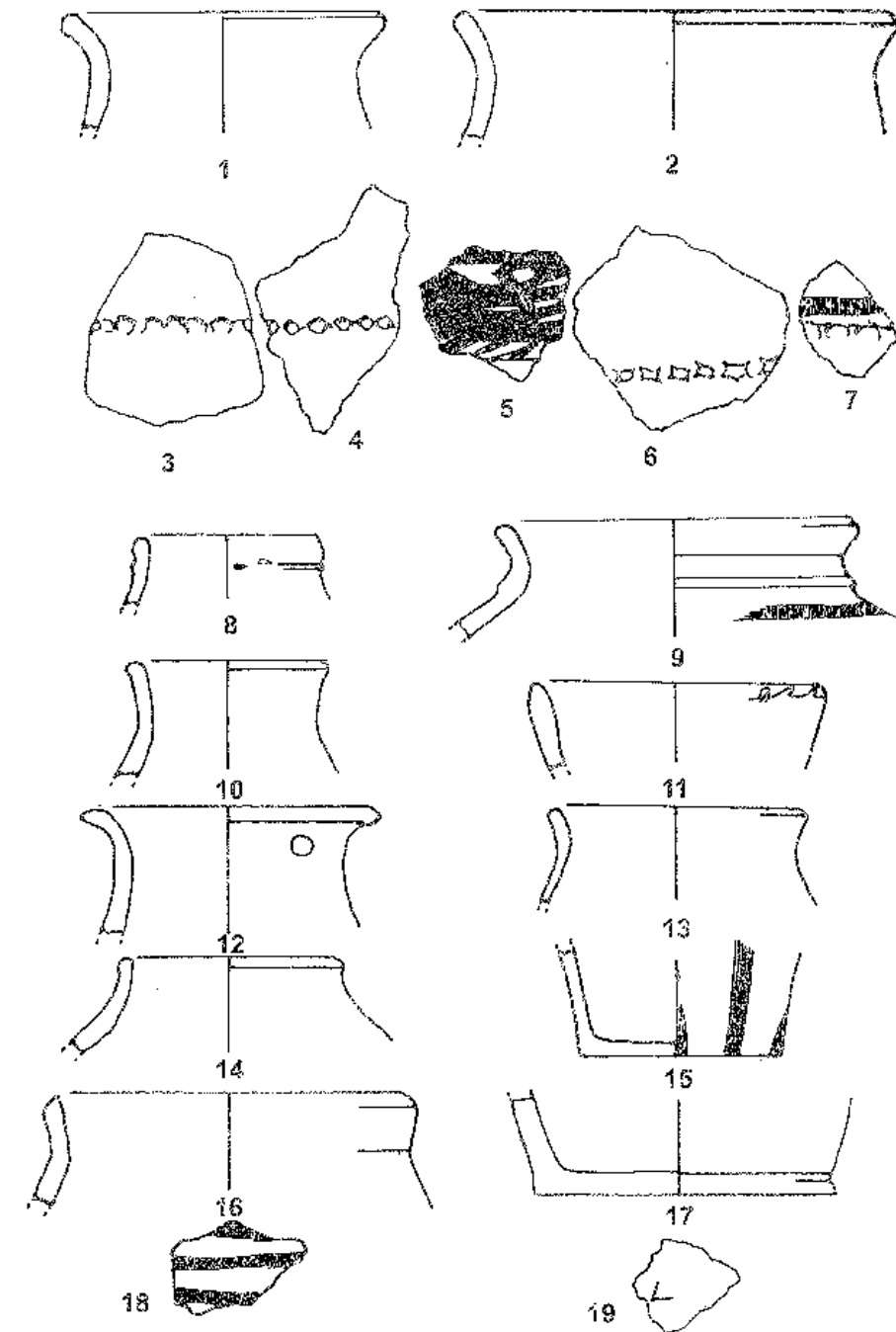
Fragment wylewu garnka; barwa 10YR 5/1; domieszka średnioziarnista.

45. Nr inw. 141/96m/57, tabl. III, 45.

Fragment dna garnka; barwa 10YR 5/1; domieszka średnioziarnista.

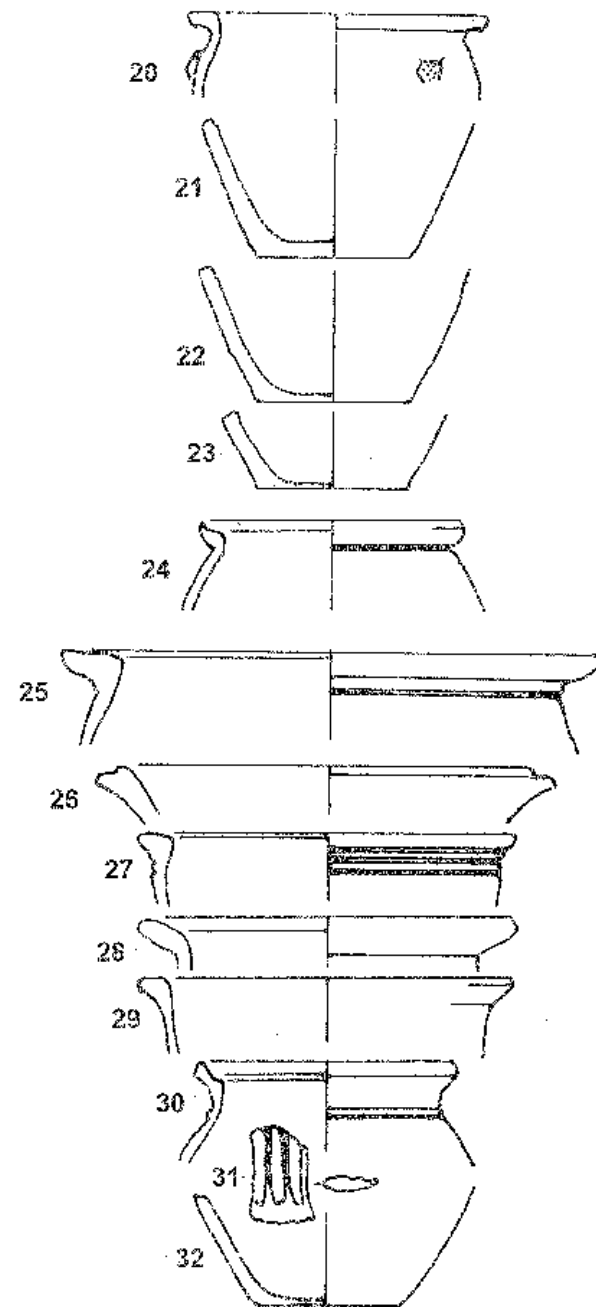
46. Nr inw. 141/96m/36, tabl. III, 46.

Fragment brzuśca garnka — ornamentowany; barwa 10YR 5/1; domieszka średnioziarnista.

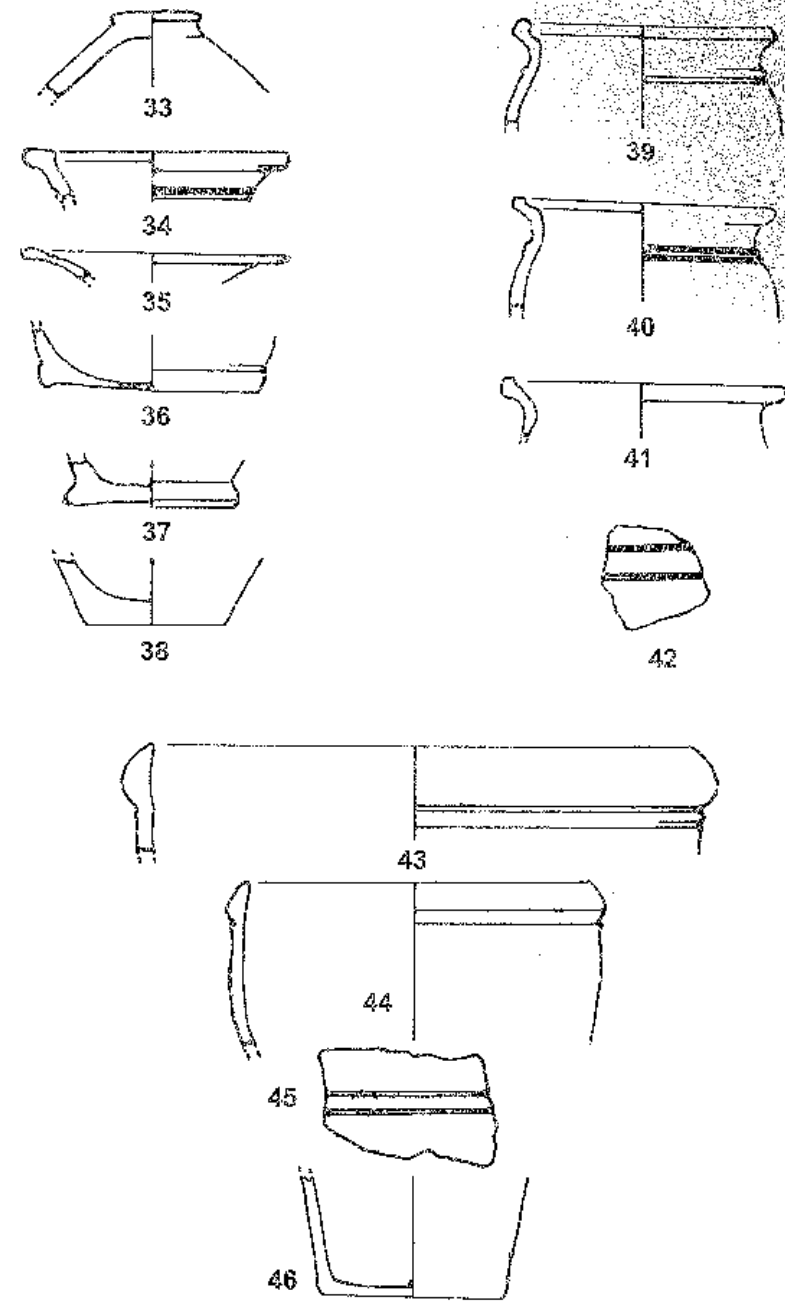
Novac. *Principia* — jama nr 4. Ceramika lepiąca ręcznie. Skala 1:4

Tablica II

Novae. Principia — jama nr 4. Ceramika kuchenna wykonana na kole. Skala 1:4

Tablica III

Novae. Principia — jama nr 4. Ceramika kuchenna wykonana na kole. Skala 1:4

Anna Grezak, Alicja Lasota-Moskalewska

SZCZĄTKI ZWIERZĘCE Z *PRINCIPIA* W NOVAE Z. I W. N.E.

Wstęp

Omawiane tu szczątki zwierzęce pochodzą z budowli rzymskiej komendantury legionowej (*principia*), badanej przez T. Sarnowskiego. Znalaziono je w zasypie jamy wraz z materiałem z okresu klaudyjsko-nerońskiego.

Materiał i metody

Analizowany materiał osteologiczny liczy 236 szczątków zwierzęcych. W trakcie identyfikacji archeozoologicznej nie udało się rozpoznać przynależności zoologicznej 14 z nich, co stanowi 6,4%. Niski odsetek szczątków nie zidentyfikowanych wynika z bardzo dobrego stanu zachowania kości. W nikłym stopniu zniszczyły je czynniki glebowe, nie były także celowo rozdrobnione przez człowieka. Mimo to nie ma wątpliwości, że stanowią one resztki pokonsumpcyjne, ponieważ występują na nich ślady jednoznacznie związane z rozbiorem tuszy.

Analiza szczątków miała na celu określenie przynależności gatunkowej i anatomicznej, ustalenie wieku i odtworzenie morfotypu zwierząt oraz obserwację śladów występujących na kościach. Wiek zwierząt oznaczono na podstawie uzębienia (Lutnicki, 1972) oraz stopnia zrośnięcia trzonów i nasad kości długich (Kolda, 1936). Badania osteometryczne przeprowadzono metodą Driesch (1976). Przy odtwarzaniu morfologii bydła posłużono się metodą punktową (Lasota-Moskalewska, 1980). Wysokość w kłębie konia obliczono korzystając ze współczynnika Kiesewaltera (Driesch, Boessneck, 1974).

Wyniki

Rozpoznano jedną kość ryby, jedną ptaka i 220 kości ssaków. Wśród tych ostatnich tylko cztery kości pochodziły od ssaków dzikich, co stanowi 1,8%. Były to kości muflona, zająca, jelenia i dzika.

Wśród szczątków zwierząt domowych ponad połowę stanowiły kości bydła, a znacznie mniej świnia (tab. 1). Kości owcy i kozy łącznie stanowiły zaledwie 10%. Wydaje się, że udział obu gatunków małych przeżuwaczy był podobny. Około 6% szczątków należało do konia i tylko jeden do psa.

Tabela 1

Rozkład gatunkowy szczątków zwierząt domowych

Gatunek	n	%
Bydło	119	55,09
Świnia	61	28,24
Owca — koza	21	9,72
Koń	14	6,48
Pies	1	0,46
Razem	216	99,99

Reprezentowane są wszystkie części szkieletu, z członami palcowymi włącznie (tab. 2), co wskazuje, że ubój odbywał się lokalnie. Jeśli chodzi o bydło, to najczęściej było szczątków z tułowia i kończyn, ze świnia zaś większość szczątków pochodziła z głowy. Nie istniała różnica w częstości występowania kości z kończyny, piersiowej i miednicznej.

Tabela 2

Rozkład anatomiczny szczątków zwierząt domowych

Wyszczególnienie	Bydło	Świnia	Owca — koza	Koń
Głowa	5	48	8	—
Tułów	27	—	5	1
Kończyna piersiowa część bliższa	32	5	2	1
Kończyna piersiowa część dalsza	19	3	1	1
Kończyna miedniczna część bliższa	15	4	2	9
Kończyna miedniczna część dalsza	19	1	3	1
Człony palcowe	2	—	—	1

Najwięcej szczątków pochodzących od młodych osobników należało do świnia (34,43%). Wśród bydła było ich znacznie mniej (13,45%).

Na kościach znaleziono wiele śladów pochodzenia antropogenicznego lub innego. Można je podzielić na następujące grupy:

- związane z konsumpcją mięsa przez człowieka;
- wynikające z obróbki;
- powstałe w trakcie gryzienia kości przez zwierzęta mięsożerne.

Do pierwszej grupy należy kilka typów śladów:

1. Ślady po filetowaniu surowego mięsa. W trakcie tej czynności kości ulegały uszkodzeniu w miejscach przyczepów mięśniowych. Ścięte były krawędzie panewki miednicy (fot. 1) oraz wyrostki stawowy i kruczy łopatki (fot. 2). Ten typ śladów występował najczęściej.

2. Drobne ślady zacięć nożem w różnych miejscach kości. Znajdowały się na żebrach, łopatkach, miednicy i kościach długich. Powstawały one podczas czyszczenia kości z resztek mięsa.

3. Ślady odrabiania mózdzien od czaszki w związku ze skórowaniem zwierząt.

Ślady z pierwszej grupy występują na niemal wszystkich kościach bydła i w mniejszym stopniu na kościach innych zwierząt. Powstały one w wyniku działalności konsumpcyjnej, jednakże nie była to typowa obróbka kuchenna kości. Nie ma wątpliwości, że mięso było filetowane na surowo. Po rozebraniu tuszy ścinano płyty mięsa ostrym narzędziem, nacinając kości w miejscach przyczepów mięśniowych. Identyfikacja efektów może świadczyć o rutynowym podejściu do tego zajęcia. Kości po oczyszczeniu z mięsa były wyrzucane, gdyż nie ma na nich śladów gotowania.

Ślady związane z obróbką dotyczą kości długich, najczęściej śródrepczy i śródstopi. Obejmują one następujące typy śladów:

1. Piłowanie mające doprowadzić do odcięcia końców kości od trzonu (fot. 3). Piłowano niemal całą grubość kości, a tuż przez końcem odłamywano. Zaczynano piłowanie od dowolnej strony, zarówno od czołowej, jak i brzusznej, a także z boków albo dookólnie.

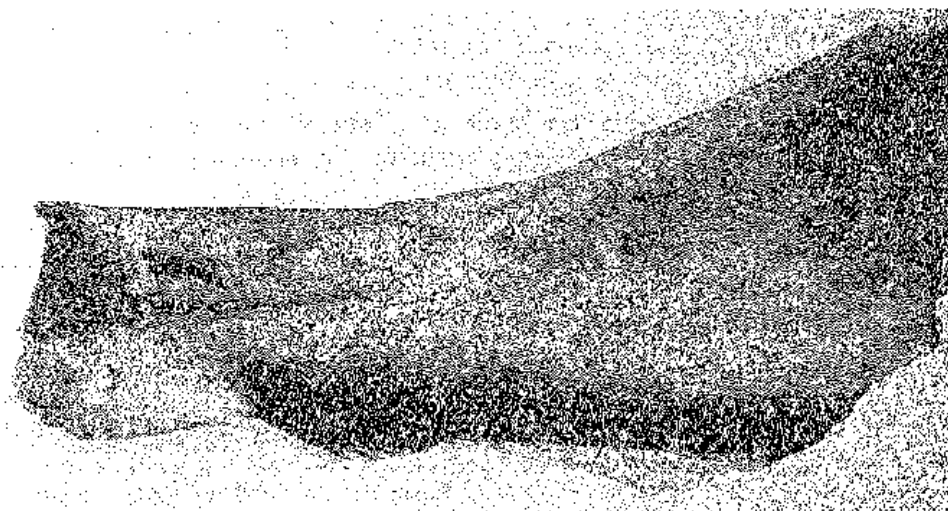
2. Struganie trzonu w celu zaokrąglenia jego obwodu (fot. 4). Strugano trzon kości śródstopia bydła, z pewnością za pomocą noża. Robiono to nieumiejętnie, gdyż nie stosowano zmiękczenia albo zmiękczano za słabo. W efekcie kość miała liczne zacięcia i zadziory, co z pewnością uniemożliwiało wykorzystanie jej zgodnie z zamierzeniem i powodowało wyrzucanie obrabianego elementu.

3. Ślady gryzienia kości przez zwierzęta mięsożerne. Bardzo częste wyrzucanie kości świeżych, ledwie obdartych z mięsa, z pewnością przyciągało psy, które ogryzały resztki.

Ślady pozostawione po obróbce można zinterpretować w następujący sposób — ludzie potrzebowali trzonów kości długich, będących prostymi rurami. Odcinali więc oba końce, a trzon starali się zaokrąglić. Prawdopodobnie trzony wykorzystywano jako oprawki. Musiały być wynoszone poza miejsce obróbki i tam pozostawiane. Na miejscu obróbki pozostał tylko jeden nieudany egzemplarz oraz kilkanaście odpadów poprodukcyjnych w postaci odpilowanych końców kości.

Fot. 1. Miednica bydła ze śladami filetowania przy panewce. Fot. M. Dąbski

Fot. 2. Lopatka bydła ze śladami filetowania przy panewce. Fot. M. Dąbski

Fot. 3. Koniec dalszy i bliższy śródstopia bydła odpilowane od trzonu. Fot. M. Dąbski

Fot. 4. Trzon śródstopia bydła ze śladami strugania. Fot. M. Dąbski

Bydło poddane ubojowi było zróżnicowane pod względem wielkości. Przeważało bydło duże i bardzo duże, w klasie 70 do 100 punktów w skali 100-punktowej (Lasota-Moskalewska, 1980). Oprócz tego była niewielka grupa bydła średniej wielkości i dwa osobniki bardzo małe. Niektóre kości wykazywały cechy form pośrednich, gdyż charakteryzowała je mozaikowość wymiarów (Lasota-Moskalewska, Kobryń, 1989). Najprawdopodobniej były to mieszańce rasy wysokorosłej i niskorosłej. Rasa wysokorosła miała potężne możdżenie, obwodem zbliżone do tura, a także potężne kości, o bardzo grubej istocie zbitej. Wszystkie cechy świadczyły o tym, że było to bydło nazwane w archeozoologii primigenicznym. Małe bydło należało do typu brachycerycznego, powszechnego w tym okresie w Europie Centralnej, a także typowego dla hodowli na terenach Bułgarii.

Bydło duże nie mogło być bydlęciem lokalnym. Typ ten był importem bezpośrednio z Italii lub z bliższej Pannonii. Właśnie na terenie Pannonii — jak opisał Bökönyi (1982) — istniał typ bydła długorogiego (*Italian long-horned cattle*), o potężnym szkielecie i przypuszczalnie dużej masie mięsa. Typ ten rozpowszechnił się w Pannonii i w innych prowincjach „right after the Roman conquest”.

Badane szczątki kostne były pozostałością po legionie VIII Augusta. Zważywszy, że w latach czterdziestych I w. przybył on do Mezji z Pannonii, wydaje się oczywiste, że duże bydło było sprowadzone właśnie stamtąd. Do lokalnych warunków zostało ono adaptowane poprzez krzyżówki z małym bydlęciem miejscowym. Dowodem na swobodne krzyżowanie się jest występowanie form pośrednich.

Podobne zróżnicowanie wielkości bydła opisano na podstawie szczątków kostnych z obozu legionu czymskiego w Mirebeau, w Galii (Lepetz, 1995). Do obozu tego w latach siedemdziesiątych I w. przeniósł się z Novae legion VIII Augusta. Mógł on wziąć do Galii stado bydła z Novae lub zastać w Mirebeau bydło identyczne morfologicznie, gdyż sprowadzone z Rzymu do Galii nieco wcześniej. Tożsamość morfologii wskazuje na to samo źródło importu, nie wiadomo tylko, czy wprost z Rzymu, czy z Pannonii, czy też z terenów przedostatniego pobytu legionu, czyli z Bułgarii. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak zabieranie ze sobą stad w momencie przemieszczania się legionów. W przypadku długotrwałych podróży transport żywności konserwowanej mógłby być kłopotliwy, natomiast stado stanowiło żywy zapas mięsa.

Nie udało się zrobić pomiarów świni oraz owcy i kozy, nie można więc było dokonać analizy morfologicznej.

Na podstawie jednego wymiaru konia można powiedzieć, że było to zwierzę średniej wielkości, jednakże nie przekraczające 140 cm w kłębie.

Z przeprowadzonej analizy archeozoologicznej wynika następująca konkluzja. Pozostałości kostne pochodzą z miejsca będącego ośrodkiem przygotowywania żywności do konserwacji, np. suszenia, solenia lub wędzenia. Do konserwacji używano mięsa bez kości. Kości długie wykorzystywano jako surowiec do wyrobu przedmiotów mogących być oprawkami.

Znaczna część bydła, stanowiącego źródło mięsa dla legionu, pochodziła najprawdopodobniej z Pannonii. Sprowadzane stada, żyjąc obok obozu, stanowiły zapas żywności, a jednocześnie krzyżowały się ze zwierzętami miejscowymi, zmieniając morfologię populacji lokalnej.

Bibliografia

- Bökönyi S., 1982, *Trade of domestic animals between Pannonia and Italy*, Savaria, 16, s. 335-339.
- Driesch von den A., 1976, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Peabody Museum Bulletin, 1.
- Driesch von den A., Boessneck J., 1974, *Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Längenmassen vor- und frühgeschichtlicher Tierknochen*, Säugetierkundliche Mitteilungen, 22, München.
- Kolda J., 1936, *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*, Brno.
- Lasota-Moskalewska A., 1980, *The Skeleton of Prehistoric Cow with Characteristics of Both Primigenious and Brachycerous Cattle*, OSSA, 9-11, s. 53-72.
- Lasota-Moskalewska A., Kobryń H., 1989, *Description of Intermediate Forms in the Evolution of Bos primigenius f. taurus on the Basis of Osteometric Characteristics*, Acta Theriologica, v. 34, 42, p. 625-642.
- Lepetz S., 1995, *Les assements animaux*, [w:] R. Gogucy et M. Reddé, *Le Camp Légionnaire de Mirebeau*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, s. 360.
- Lutnicki W., 1972, *Uzębienie zwierząt domowych*, Warszawa -- Kraków.